

TVOŘENÍ SLOV SKLÁDÁNÍM

PhDr. IVANA BOZDĚCHOVÁ, CSc.

1994

OBSAH

Obsah	2					
Předmluva	9					
1 TVOŘENÍ SLOV SKLÁDÁNÍM	12					
1.0 Obecný úvod	12					
1.1 Přehled nejdůležitější odborné literatury o tvoření slov skládáním v češtině	16					
2 SLOŽENÁ SUBSTANTIVA	20					
2.0 Obecný výklad	20					
2.01 Rozsah čisté kompozice a komplexních postupů u složených substantiv	20					
2.010 Sémantická klasifikace substantiv tvořených čistou kompozicí	20					
2.1 Složená substantiva činitelská	23					
2.10 Obecný výklad	23					
2.11 Substantiva tvořená vlastní kompozicí	23					
2.111 Derivačně-kompoziční postup	30					
2.112 Konverzně-kompoziční postup	30					
2.12 Substantiva tvořená nevlastní kompozicí	33					
2.2 Složená substantiva konatelská	36					
2.20 Obecný výklad	37					
2.21 Substantiva pojmenovávající osoby podle povolání	37					
2.22 Substantiva pojmenovávající osoby podle nástroje, pomůcky, nářadí, materiálu, výtvoru činnosti	39					
2.23 Substantiva pojmenovávající osoby podle místa, zařízení, prostředí a okolností činnosti	41					
2.24 Substantiva pojmenovávající osoby podle hnutí, směru, idejí	41					
2.3 Složená substantiva pojmenovávající prostředky děje	42					
2.30 Obecný výklad	42					
2.31 Substantiva tvořená vlastní kompozicí	44					
2.311 Derivačně-kompoziční postup	44					
2.312 Konverzně-kompoziční postup	46					
2.4 Složená substantiva pojmenovávající výsledky děje	48					
2.40 Obecný výklad	48					
2.41 Substantiva tvořená vlastní kompozicí	50					
2.411 Derivačně-kompoziční postup	50					
2.412 Konverzně-kompoziční postup	51					
2.5 Složená substantiva pojmenovávající nositele vlastnosti	52					
2.50 Obecný výklad	52					
2.51 Substantiva tvořená vlastní kompozicí	54					
2.511 Derivačně-kompoziční postup	54					
2.512 Konverzně-kompoziční postup	54					
2.6 Složená substantiva pojmenovávající nositele substancního vztahu	56					
2.60 Obecný výklad	56					
2.61 Substantiva pojmenovávající substance podle jejich význačné části	57					
2.611 Substantiva pojmenovávající zvířata	58					
2.612 Substantiva pojmenovávající rostliny	58					
2.613 Substantiva pojmenovávající věci	59					
2.614 Substantiva pojmenovávající osoby	59					
2.62 Substantiva pojmenovávající substance podle příslušnosti	59					
2.621 Substantiva obyvatelská	59					
2.622 Substantiva ostatní	61					
2.63 Substantiva pojmenovávající substance podle původu	63					
2.64 Substantiva pojmenovávající substance podle podobnosti	61					
2.641 Substantiva pojmenovávající věci	62					
2.642 Substantiva pojmenovávající zvířata a rostlinky	62					
2.643 Substantiva pojmenovávající osoby	62					
2.7 Složená substantiva místní	62					
2.70 Obecný výklad	62					
2.71 Substantiva tvořená vlastní kompozicí	65					
2.711 Konverzně-kompoziční postup	65					
2.712 Derivačně-kompoziční postup	66					

3.1321	Adjektiva založená na jménech společenských směrů, hnutí, institucí	112	3.32	Pojmenování vlastností osob podle verbálního projevu, jednání	147
3.1322	Adjektiva založená na jménech oboru lidské činnosti	113	3.33	Pojmenování vlastností osob podle vztahů, postojů	148
3.1323	Adjektiva založená na jménech vědeckých a technických metod, pojmu	113	3.34	Pojmenování vlastností osob podle charakteristického znaku	148
3.1324	Adjektiva založená na jménech zájmových činností lidí, lidských výtvorů, duševních a fyzických stavů člověka	114	3.35	Pojmenování vlastností osob podle typicky lidských projevů	148
3.1325	Adjektiva založená na jménech časových a kvantifikujících údajů	114	3.36	Pojmenování vlastností živých bytostí a neživých věcí	149
3.14	Adjektiva založená na místních jménech	114	3.37	Pojmenování vlastností neživých věcí	149
3.141	Adjektiva založená na místních jménech obecných	115	3.4	Stupňování složených adjektiv	149
3.142	Adjektiva založená na místních jménech vlastních	116	3.40	Obecný výklad	149
3.1421	Adjektiva založená na názvech území	116	3.41	Stupňování vlastních složenin	152
3.1422	Adjektiva založená na názvech osad	117	3.42	Stupňování nevlastních složenin	152
3.1423	Adjektiva založená na názvech vod, hor, lidských výtvorů (staveb) apod.	118	3.5	Pravopis složených adjektiv	154
3.15	Adjektiva založená na podobnosti dvou substancí	124	3.50	Obecný výklad	154
3.151	Adjektiva založená na pojmenování konkrétního znaku	125	3.51	Návrhy pravopisu složených adjektiv z hlediska onomaziologického	155
3.1511	Adjektiva založená na pojmenování části těla	126	3.511	Pravopis vlastních složenin	157
3.1512	Adjektiva založená na pojmenování konkrétního znaku neživé věci	127	3.512	Pravopis nevlastních složenin	159
3.152	Adjektiva založená na pojmenování abstraktního znaku	130	4	SLOŽENÁ ADVERBIA	161
		131	4.0	Obecný výklad	161
3.2	Složená adjektiva deverbativní		4.1	Adverbia tvořená vlastní kompozicí	162
3.20	Obecný výklad	133	4.11	Adverbia způsobu	162
3.21	Slovesná adjektiva	133	4.12	Adverbia místa a času	163
3.211	Aktivní slovesná adjektiva	135	4.13	Adverbia zájmenné povahy	164
3.212	Adjektivizovaná činná příčestí	135	4.2	Adverbia tvořená nevlastní kompozicí	164
3.22	Relační dějová adjektiva	137	4.21	Adverbia způsobu	165
		138	4.22	Adverbia času	166
3.3	Složená adjektiva kvalitativní		4.23	Adverbia zájmenné povahy	166
3.30	Obecný výklad	143	4.24	Adverbia modalitní a citoslovečné povahy	166
3.31	Pojmenování vlastností osob podle činnosti, jednání, stavu	143			
		147			

5 SLOŽENÁ SLOVESA	
5.0 Obecný výklad	167
5.1 Sémantická klasifikace složených sloves	167
6 SLOŽENÁ SLOVA PRIMÁRNĚ NEPOJMENOVACÍ	168
6.0 Obecný výklad	172
6.1 SLOŽENÉ ČÍSLOVKY	172
6.10 Obecný výklad	173
6.11 Složené číslovky základní	173
6.12 Složené číslovky řadové	175
6.13 Složené číslovky druhové a souborové	176
6.14 Složené číslovky násobné	176
6.15 Složené číslovky velikostní	177
6.16 Složené číslovky numerické	179
6.17 Složené číslovky dílové	179
6.18 Složené číslovky skupinové	180
6.2 SLOŽENÁ ZÁJMENA	182
6.20 Obecný výklad	182
6.21 Složená zájmema ukazovací	182
6.22 Složená zájmema neurčitá	182
6.3 SLOŽENÉ PŘEDLOŽKY A SPOJKY	183
6.4 SLOŽENÉ ČÁSTICE	184
6.5 SLOŽENÁ CITOSLOVCE	186
Závěr	186
Abstract (Anglické resumé)	188
Zusammenfassung (Německé resumé)	193
Bibliografie	196
	199

Předmluva

Kompozice patří vedle derivace k produktivním způsobům tvoření nových slov v češtině. Přesto jí bylo v naší slovotvorné literatuře zejména v poslední době věnováno poměrně málo pozornosti. Práce Tvoření slov skládáním si klade za cíl přispět k popisu kompozice v současné češtině navázáním na dosavadní zpracování této tematiky a podat ucelenější pojednání o tomto slovotvorném způsobu. Východiskem (na kompozici důsledně aplikovaným v podstatě nově) je onomaziologický přístup, jímž práce usiluje o objasnění otázek, které produktivní onomaziologické typy komposit v současné češtině existují, jak se realizují, k čemu slouží, jaká je jejich sémantika a místo v nominačním systému. Při analýze onomaziologické struktury se sleduje vliv sémantického i strukturního faktoru na spojovatelnost komponentů. Kompozita se posuzují vzhledem k motivujícím slovům jakožto kondenzátory, a to především z hlediska sémantiky těchto kondenzačních procesů. V rozsahu zvoleného jazykového materiálu se dokumentují pojmenovací schopnosti a hodnoty komposit a ilustrují se na příkladech.

Práce venuje pozornost (a to i vzhledem k výsledkům dosavadního popisu kompozice v češtině¹) funkčnímu aspektu. Sleduje se spojitost mezi fungováním dané slovotvorné formy (jednotlivých typů komposit) a živým tvořením nových slov vůbec; příležitostně se poukazuje na paralely a rozdíly mezi kompozity a ostatními utvořenými slovy (zejména odvozenými), příp. neutvořenými (původními). Porovnává se především pojmenovací hodnota pojmenování různě tvořených.

Práce je založena na lexikálním korpusu 3000 složených slov, excerptovaných především ze Slovníku spisovného jazyka českého (dále SSJČ) a stylově rozrůzněných textů (excerpta byla ukončena v roce 1990). Při zpracování jsme vycházeli z předpokladu, že při kompozici se uplatňují a realizují obdobné onomaziologické vztahy a struktury jako při derivaci, příp. jiných slovotvorných způsobech. Východiskem popisu komposit je onomaziologický přístup ke stavbě slov, tzn. za onomaziologický základ pojmenování se považuje vztah pojmu kategorie substance, příznaku a děje. V tomto smyslu práce v podstatě navazuje na

¹Viz zde podrobněji kapitolu 1.1 Přehled nejdůležitější odborné literatury o tvoření slov skládáním v češtině.

slovotvornou teorií Tvoření slov v češtině 1 - 2 (dále TSČ 1 a TSČ 2) a Mluvnice češtiny 1 (dále MC 1).²

V návaznosti na teorii odvozování se kompozice probírá podle paralelních nebo obdobných obsahově-formálních skupin v rámci jednotlivých slovních druhů. Kompozice se v češtině uplatňuje především u substantiv a adjektiv, méně u adverbií, sporadicky u sloves a u slovních druhů primárně nepojmenovacích. Tímto postupem chce práce poukázat na specifiku i na společné rysy kompozice a derivace a zároveň dokumentovat pojmenovací schopnosti obou typů pojmenovacích jednotek, jejich postavení a funkci ve slovní zásobě češtiny. Pro jednotlivé skupiny komposit jsou pro snazší orientaci použity názvy odpovídajících skupin odvozených slov z TSČ. Také příslušná slovotvorná terminologie je užita ve shodě s TSČ.

Na rozdíl od popisu derivace se v práci klade větší důraz na slovotvornou motivaci; důsledně se rozlišují kompozita tvořená čistou kompozicí a kompozita tvořená komplexními postupy. Složeniny tvořené čistou kompozicí nemají pro vyjádření daných obsahů příslušné paralelní slovotvorné typy u odvozených slov (jak je tomu u složenin tvořených komplexními postupy). Podstatný, nejen formální, je také rozdíl mezi vlastními složeninami a spřežkami. (Dalo by se říci, že spřežky nejsou vlastně útvary slovotvornými, nýbrž ustnulými útvary syntaktickými.)

Uplatněním onomaziologického přístupu k tvoření komposit usilujeme o to, aby z popisu byl patrný onomaziologický základ; naším cílem je popis dříží soustavy pojmenovacích prostředků, proto při výkladu postupujeme od obsahu k formě. Odpovídá to i modernímu způsobu uplatňovanému v současné lingvistice, např. v syntaxi. Od významu postupujeme zpravidla jen tehdy, pokud lze sémantiku podeprtít formou.

Hlavní kritéria klasifikace komposit jsou: 1. typy onomaziologických kategorií, 2. onomaziologická struktura (rozlišení onomaziologického příznaku a báze) - od ní se vychází k slovotvornému postupu. Pouze u typů, které se vyznačují výraznější sémantikou, klasifikace postupuje odlišně, podle významu a slovotvorných afixů (např. u konatelských jmen, u jmen nositelů substančního vztahu nebo u relačních desubstantivních adjektiv).

²Pracujeme s pojetím onomaziologických kategorií ve smyslu strukturace obsahu (pojmu) vzhledem k jeho vyjádření v jazyce, jejíž slovotvornou realizací je dvoučlenná struktura pojmenování, zahrnující onomaziologickou bázi a onomaziologický příznak. Podle kategorialního charakteru onomaziologické báze a onomaziologického příznaku se rozlišují základní typy onomaziologických kategorií - mutační (relačně-vztahové), modifikační, transpoziční, koordinační. Srov. podrobněji TSČ 1, s. 29-49 a Mluvnici češtiny 1, s. 212-215.

U všech typů komposit se průběžně sleduje produktivnost, stylová charakteristika, případně idiomatičnost a abstraktnost - konkrétnost vyjádření. Stylové charakteristiky (příp. výklad lexikálního významu) příkladových slov se uvádějí důsledně podle SSJČ, pozměněny jsou pouze tehdy, neodpovídají-li současnemu úzku. Ilustrační příklady řadíme v rámci jednotlivých skupin abecedně (nenabízí-li se jiné, závažnější kritérium pro jejich pořadí).

1 TVOŘENÍ SLOV SKLÁDÁNÍM

1.0 Obecný úvod

Slovotvorně motivovaná slova se vyznačují vnitřní stavbou;¹ její formálně-sémantická analýza odráží stupeň motivovanosti těchto slov. Ten je v rámci kompozice v širokém smyslu (zahrnující kompozita vlastní i nevlastní, tj. s přežky) různý. Kompozita se zakládají na slovech ve slovní zásobě již existujících (nepoukazují ke skutečnosti přímo, ale prostřednictvím jiných slov, která se stávají základem jejich členů), jsou (v různé míře) chápána na pozadí svých složek. U vlastních kompozit se co do stupně či typu motivovanosti (významové "průhlednosti") v zásadě liší složeniny tvořené jednotlivými slovotvornými postupy: jiný typ (stupeň) motivovanosti a jemu odpovídající jednodušší formální (slovotvornou) stavbu mají složeniny tvořené čistou kompozicí, jiný typ (stupeň) motivovanosti a složitější formální stavbu složeniny tvořené komplexními postupy, při nichž se zároveň s kompozicí uplatňuje ve slovotvorném aktu derivace (sufixální nebo konverzní).

U kompozit tvořených čistou kompozicí jde o jiný typ slovotvorné motivace než u složených slov tvořených komplexními postupy (a také u odvozených slov). Při čisté kompozici se celkový význam kompozita ve vyšší míře opírá o lexikální významy jednotlivých členů. Především chybí kategoriální význam slovotvorného formantu (sufixálního nebo konverzního), ale přesto i zde jde o složenosť formální, jejímž signálem je slovní jednota celku, univerbizace, pořadí členů a kompoziční (spojuvací) vokál. I když zde chybí slovotvorný afix (pozitivní nebo nulový), je struktura těchto kompozit slovotvorná, tj. formálně-sémantická (jako u derivovaných slov nebo u komplexních kompozičních postupů).

Ve srovnání s ostatními kompozity (a také se slovy odvozenými) je slovotvorná struktura slov tvořených čistou kompozicí jednodušší a má i jiný charakter. Při slovotvorné motivaci u složených slov tvořených komplexními postupy (a u slov odvozených) se motivující slova jednak spínají se slovy též slovotvorné čeledi na základě identity základu (při kompozici se slovy dvou čeledí), jednak se spínají se slovy též morfologické (slovotvorné a tvaroslovné) třídy na základě identického slovotvorného formantu². Při čisté kompozici se slova zapojují pouze do čeledí slovotvorných - na základě identity základů, nikoliv morfologických - chybí jim kategoriální význam formantu.

¹Viz Dokulil, TSČ 1, s. 94: druh souvislosti (významové i formální) slova s jeho pojmenovacím příznakem.

²Srov. TSČ 1, s. 104.

Rozdíl ve slovotvorné stavbě jednotlivých typů motivovaných slov odráží rozdílnou onomaziologickou strukturu (a to rozdílnou i při stejném pojmovém obsahu a významu). Označovaný pojem (např. *substance*) je u složenin tvořených čistou kompozicí vyjádřen lexikálním významem slova, které se stává jeho 2. členem (u podřaďovacích složenin), nebo významy základových slov všech členů (u přiřaďovacích složenin); tento pojem není relačně určený vztahem pojmu dané kategorie vzhledem k pojmu též nebo jiné kategorie (srov. *kovoňut*, *tmarovomodrý*, *štěrkopísek*, *hluchoněmý*, *pololeže* apod.). U podřaďovacích složenin tvořených čistou kompozicí 2. člen představuje onomaziologickou bázi, onomaziologický příznak je vyjádřen 1. členem složeniny a je vždy jednoduchý; u přiřaďovacích složenin představuje každý člen onomaziologickou bázi.

U složenin tvořených komplexními postupy je onomaziologická báze obecnější - zařazuje pojem do obecnější pojmové třídy nebo kategorie a je vyjádřena pouhým slovotvorným afixem (sufixem nebo koncovkou) odkazujícím k obecné kategorii; onomaziologický příznak je u těchto složenin vždycky složený (srov. *zlatokop*, *rychlonoň*, *každopádné*, *cyrilometodějský* apod.).

Zatímco při čisté kompozici je (onomaziologicky) nečleněný pojem přímo determinován příznakem nebo vytvářen koordinací více pojmu též kategorie, je při komplexních postupech označovaný pojem vytvářen vztahem k jinému pojmu blíže determinovanému nějakým příznakem. V důsledku toho spočívá při čisté kompozici slovotvorné dění v pouhé kompozici, která má u podřaďovacích složenin determinační povahu (např. u složených substantiv atributivní - srov. substantivum mimo složeninu v syntagmatu, vždy determinováno pouze přívlastkem) a u složenin přiřaďovacích povahu koordinační (srov. několikanásobný větný člen). Při komplexních postupech je slovotvorný proces dvoustupňový, dvoufázový: spolu s kompozicí zahrnuje derivaci nebo konverzi. (Při čisté kompozici je morfologicky obměněn pouze jeden, nekoncový člen, při tvorbení komplexními postupy jsou obměněny členy oba.)

Kompozice má u komplexních postupů jiný charakter; její typ je závislý na kategorii pojmu (vyjádřeném určovanou složkou složeného onomaziologického příznaku), vzhledem k němuž je předmět pojmenování určován. Patří-li daný pojem např. ke kategorii děje, má kompozice okolnostní (příslušecnou) nebo objektovou povahu (např. *rychlovazač*, *křivotoký*, *jazykolan*, *škodolibý* apod.); při substanční povaze tohoto pojmu je kompozice atributivní (např. *černokněžník*, *tmarovlasý* apod.). Navíc kompozice představuje pouze součást slovotvorného procesu a netýká se bezprostředně označovaného pojmu (představovaného onomaziologickou bází), nýbrž složek onomaziologického příznaku. Tyto složky se skládají v jeden pojmový celek, kterým je pak blíže určen daný pojem, srov. *volnostylar*^(sport slang) - (volný styl) + -ař, *teplomilný* (*teplo milovat*) + -ný/-lý apod. Kompozice je u těchto složenin formou realizace složeného onoma-

ziologického příznaku, nezasahuje onomaziologickou bází jako při čisté kompozici. Vztah onomaziologické báze a onomaziologického příznaku je vyjádřen derivací (podobně jako u odvozených slov), protože onomaziologická báze je obecnější (vyjádřena kategoriálně - afixem).

Z hlediska pojmenovací hodnoty stojí složeniny tvořené komplexními kompozicemi postupy blíže k odvozeným slovům než ke složeninám tvořeným čistou kompozicí. Složeniny mají však oproti odvozeným slovům označovaný pojem explicitně určený nikoliv vzhledem k jednomu pojmu, nýbrž k pojmu dvěma; srov. *knihvazač* (k: *vázat knihy*) - *knihař* (k: *kniha*). Složeniny tvořené čistou kompozicí stojí naopak blíže syntaktickému spojení slov. Tento fakt je dán stupněm obecnosti onomaziologické báze, která je základem obou typů složenin. Při čisté kompozici je báze jakožto hotové slovo obdobou řídícího členu syntagmatu, při komplexních postupech je báze obdobou nesamostatného afixu, podmíněněho složeným onomaziologickým příznakem (jako při derivaci).

Oba typy kompozice se dále liší v závažnosti jednotlivých prvků vzhledem k celkovému významu (tedy v postavení složek v onomaziologické struktuře a jejich hierarchizaci). Při komplexních postupech se skládají složky onomaziologického příznaku, při čisté kompozici se skládají onomaziologická báze a (jednoduchý) onomaziologický příznak. - Podstata tohoto rozdílu spočívá rovněž v odlišném stupni obecnosti onomaziologické báze; při komplexních postupech musí být vzhledem k obecnosti báze explicitně vyjádřen vztah označovaného pojmu k jinému pojmu (daný pojem je tedy ve složenině nejen rozvinut příznakem, ale je vztahově určený). Při čisté kompozici je onomaziologická struktura vztahově určeného pojmu nahrazena strukturou sémantickou (jako u nemotivovaného slova); jde tedy o nejjednodušší typ onomaziologické kategorie s jednoduchým onomaziologickým příznakem.

V obou typech složenin má kompozice z hlediska tvorby pojmenování funkci podmíněnou nebo omezenou; vždycky se týká příznaku (nebo jeho složek), onomaziologickou bázi však zasahuje odlišně: a) při komplexních postupech pouze podmiňuje derivaci, tj. ovlivňuje volbu slovotvorného afixu, b) při čisté kompozici k ní přímo připojuje determinační určení nebo koordinuje dvě onomaziologické báze. Kompozice však nemůže změnit kategoriální povahu onomaziologické báze, tzn. že onomaziologická báze rozhoduje o slovnědruhové platnosti složeného slova i jeho zařazení do významové skupiny uvnitř slovního druhu.

Jak jsme se pokusili ukázat, představují kompozita tvořená čistou kompozicí a komplexními postupy dva typy pojmenování s rozdílným typem motivovanosti. Ačkoliv mají obě tyto skupiny odlišnou slovotvornou stavbu, vyjadřují stejně pojmové obsahy a tvoří obdobné významové skupiny. Složeniny tvořené čistou kompozicí mají ve srovnání s obdobnými složenými jmény tvořenými komplexními

postupy menší obsah významu i nižší míru explicitnosti ve vyjadřování lexikálního významu.

Při tvoření nových slov se kompozice kombinuje nejen s derivací, ale někdy i s abreviací. Abreviačně-kompoziční tvoření se mnohdy stýká s juxtapozicí nebo čistou kompozicí; základní rozdíl spočívá v přítomnosti fragmentálního elementu (nelze za něj považovat kmen odvozovacího základu), příp. někdy i v rysu agramatičnosti (tj. opomíjení syntaktických vztahů mezi spojovanými členy, motivace založená na slovech, která netvoří syntagma) u abreviačně-kompozičního postupu (viz např. *akuvozík*, *motorest*, *plastbeton*, *Bankomat* apod.). Motivace mnohých názvů není zřetelná (poměrně hojně se tvoří nápadobou podle modelů), často se spojují cizí prvky (fragmenty, základy členů nebo celá slova) s domácími.

Zvláštní, okrajový typ abreviačně-kompozičních pojmenování představují útvary, jejichž 1. člen má nelexikální povahu (v důsledku toho mají tyto výrazy odlišnou realizaci psanou a mluvenou). Jsou to: 1. iniciálová abreviační kompozita - např. *CD-talíř*, *LP-deska*; 2. značková abreviační kompozita - jako 1. člen se v nich uplatňují znaky písmenné (písmena a jejich kombinace, a to i písmena jiných abeced, která se mnohdy nahrazují názvem, viz *alfa-částice*) i nepísmenné (matematické i jiné symboly, číslice), např. *C-avitaminóza*, *β-paprsek*, *CH₃-skupina*, *RNA-viry*, *-n-násobný*, *-x-krát*, *33-letý*, *16-procentní* (16%ni) atd. Tyto výrazy představují zvláštní, lexikálně i slovotvorně nevyhraněný typ pojmenování,³ z nichž většina se uplatňuje hlavně v určitých oblastech odborného vyjadřování.⁴

Abreviačně-kompoziční tvoření je specifické, týká se omezeného okruhu pojmenování; uplatňuje se především u názvů (včetně vlastních) v oblasti publicistiky, zábavy a propagace (srov. např. *hifivěž*, *stereoradio* apod.). Vznikají tak výrazy zpravidla stylově příznakové (slangové a hovorové nebo neologismy) a zvláště v poslední době poměrně produktivní. Pro jejich specifnost a okrajové postavení ve slovní zásobě se jimi v našem pojednání nezabýváme.⁴

Termín kompozice tradičně zahrnuje i tvoření nevlastních složenin (spřežek), tzv. juxtapozici. Spřežky však nejsou útvary vzniklé tvořivým slovotvorným aktem, nýbrž pozvolným spontánním přechodem. Teprve druhotně mohou být přehodnoceny v slova jako útvary slovotvorné. Převážná většina spřežek přesto zůstává motivována spojením slov, z nichž vznikla a v něž může být kdykoli rozpuštěna. Svoji onomaziologickou podstatou jsou spřežky na přechodu od víceslovných pojmenování k jednoslovným, a to ke kompozitům tvořeným čistou kompozicí; proto je zahrnujeme do našeho výkladu o složených slovech, i když

³K charakteru těchto výrazů viz např. F. Daneš: Faktor Rh/Rh-faktor / Rh faktor. Nř 68, 1985, s. 176-182.

⁴Srov. podrobněji J. Hrbáček: Jazykové zkratky v češtině, Praha 1979, s. 92, a MČ 1, s. 524.

jen okrajově.

Z hlediska onomaziologického se spřežky podobají vlastním složeninám, jejich onomaziologická struktura je obdobná jako onomaziologická struktura složenin tvořených čistou kompozicí: onomaziologická báze je vyjádřena hotovým slovem, onomaziologický příznak je jednoduchý. Z hlediska formálního mají spřežky se složeninami tvořenými čistou kompozicí společné to, že se tvoří bez přidání slovotvorných afixů. Na rozdíl od vlastních složenin vznikají formálním (mechanickým) spojením slov - bez morfologických změn (spojují se celá slova ve tvarech z motivujících syntagmat - oproti syntagmatu mívají někdy obrácené pořadí členů). Na rozdíl od vlastních složenin nemají spřežky nikdy spojovací vokál. Sémanticky je lze třídit obdobně jako vlastní složeniny. Příklady spřežek: pojmenování osob: *zbožíznalec*, *rádobykritik*^(expr. hanl.), *paníta*^(poněk.zast.), *paní máma*^(poněk.zast.ob.), *mocipán*^(hanl.), *+zeměpán*, **zeměsyn*; pojmenování abstraktních pojmu a dějů: *okamžik*, *všechnut*, *vlastizrada*, *sebevzdělání*, *zeměřesení*, *díkůvzdání*^(kníž.); pojmenování vlastností a příznaků: *úctyhodný*, *rychlrozprustný*; pojmenování dějů: *znovunabýt*, *spoluvervrábět*; pojmenování okolnosti: *víceméně*, *chválabohu* atd.

1.1 Přehled nejdůležitější odborné literatury o tvoření slov skládáním v češtině

Kompozice představuje jeden ze dvou hlavních způsobů tvoření slov v češtině. Podíl kompozit se v jednotlivých etapách vývoje češtiny měnil, měnily se také názory lingvistů na jejich funkci a místo v české slovní zásobě, na jejich vymezení a klasifikaci (tak např. brusiči byla kompozita považována za prostředky nečeské, tvořené převážně pod vlivem němčiny). Ve stručném chronologickém přehledu připomeneme zpracování kompozit v nejvýznamnějších českých mluvnicích a slovotvorných pracích.

J. Gebauer (Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské, 1890, a Příruční mluvnice jazyka českého pro učitele a studium soukromé, 1930) a F. Trávníček (1. díl Mluvnice spisovné češtiny, 1951) podali přehledný popis kompozit; Trávníčkův je v mnohem přesnější a podrobnější než Gebauerův (např. při třídění podle způsobu skládání a rozlišení složenin vnějších a vnitřních, podle syntaktických vztahů a slovních druhů). Oba autoři se shodují v širokém pojetí kompozice - zahrnují do ní i předponové tvoření, kterým však nevzniká nový slovní význam celku, nýbrž se pouze obměňuje význam základní.

Naše další učebnice gramatiky, Česká mluvnice B. Havránka a A. Jedličky z r. 1951, pojednává o kompozitech v oddíle Nauka o slově, o jeho významu, tvoření a tvarech. Přepracované vydání z roku 1981 (oddíl se změněným názvem Tvarosloví /Nauka o stavbě slov/) se částečně liší ve slovotvorné terminologii, skládání se však v obou vydáních definuje stejně (jako způsob tvoření, při němž se v jednom slově spojují dva nebo více slovních základů). Termín slovní základ se používal (zejména v novějších publikacích) nejednoznačně, a to nejen jako pojem slovotvorný, ale i morfologický; ve slovotvorných výkladech se objevují další termíny, jako slovotvorný základ (např. i ve 4. vydání České mluvnice, s. 91, nebo v Tvoření slov v češtině 1, s. 135 a v Mluvnici češtiny, s. 216-217) a kořen (4. vydání České mluvnice, s. 90, P. Hauser - Nauka o slovní zásobě, s. 102, nebo Mluvnice češtiny, s. 178). Ve 4. vydání České mluvnice se dále poukazuje na formální změny původních slov v členy kompozita. Vymezují se spřežky (= slova složená z obou částí jako samostatně existujících slov). V 1. vydání se zmíňují jen příslovečné spřežky, které se však nepovažují za složená slova. V obou vydáních se objasňuje podstata hybridních složenin.

První novodobé monografické zpracování kompozit představuje Helclova kandidátská disertační práce Podstata kompozice a její podíl na rozvoji slovní zásoby jazyka českého, 1957. Autor v ní sleduje proč, kdy a jak dochází k tvoření slov skládáním, jeho přednosti a nevýhody (z hlediska pojmenovávacího), stanoví hierarchii znaků pro klasifikaci složenin a ukazuje, jak se rozvojoval fond složenin od nejstaršího samostatného vývoje češtiny a které období k tomu zvlášť přispělo (vývoj sleduje do 30. let 20. století). Podstatu kompozice autor vidí ve vytváření nových, významově jednotných pojmenování ze dvou lexikálně samostatných celků - jako nový znak této významové jednoty uvádí možnost prostého popření složeniny připojením záorky ne-. Helclova práce je cenná především pro respektování stránky obsahové i formální, jakož i pro podrobnou klasifikaci kompozit a pohled na skládání v hlediska vývojového (historickému aspektu je v práci věnována značná pozornost). Na rozdíl od předchozích zpracování se zdůrazňuje zvláštní, nový samostatný význam celku. Podstatu kompozice Helc vystihuje následujícími znaky: 1. původ z ustálených syntaktických spojení samostatných slov, 2. významová modifikace tohoto původního spojení do jednotného významu, 3. formální sjednocení obou prvků přízvukem za podpory některého z dalších tzv. izolujících momentů (archaizace syntaktického typu spojování slov v kompozici uchovaného, archaizace tvarů, změna významu slova mimo kompozitum), 4. zánik slova jako samostatné jednotky významové mimo kompozitum, někdy spojený se změnou v pouhý afix (vzniká "simplex"), 5. tvoření nových složenin přímo podle hotových vzorů formálním přizpůsobením, 6. kompozitum jako potenciální základ pro tvoření odvozenin i složenin (tzv. rekompozice). Kompozita Helc dělí podle rozdílu

ve významové platnosti složeného celku na exocentrická a esocentrická, která v zásadě odpovídají Trávníčkovým složeninám vnějším a vnitřním. Helcova klasifikace složenin je v podstatě obsahová, nepoužívá se termínů složeniny vlastní a nevlastní (spřežky). Ve dvou kapitolách se autor zaměřil na typy kompozit, kterým do té doby nebyla věnována pozornost: složeniny se slovesnými základovými morfemami a adjektivní složeniny, hlavně koordinační.

O kompozitech dále pojednává V. Šmilauer v Novočeském tvoření slov, 1968, který dělí složeniny podle těsnosti vztahu mezi oběma členy na vlastní (pravé) a nevlastní, podle povahy větného vztahu mezi členy na slučovací, určovací, vazebné, predikační, větné a mechanické. Ke slučovacím kompozitům se řadí a doplňkové. Šmilauer posuzuje kompozita i z hlediska jejich poměru k více-slovným pojmenováním. Základním kritériem popisu je hledisko sémantické.

Novočeské tvoření slov se stalo podkladem pro slovotvorné výklady v Nauce o českém jazyku, 1972, které jsou pouze jinak uspořádány a podle potřeby redukovány; pojetí kompozit je shodné. Šmilauerovy slovotvorné výklady jsou přehledné, systematicky uspořádané, bohatě dokumentované příklady; vyhovují tak především požadavkům na vysokoškolskou učebnici.

Dosud nejsoustavněji a nejdůsledněji se u nás tvořením slov zabývá M. Dokulil. Jeho bádání vyústilo v mnoho příspěvků, zejména pak v monografii Tvoření slov v češtině 1, 1962, a ve spoluautorství na Tvoření slov v češtině 2, 1967, a na Mluvnici češtiny 1, 1986. Teorie odvozování slov má zásadní význam pro všechny způsoby tvoření, tedy i pro kompozici. Tvoření slov v češtině 1 (s. 22, s. 66 a s. 130-133) věnuje pozornost onomaziologické podstatě a obecným otázkám slovotvorného procesu skládání. Vysvětlují se zde základní pojmy a objasňuje se onomaziologická stavba složených slov a povaha fundujících slov (z hlediska jejich funkce jako prvků onomaziologické stavby). Dále se vymezují základní kritéria pro klasifikaci složenin. Z hlediska těsnosti vztahu mezi jejich členy se rozlišují složeniny vlastní a nevlastní, podle typu syntaktického vztahu mezi členy složeniny příčadovací a podříčadovací, podle poměru významů jednotlivých členů k celkovému významu složeniny vnitřní a vnější. Autor naznačuje slovotvornou analýzu složených slov. Jako příznačný rys kompozit z hlediska slovotvorné analýzy uvádí větší počet slovotvorných základů (nejčastěji dva). Slovotvorný formant je u kompozit složený, představuje úhrn všech formálních rysů, jimiž se kompozitum liší od základových slov (tj. spojovací vokál u vlastních složenin, pádová koncovka u spřežek, tvarotvorná charakteristika, přízvuk, pořadí členů).

Syntetický výklad o složeninách je ve zhuštěné podobě zahrnut do Nauky o slovní zásobě P. Hausera, 1980. Skládání se zde posuzuje podle utváření; rozlišují se složeniny vlastní a nevlastní, které se dělí podle slovního druhu

a řadí se k nim i větné spřežky (jako přechod od spřežek k vlastním složeninám se uvádí typy "pantáta" a "lidumil", které jsou v Trávníčkově a Helclově pojednání označovány jako složeniny tvarové, v Mluvnici češtiny 1, 1986, jako slova tvořená komplexním způsobem kompozičně-derivačním). Složeniny jsou klasifikovány podle významového vztahu mezi členy, tj. jako v Tvoření slov v češtině 1. Hauser se ve svém podání přidržuje této koncepce, podřizuje ji však hlavnímu cíli své práce, vytvořit učebnici pro přípravu učitelů českého jazyka (didaktický zřetel mnohdy převažuje nad obsahovou přesností a důsledností při popisu i klasifikaci).

Doposud poslední ucelený popis slovotvorného systému současného českého jazyka poskytuje 1. díl Mluvnice češtiny z roku 1986. Pojetí slovotvorby je zde rozšířeno na procesy reprodukce. Základním kritériem popisu je slovotvorný způsob a postup, jejich rozlišení se považuje za relativní. Vedle derivace se mluví o adverbializaci předložkových pádů jmen a juxtapozici. Za juxtapozici se pokládá takové tvoření, při němž nabude charakteru jednoho slova syntaktická dvojice nebo i složitější vnější syntagma bez jakékoliv morfologické změny. Je-li toto spojení signalizováno morfologicky, jde o skládání. Oba tyto procesy se souhrnně nazývají kompozice v širším smyslu. Kompozita pro Mluvnici češtiny zpracoval V. Mejsník. Nově se v Mluvnici češtiny aplikují onomaziologické kategorie i na kompozita; jejich pojetí je v podstatě přejato z Tvoření slov v češtině 1. Složeniny tradičně označované za vnitřní se vymezují jako modifikační (jejich koncový člen je pouze modifikován nekoncovým), vnější jako mutační (slovní význam není pouhou modifikací významu koncového člena, nýbrž jej podstatně mění, přesahuje). Proti oběma kategoriím stojí kategorie koordinační, se souřadným vztahem obou členů. Tato kategorie je specifická pro koordinační kompozita a víceslovňá pojmenování. Vedle čisté kompozice se častěji uplatňuje postup smíšený, kompozičně-derivační, při němž je kompozice průvodním jevem derivace (kategoriální význam afixu se spojuje se sjednocující funkcí kompoziční). Kompozita se charakterizují z hlediska frekvence, produktivity a stylové příslušnosti, pro jejich popis se využívají následující hlediska: slovní druh, slovotvorný způsob, onomaziologická povaha vztahu, pořadí určujícího a určovaného člena, příslušnost k onomaziologické kategorii, slovní druh fundujícího slova 1. člena, původ fundujících slov, lexikálně-sémantický obsah, odvozenost - neodvozenost 2. člena.

Tento stručný přehled zmiňuje pouze nejdůležitější práce o kompozitech v češtině, bylo by možné jej doplnit řadou dílčích studií a časopiseckých článků, týkajících se jednotlivých problémů kompozice (většinou konkrétních typů složenin). Jejich výčet je uveden v seznamu odborné literatury, pro svou specifičnost zde nejsou probírány.

2 SLOŽENÁ SUBSTANTIVA

2.0 Obecný výklad

Složená substantiva se onomaziologicky zakládají na pojmu kategorie substance. Tento pojem, který se stává základem 2. členu kompozita, je: a) blíže určen v 1. členu pojmem kategorie substance nebo příznaku (v čase rozloženého nebo nerozloženého) - u podřaďovacích složenin; b) koordinován s pojmem substance pojmenovaným v 1. členu - u přířaďovacích složenin. V rámci všech složených substantiv je početnější determinace jednoho pojmu, tzn. převažují podřaďovací složeniny.

Složená substantiva se tvoří všemi kompozičními postupy, nejčastěji však vlastní kompozicí. Nejpočetnější (a to jak v jednotlivých sémantických skupinách, tak mezi substantivy obecně) jsou složeniny tvořené komplexními postupy. Souvisí to mj. s tím, že se 2. členem složenin tvořených čistou kompozicí stávají hotová substantiva, která lze rozvíjet pouze ve smyslu přívlastkové determinace. V početním poměru složených substantiv tvořených čistou kompozicí a komplexními postupy lze spatřovat jistou podobnost v zastoupení nemotivovaných a motivovaných substantiv ve slovní zásobě.

2.01 Rozsah čisté kompozice a komplexních postupů u složených substantiv

Substantiva tvořená čistou kompozicí představují onomaziologicky nejjednodušší typ složených substantiv. Jejich slovotvorná stavba je jednodušší než stavba kompozit tvořených komplexními postupy. Jejich 1. členem se nejčastěji stává adjektivum, zpravidla primární a redukované na svůj kmen (např. *maloměsto*, *tvrdochov*); poměrně často se v 1. členu uplatňují také číslovky (např. *čtyřhran*, *druhohory*^(geol.), *čtvrtlitr*, *polocesta*), méně často zájmena (*samoúčel*, *samo-láska*^(ponek.zast.), *všeláska*^(kniz.)); u koordinačních složenin stojí na místě 1. člena substantivum (*lesopark*, *opočlověk*^(antrop.)). 2. člen je primární substantivum. Členy bývají nejčastěji spojeny vokálem -o- (*poločas*, **dúhojas*^(bás.), *orlosup*) nebo jsou spojeny bez vokálu - tak je tomu především u složenin s 1. členem číslovkovým (*čtvrtrok*, *dvojden*, *velryba*, *svatvečer*^(ponek.zast., kniz.)). Někdy dochází ke krácení motivujících slov (zejména složených), a to nejčastěji v 1. členu (srov. např. *fotoaparát* - *fotografický aparát*, *diafilm* - *diapozitivní film* apod.), méně často ve 2. členu (*drahokam* - *drahý kámen*).

Poměrně hojná jsou přejatá složená jména i jména tvořená ze členů přejatých (např. *džentleman*, *eurobanka*, *euroměna*, *eurošek*, *kameraman*, *kovboj*, *videokino*, *makrokosmos*, *minigolf*, *monoblok*). Značná část substantiv tvořených čistou kompozicí má nějaký stylový příznak; bývají to poměrně často slova zastaralá, odborná nebo slangová (viz dále uvedené příklady v jednotlivých sémantických skupinách).

Rozlišení slovotvorných postupů na čistou kompozici a komplexní postupy (a jejich protiklad) se týká pouze vlastních složenin. Tvoření nevlastních složenin (spřežek) není vlastní tvořivý, aktivní slovotvorný proces, nýbrž univerbizace spojení slov. Mezi složeniny tvořené čistou kompozicí patří složeniny podřaďovací i přířaďovací. Členy přířaďovacích složenin představují dvě onomaziologické báze. U substantiv tvoří poměrně málo početnou skupinu (zpravidla pojmenovávají osoby, živočichy nebo rostliny a mnohé z nich mají platnost odborných termínů). Větší zastoupení mají přířaďovací složeniny u adjektiv (viz dále).

Za složeniny tvořené čistou kompozicí považujeme ta složená substantiva, která mají 2. člen primární (nemotivované substantivum). Lze k nim zařadit i typ složených, např. místních, jmen, která mají 2. člen utvořený (motivované, odvozené substantivum). Jsou to místní složená substantiva, do jejichž struktury vstupuje jako 2. člen odvozené místní jméno označující pojem místa vzhledem k pojmu substance (která se na daném místě vyskytuje, vyrábí, prodává apod.), např. *velkodrůbežárná*^(zeměd.), *velkokravín*, *videokavárna*, *videopůjčovna*. Odvozené místní jméno představuje onomaziologickou bázi a je jako pojmový celek blíže určeno 1. členem - ve smyslu přívlastkové determinace (stejně jako první substantivum ve 2. členu složeniny - srov. *velkokravín* - *velkoměsto*, *velchrám*^(kniz.), viz strukturu těchto jmen: *velk-o+(drůbež-árn/a/)*, *velk-o+(krav-ín)* - podobně jako: *velk-o+(měst/o/)*, *vel-e+(chrám)*^(kniz.)).

Čistou kompozicí je tvořena většina složenin s opačným pořadím členů, tzn. s určovaným členem (verbální povahy) před členem určujícím. Na rozdíl od ostatních substantivních kompozit tvořených čistou kompozicí se tyto názvy vyznačují některými zvláštními rysy. Především mají příznakové pořadí členů, a v důsledku toho má jejich onomaziologická báze i onomaziologický příznak jiný charakter než u ostatních složenin; onomaziologický příznak vyjádřený 2. členem je však také jednoduchý. Odlišná je dále povaha kompozice - protože řídící člen těchto složenin je verbální, není vztah mezi členy atributivní, ale zpravidla objektový (např. *lamželezo*^(expr.), *pudivítr*^(expr.)). - Přesto můžeme tuto skupinu jmen považovat za jména nositelů vlastnosti (stejně jako ostatní složeniny tvořené čistou kompozicí). Specifická, příznaková slovotvorná stavba je výrazem specifického obsahu i významu těchto jmen; patří mezi tzv. vnější složeniny, pojmenovávají substance (nejčastěji osoby, příp. rostliny nebo živočichy) nepřímo,

obrazně a jsou většinou expresivní.¹

Z hlediska hierarchizace slovotvorného procesu (v důsledku toho i struktury) a podle charakteru kompozice patří mezi složeniny tvořené čistou kompozicí většina jmen tvořených sekundární kompozicí. Na rozdíl od ostatních složenin tvořených čistou kompozicí mají složitější slovotvornou stavbu; můžeme rozlišit 3 základní typy:

1. jména se složenou onomaziologickou bází (představují nejčastější typ), tato složená onomaziologická báze vstupuje do slovotvorného procesu jako pojmový celek (plní obdobnou funkci, jakou plní svým lexikálním významem primární jméno) a je jako celek atributivně rozvinuta jednoduchým onomaziologickým příznakem (srov. *velkopivovar*: *velk-o+(piv-o+var)* jako *velk-o+město*; další příklady: *svěživotopis*, *čtyřbarvotisk*, *polodrahokam*, *rektarubopis* apod.);

2. jména se složeným onomaziologickým příznakem (tentotéž příznak také vstupuje do slovotvorného procesu jako pojmový celek a plní obdobnou funkci jako jednoduchý příznak) - srov. *čtyřbarvotisk* - (*čtyř-barv*)*-o+tisk* jako např. (*modr*)*-o+tisk*; podobně gramorevuefórum (srov. složeniny tvořené komplexním postupem konverzně-kompozičním: *kmitočtomér*);

3. (potenciální typ) složeniny se 3 jednoduchými onomaziologickými bázemi, koordinačně připojenými. Sekundární kompozice je v češtině poměrně vzácná (u substantiv i adjektiv) - především pro nevýhodnou délku takto tvořených slov.

U složenin tvořených čistou kompozicí nedochází tak často k významovým posunům jako u složenin tvořených komplexními postupy. Dochází-li k nim, jde hlavně o případy metonymického pojmenování (např. *prvohory*^(geolog.), *čtvrtohory*^(geolog.), *rodokmen*, *sólokapr*^(expr.,slang.)). Patří sem také mnoho vnějších složenin, a to především bahuvršňových (např. *rudovous*, *čtvrtkmen*^(zahr.) apod.).

Onomaziologická struktura (a v důsledku toho i slovotvorná stavba) složenin tvořených komplexními postupy je složitější než struktura složenin tvořených čistou kompozicí. Jak jsme ukázali výše, slovotvorný proces je při komplexních postupech dvojstupňový, vedle kompozice zahrnuje derivaci nebo konverzi; k označení této procesů lze tudíž použít atributy derivačně-kompoziční a konverzně-kompoziční. Na rozdíl od substantiv tvořených čistou kompozicí zahrnuje sémantika takto utvořených složených substantiv kategorialní význam slovo-tvorného affixu, a proto je lze klasifikovat obdobně jako substantiva derivovaná².

¹Podrobněji viz zde u složených substantiv činitelských.

²Srov. paralelní obsahově-formální skupiny substantiv např. v TSČ 2.

2.010 Sémantická klasifikace substantiv tvořených čistou kompozicí

1. Názvy osob (živých bytostí): *bohočlověk*^(nář.), ⁺*jemnostpán*, *kameraman*, ⁺*knížepán*, *milostpán*^(dr.,hanl.), *mocipán*^(hanl.), *ocelobaron*^(hanl.), *pánbůh*^(expr.), ⁺*pan-tátá*^(poněk.zast.), *panímáma*^(poněk.zast.,ob.), *polobůh*, *skorootec*^(žert.), ⁺*spolubratr*, *spolumnich*, *světapán*^(expr.), *uhlobaron*^(hanl.), ⁺*zeměpán* atd.

2. Názvy živočichů a rostlin: a) zoologické termíny - *mravkolev*, *ryboještěr*, *veledaněk*, *velemlok*, *velryba* atd.

b) botanické termíny - *bělomech*, *čtvrtkmen*^(zahr.), *hrachočočka*, *jasanojavor*, *lichohrozen*, *pološvestka*^(zahr.), *řasohouba*, *vojtěškotráva* atd.

3. Názvy hmotných předmětů: a) materiálů a surovin - *bělokámen*^(miner.), *černozem*, ⁺*drahokov*, *dřevocement*^(stav.), *fluorovodík*, *plynobeton*^(stav.,slang), *silrouhlík*, *šírkopísek*^(geol.,stav.), *trojcihla*, *zinkoklíh*^(slang,med.) atd.

b) prostředků, hlavně dopravních - *autojeráb*, *dvojkolo*^(sport.,tech.), *malotraktor*, *rychlolvák*^(poněk.zast.), *vzducholod* atd.

c) přístrojů a pomůcek - *automapa*, *autolano*, *dvojhák*, *elektromotor*^(stroj.), *fotoaparát*, *polomaska*, *radiomaják*^(let.,nám.), ⁺*silostroj*, *termoláhev*^(slang), *tlakostroj*^(piv.), *videokamera*, *videokazeta* atd.

4. Názvy abstraktních pojmu: a) časových - *čtvrtrok*, *dávnověk*, *poločas*, *půlnoc* atd.

b) prostorových - *časoprostor*, *jihovýchod*, *polooval* atd.

c) fyzikálních - *barvolesk*, *bystrozrak*, *druhotvar*, ⁺*duhojas*^(básn.) atd.

d) měrových a geometrických - *čtvrtlitr*, *čtyřhran*, *pětiúhelník* atd.

e) jiných - *ostrovtip*, *rychlokurs*, *samoúčel*, *tónorod*^(hud.) atd.

5. Názvy míst: *kovohul*, *lesopark*, *lesostep*, *lunapark*, *maloměsto*, *polocesta*, *sodobar*, *velehora*, *velkobanka*, *velkosvět*^(kníž.), (přeneseně - *hlavohrud*^(zool.)) atd.

6. Vlastní jména a názvy (často přejaté, hybridní a cizí): *Diskohrátky*, *Eurobanka*, *krepžoržet*, *Videožurnál*, *Smrtholka* atd.

2.1 Složená substantiva činitelská

2.10 Obecný výklad

Činitelská jména představují slovotvornou realizaci jednoho ze základních typů onomaziologické kategorie, ve kterém je pojem kategorie substance určen vzhledem k prvku jiné pojmové kategorie, k ději (děj jakožto příznak substance). Na tomto typu příznaku je konstituována onomaziologická kategorie nositele dějového vztahu, do níž patří různé skupiny jmen podle modifikace dějového

vztahu (např. vztah děje a prostředku zakládá jména prostředků, podobně se v dalších skupinách jmen uplatňuje vztah děje a patientu nebo výsledku činnosti atd.). Činitelská jména jsou založena na vztahu agentu činnosti (který úzce souvisí se vztahem nositele děje; tento vztah se však týká pouze nečinnostních dějů). Znamená to, že činitelská jména pojmenovávají osoby podle činnosti pro (konkrétně jeho původce) je u činitelských jmen pojem substance, který vstupuje do onomaziologické struktury pojmenování jako jeho onomaziologická báze, specifikovaný převážně jako člověk (méně často jako jiná živá bytost nebo neživá věc).

Složená činitelská jména mají obdobnou onomaziologickou strukturu jako jména odvozená (nesložená), na rozdíl od nich mají však explicitně vyjádřeny obě složky složeného onomaziologického příznaku; složka určovaná představuje příznak děje a složka určující je rozvinutím tohoto dějového příznaku. Naznačená onomaziologická struktura je slovotvorně realizována v rámci jednoho slova, a to skládáním člena určovaného, zahrnujícího onomaziologickou bázi a určovanou složku onomaziologického příznaku, a člena určujícího, představujícího určující složku onomaziologického příznaku (tj. bližší určení děje). - Např. pojmen *romanopisec* je v onomaziologické struktuře pojat jako substance (osoba) blíže určená dějovým příznakem (*psát*), který je rozvinut objektem (*román*).

Na rozdíl od odvozených (nesložených) činitelských substantiv je u složenin (vyjma případů tvořené čistou kompozicí) onomaziologický příznak vždy složený a má vždy vyjádřenu explicitně složku určující i určovanou. Určující složka onomaziologického příznaku je rozvinutím příznaku děje (přesněji činnosti) o jeho patiens, výsledek, prostředek, místo, čas, způsob, míru atd. (např. *dřevoráběc*, *horolezec*, *velkopěstitel*, **mnohomluvka*). Toto rozvinutí (atribut) dějového příznaku (jakožto příznak příznaku, tedy příznak 2. řádu) má z hlediska celkového významu složeniny nejvyšší pojmenovací hodnotu - bylo by možné považovat jej za vlastní onomaziologický motiv a dějový příznak za onomaziologický spoj. Při stejném dějovém příznaku rozlišuje tento příznak význam jednotlivých složených činitelských substantiv (srov. *kovolijec*, *písmolijec* nebo *čaroděj*, *dobroděj*^(poněk.zasi.), *+koloděj*, **zlatoděj*, *zloděj*). Vznikají však také složená činitelská jména různého významu založená na různých dějových příznacích a se stejnými atributy ičeho dějových příznaků (např. *kovodělník*, *kovolijec*, *kovorytec*, *kovotepec* nebo **zlatoděj*, *zlatokop*, **zlatokupec*, **zlatomě nec*, *zlatotepec*, **zlatozrout*^(expr.)). Pro celkový význam složeniny jsou tedy obě složky onomaziologického příznaku důležité, tvoří dohromady celek vztahující se k jedné společné onomaziologické bázi.

Složený onomaziologický příznak plní u komposit stejnou funkci jako jednoduchý onomaziologický příznak u odvozených činitelských jmen - rozvinutím

dějového příznaku se význam složeniny zpřesňuje, zužuje (srov. např. odvozená jména jako *kovák*, *rytec* a složeniny *kovorytec*, *mědirytec*). Protože složená činitelská substantiva pojmenovávají osoby nejen podle vlastní činnosti, ale také podle bližšího určení této činnosti, jsou z hlediska pojmenovávacího bližší viceslovním pojmenováním s činitelským jménem (např. *rytec kovů*) než jednoduchým pojmenováním. Určující složka onomaziologického příznaku se významově vztahuje k určované složce buď přímo, bezprostředně (*dělostřelec* - *sířilí z děla*, *kovolitec* - *odlévá z kovů*, *koželuh* - *louhuje kůži*), nebo nepřímo, zprostředkovaně (*kovodělník*, *kožedělník* - *dělník v průmyslu zpracovávajícím kovy*, *kůži*); tyto příklady dokládají nestejný stupeň sémantické kondenzace obsahu při stejné kondenzaci formální.

Činitelská substantiva se zakládají na slovesech (v souladu se svým obecným slovotvorným významem), případně na dějových jménech; slovesná motivace se v případě obojí možné interpretace pokládá za primární. Srov.: *hadilov*^(zool.) - *loví hady* (nebo *lov hadů*), *kovomodelář* - *modeluje* (nebo *dělá model*) z *kovu*, *rukodělník*^(řidč.) - *dělá rukama*, *rychlůraží* - *provádí rychlé ražení*, *samouk* - *sám se učí* (nebo *samostatné učení*), *velkopěstitel* - *pěstuje ve velkém*, *velkospotřebitel* - *spotřebuje mnoho* (nebo *má velkou spotřebu*). Jako slovotvorný základ 2. člena ičeho složenin se uplatňují pouze valenční slovesa, většinou nedokonavá.

Onomaziologická struktura složených činitelských substantiv je realizována zpravidla komplexním postupem derivačně-kompozičním, méně často čistou kompozicí. Při derivačně-kompozičním postupu (včetně kompozice s bezafixální derivací, tj. konverzně-kompozičním postupu) je skládání slovotvorných základů (slov z výchozího syntagmatu) provázeno připojením činitelského sufiksu (derivační přípony, příp. pouhé morfologické charakteristiky) - např. *plavat v moři* - *moř-e+plav-ec*, *dávat zprávy* - *zprav-o+daj-0*. Volba činitelského sufiksu je podmíněna nejen významem a formální stránkou slovesného základu složeniny, ale také procesem skládání obou slovotvorných základů.

Existuje-li samostatné činitelské substantivum od daného slovesného základu i mimo složeninu, uplatňuje se při skládání zpravidla stejná činitelská přípona jako v tomto odvozeném činitelském substantivu, např. *chodec* - *provazochodec*. (Projevuje se zde obecná tendence k jisté analogii, imitaci při tvoření skládáním.)

Složeniny tohoto typu (a to pouze vnitřní složeniny) bychom mohli interpretovat jako složeniny tvořené čistou kompozicí; tzn. pojmenování utvořená na pozadí v jazyce již existujících činitelských substantiv, která jako hotová pojmenování (se slovotvornou činitelskou strukturou) vstupují do složenin, a to jako jejich druhý, určovaný člen. Z tohoto hlediska by činitelské substantivum plnilo funkci onomaziologické báze (složku zařadující, nadřazenou významu celé složeniny) a první, určující člen by představoval onomaziologický příznak. Např. kompositum

chlebodárce by bylo možné chápat i jako slovo tvořené čistou kompozicí přímo od dějového jména *dárce* a slova *chléb*. Dějové jméno však většinou nevstupuje do slozeniny jako hotové slovo, ale vzniká teprve při skládání, a proto je tato alternativní interpretace (jako čistá kompozice) většinou druhotná. (Slozenina *chlebodárce* je především tvořena skládáním a sufírací k základovým slovům *chléb* a *dávat*.) - Formální identita určovaného člena se samostatným činitelským jménem umožňuje však i tuto druhou interpretaci (které neodporuje ani významová nadřazenost odvozeného činitelského substantiva významu slozeniny jako celku - srov. *chlebodárce* - *dárce*). Při hodnocení slovotvorného postupu (rozlišení čisté kompozice a postupu komplexních) je třeba počítat se silou analogie, která se při tvoření uplatňuje; činitelským substantivum typu *chlebodárce* lze tedy přiznat uvedené dvě paralelní motivace.

Tato dvě naznačená alternativní hodnocení se zakládají na dvojí možné strukturaci obsahu označovaného pojmu - oba typy strukturace se liší pouze v posloupnosti výběru složek pojmenování ze struktur vztahově určených pojmu a jejich jazykového vyjádření. V obou případech je výsledná slovotvorná stavba pojmenování shodná. Srov.: 1. derivačně-kompoziční postup: do činitelské struktury vstupuje dějový příznak se svým atributem jako 1 složený celek (jako realizace komplexního pojmu), onomaziologická báze pojmenování je obecná, vyjádřená činitelským sufíxem, dějový příznak tvoří určovanou složku onomaziologického příznaku - např.: (*led-o+bor*)-*ec*; 2. čistá kompozice: do činitelské struktury vstupuje jen dějový příznak, který je pak jako už hotové činitelské jméno rozvinut atributem, onomaziologická báze pojmenování je hotové slovo - dějový příznak je její součástí, onomaziologický příznak je jednoduchý (atribut substance) - např.: *led-o+(borec)*.

Poznámka: V našem výkladu se přidržíme prvního pojetí. Důvody jsou významové i formální:

1. Tato interpretace je výhodnější z hlediska systému - vyhovuje také ostatním skupinám komposit. Srov. např. dále ve výkladu: a) jména nositelů podle jejich vlastnosti: u těchto jmen složený onomaziologický příznak často tvoří celek nejen obsahový, ale i formální - základem jsou složená adjektiva (tato jména jsou tedy tvořena derivací, i když není vyloučené interpretovat je i jako složená, viz např. *zlatohlávek*^(zool.): (*zlatohláv*)-*ek* - jako odvozené od adjektiva *zlatohlavý* nebo též (*zlat-o+hláv*)-*ek* - jako složené ke spojení *zlatá hlava*);
- b) jména konatelská: složený onomaziologický příznak tvoří celek obsahový, v některých případech i formální - ustálené výceslovné pojmenování, sousloví; srov. např. *vysokopecař* - (*vysok-o+pec*)-*ař* (motivované souslovím *vysoká pec*)

2. Při této interpretaci se zřetelněji projeví souvislost slozených činitelských jmen s činitelskými jmény odvozenými od slozených sloves (příp. od slozených

slovesných jmen); jejich slovotvorným základem je také dějový příznak rozvinutý atributem. Srov. např. odvozená činitelská jména *krasobruslař*, *nactiutrhač*^(hanl.), *spolupracovník* (odvozená od slozených sloves, příp. dějových jmen *krasobruslit* - *krasobruslení*, *nactiutrhat*^(hanl.), *spolupracovat* - *spolupráce*): (*krasobrusl*)-*ař*, (*nactiutrhač*)-*ač*, (*spolupracov*)-*ník*, a slozeniny *zvěrolékař*, *spoluhráč*, *kovodělník*: (*zvěr-o+lék*)-*ař*, (*spolu+hrá*-č, (*kov-o+děl*)-*ník*). Pojmenovací hodnota obou skupin jmen je stejná (pojmenovávají původce činnosti blíže určené), rozdílný je pouze slovotvorný způsob jejich tvoření (daný rozdílnými slovotvornými základy - u derivace 1 autosémantické slovo, u kompozice 2 autosémantická slova).

3. Tuto interpretaci podporuje dále např. i to, že u komposit s opačným pořadím členů (tzn. člen určovaný, tj. slovesný, je na 1. místě, předchází členu určujícímu) se onomaziologická struktura činitelská realizuje stejným způsobem jako u ostatních komposit. Činitelský sufíx se formálně připojuje k 2. členu komposita, ačkoliv by významově patřil k 1. (slovesnému) členu - srov. *svijonožec*^(zool.) - tvor, který svíjí nohy - tedy: (*svij-o+nož*)-*ec* - analogicky jako např. (*knih+kup*)-*ec*; podobně (*pas-o+řit*)-*ec*^(zool.), (*krut-i+hlav*)-*o*^(zool.) jako (*hus-o+pas*)-*o*^(řídč.) atd.

V rámci celého onomaziologického typu slozených činitelských jmen je identita koncového člena s činitelským jménem náhodná (kvantitativně periferní); běžná jsou pojmenování s 2. členem odlišným (např. *romanopisec* - oproti *pisatel*, *vlajkonoš* - oproti *nosič*, *zlatokop* - oproti *kopáč*, *zpravodaj* - oproti *dárce* atd.).

Od případu s dvojí možnou interpretací se liší komposta, u kterých má 1. člen pragmatický charakter (např. *rádobykritik*^(expr., hanl.)). 1. člen přidává k hotovému činitelskému jménu navíc hodnotící rys, odstín, který se vztahuje k celému jménu, tedy k pojmu činitele děje, nikoliv pouze k pojmu děje (v kompositu plní funkci přívlastkového určení substantivního člena). U těchto slozenin je tedy možná jediná interpretace - čistá kompozice. Srov. *lžiprorok* ("lživý prorok"), *rádoby spisovatel*^(expr., hanl.) (ve smyslu "špatný spisovatel") apod. 1. členy těchto slozenin (*lži-*, *rádoby-*) se vyznačují téměř otevřenou paradigmaticností.

Většina slozených činitelských substantiv je motivována syntaktickým spojením slov, příp. výceslovními činitelskými názvy (srov. *kovomodelář*, *stavbyvedoucí* - *modelář kovů*, *vedoucí stavby*); méně často vznikají tyto názvy nápodobou, podle již existujícího modelu (srov. *rýmotepec*^(řídč., hanl.), *veršotepec*^(hanl.) - jako např. *kovotepec*; *čarostřelec* - jako např. *lukostřelec*); častější je tvoření podle cizích modelů a předloh, včetně kalkování (např. *knihomil* jako *bibliofil*, *knihomil*^(expr.) jako *Bucherwurm*, *vodočet*^(vod.) jako *hydrograf* apod.).

Při tvoření slozených činitelských substantiv se uplatňují všechny kompoziční postupy. Nejprodukтивnějším typem slozených činitelských substantiv jsou slozeniny tvořené derivačně-kompozičním postupem (nejčastěji uplatňovaný je sufíx

-ec, menší zastoupení než u odvozených činitelských substantiv má sufix -tel, viz podrobněji dále) a postupem konverzně-kompozičním; velmi řídké jsou složeniny tvořené čistou kompozicí.

Zastoupeny jsou složeniny vlastní i nevlastní, převažují však složeniny vlastní (spřežek je v rámci činitelských substantiv poměrně málo). Neutrální, bezpříznakové pořadí členů je: na 1. místě člen určující, na 2. místě člen určovaný - kompozita s tímto pořadím členů naprostě převažují; malou a neproduktivní skupinu představují složeniny s opačným pořadím členů, které jsou vesměs jediné (mimo činitelská složenina).

Podle syntaktických vztahů mezi členy kompozita jsou v rámci činitelských substantiv zastoupeny pouze složeniny podřaďovací (determinační); v našem materiálu nejsou doloženy složeniny přířaďovací (koordinační) - nepovažujeme-li za takové složeniny přístavkového typu (např. šéfkuchař) - viz dále. Potenciální možnost skutečných přířaďovacích složenin není vyloučena - obsahovaly by dva různé slovotvorné základy, pojmenovávající dvě činnosti pro osobu charakteristické; u podřaďovacího typu složenin je explicitně pojmenována pouze jedna činnost (z případných více možných), a ta se blíže specifikuje.

Vztah mezi členy složenin se vyjadřuje zpravidla morfologicky, nikoliv předložkovými pády, které vyjadřují odpovídající vztahy ve výchozích syntagmatech - srov. např. *dělostřelec* (*střílet z děla*), *horolezec* (*lézt po horách*), *velkonájemce* (*najímat ve velkém*), podobně: *bedlobytka* (*zool.*), *+ chladoležka*, *kolejochodec*, *mořeplavec*, *pecivál* (*hanl.*), *světoběžník* (*běhat po světi*), *zimostráz* (*bot.*) atd. Jde převážně o místní vztahy - v syntagmatu naznačuje polohu nebo směr předložka (ve spojení se jménem). Celkem jediné jsou případy, kdy se členem kompozita (a to prvním, určujícím) stává předložkový pád (*potměhuad* (*nář.*), *+ potměsil*).

Funkci spojovacího vokálu nejčastěji plní vokál -o- (hlavně u složenin s 1. členem adverbiálního charakteru, např. *krasojezdec*, *velkoodběratel*, *ostrovia* (*zool.*), ale také u složenin s 1. členem povahy substantivní, např. *jídlonosič*, *kamenobrusič*, *penězokaz*), méně často vokál -i- (např. *hadilov* (*zool.*), ** myšilapák* (*expr.*), *spáč* (*řidč., expr.*)). Velmi často jsou členy komposit připojeny bez spojovacího vokálu (např. *velvyslanec*, *všeumělec*), u spřežek vždycky (např. *stavbyvedoucí*). Rozložení jednotlivých sufixů činitelských substantiv v závislosti na formální povaze druhého, koncového člena je zhruba shodné s rozložením těchto sufixů u odvozených činitelských substantiv - podle formální povahy slovotvorného základu. Také kritéria funkčně významová se u stylově bezpříznakových složených substantiv uplatňují obdobně.¹

¹Viz podrobně TSČ 2, s. 16.

Poměrně často existují vedle sebe varianty složených činitelských jmen tvořených derivačně-kompozičním a konverzně-kompozičním postupem, např. *jídlonosič* - *jídlonoš*, ** „echošlápc* (*žert.*) - ** měchošlap*, *platoberce* (*hov., žert.*) - *platober* (*řidč.*), *třasořítka* (*expr.*) - *třasořít* (*zool.*) (ve významu "konipas"), *+ veršotepec* - ** verštep*, *vinopalník* (*poněk.zast.*) - *vinopal* (*zast.*), *vozatajec* (*voj. dr.*) - *vozataj* (*kníž. zast.*), ** zpravodajce* - *zpravodaj*.

Pro celkovou sémantiku kompozita bývají jednotlivé členy někdy rozdílně závažné. Tak v některých jménech (zvlášť u substantiv stylově příznakových) je rozhodující nebo téměř postačující pouze jedna z částí, srov. např. *darmotlach* - "ten, který tlachá" (sloveso samo o sobě vyjadruje, že mluví zbytečně, houpě - je to redundantní vyjádření), *držgrešle* (*hanl.*) - "člověk chamtvý, lakový" (tedy ten, kdo rád vlastní, drží peníze, majetek), *kazisvět* (*expr.*) - "ten, kdo něco kazí" (nejen svět), *kratiknor* (*ob., hanl.*) - pro člověka malého postavou (významově souvisí především s adjektivem krátký a od něj utvořeným slovesem krátit), *odřihost* - pro označení vrchního číšnika (získat od někoho něco, hlavně peníze) atd. Týká se to hlavně tzv. vnějších složenin s obecným významem bližším významu nositele vlastnosti než významu činitelskému.

Se značným stupněm idiomatičnosti složených činitelských substantiv do jisté míry souvisí také jejich poměrně častá významová blízkoznačnost (příp. synonymita v širokém slova smyslu), a to mezi složeninami navzájem i mezi jmény odvozenými a složenými. Odvozená jména blízkoznačná (příp. synonymní) s danými složeninami jsou také většinou jména činitelská - utvořená od téhož základového slovesa jako složeniny, méně často konatelská - utvořená od základu člena určujícího slovesný člen složeniny). Tato jména nejsou zpravidla významově zcela totožná a navíc se většinou liší stylovým příznakem (často jsou expresivní). Příklady: *darmošlap* (*expr.*), *darmojed* (*expr.*), *- darmožrou* (*expr.*) - ** lehkoživ*, *domabyl* - ** domased* - *pecivál* (*hanl.*), *- lenochod* - ** hniložilec* (*expr.*) - *+ chladoležka*, *dřevorubec* - *drovoštěp* (*les.*) - *+ dřevostěp*, *hromotluk* - *hromovládce* - *hromobijce* (*kníž.*), *konělapka* - *koněrad* - *koněberka* (*hist.*), *kožedlník* - *koželuh*, *krasomluvec* (*řidč., zprav.hanl.*) - *krasorečník* (*zprav.hanl.*), *nohsled* (*čast.hanl.*) - *patolízal* (*hanl.*), *platoberce* (*hov., žert.*), *odřihost* (*expr.*) - ** vydřihost* (*expr.*) - *vydřiduch* (*expr.*) - *šidolid* (*nář., expr.*), ** potměhuad* (*nář.*), *- potměšilec* - *+ potměšil*, *slabihoudek* (*řidč., expr.*) - ** třasopírko* (*hanl.*) - ** zlom-pírko* (*expr.*), *- kratiknor* (*ob., hanl.*), *světoběžník* - ** světošlap* (*expr., hanl.*) - *všudybyl* (*expr.*), ** škarohlíď* - ** černohlíd*, *tichošlápek* (*expr.*), *- měchošlap* (*žert.*), *veršotepec* (*hanl.*), ** rýmoberka* (*hanl.*), *zemědělec* - *zeměhryz* (*řidč., hanl.*), *žabíkuch* (*ob., expr.*) - *matla-fous* (*řidč., expr.*), ** kazisvět* (*expr.*), *- koloděj* (*hanl.*), *- žmolichleb* (*expr.*), *hlinomaz* (*zast., expr.*), *hrnčíř*, *neznaboh* (*expr.*), *- bezvěrec*, *+ smetiprach* - *prášek*, *větroplach* (*expr.*), *splašenec* atd.

Mnohé idiomatičké složeniny mají paralely (sémanticko-lexikální, méně často i sémanticko-strukturální) také ve (víceslovných) frazeologických pojmenováních,

např.: *černohlíd - vidět (něco) černé, hnidiopich^(expr.) - hledat (na něčem) hnidy, hromotluk - (jako když) hrom bije, *kuroplach - plachý jako kuře (ani kuřeti neublíží), lamželezo^(zr.,expr.) - skály lámat, nohsled^(časť.hanl.) - být někomu v patách, potměhuď^(nář.) - hrát nekalou hru, větroplach^(expr.) - být do větru, vydřiduch^(expr.) sedlít s někoho kůži atd.

S frazeologismy spojují složeniny také významové posuny, umožňující spojování jinak sémanticky inkompatibilních prvků - srov. např. břichopas^(hanl.), rýmotepec^(řídč.,hanl.), veršotepec^(hanl.) (sloveso tepat zde v přeneseném významu - na rozdíl od užití s konkrétním substantivem), sedmispáč^(řídč.,expr.) = "ospalec" atd.

2.11 Substantiva tvořená vlastní kompozicí

2.111 Derivačně-kompoziční postup

Složeniny tohoto typu mohou obsahovat jako 2. člen činitelské substantivum shodné s činitelským substantivem samostatně existujícím i mimo složeninu - z hlediska onomaziologického by bylo možné považovat toto činitelské substantivum za onomaziologickou bázi (viz výše). 1., určující člen, který pojmenovává zpravidla předmět nebo blížší okolnost činnosti, by představoval v tomto pojetí onomaziologický příznak. Základová činitelská substantiva jsou nejčastěji tvořena příponami -tel, -č, -c(e), méně často příponami -ec, -l, -ář/-ář, -ík.

1. Složeniny s příponou -tel: Činitelská substantiva s touto příponou pojmenovávají především vykonavatele funkce a nositele stavu (tedy osoby určené k činnosti) - např.: samozásobitel, spoluživatel, velkoodběratel, velkospotřebitel, samodržitel, spoludržitel, spolumajitel; méně často vykonavatele akce - např.: kovočítel, prvočítel^(mal.), +prvoučítel, spolupachatel, velkočovatels, velko-velko-, samo-, spolu- (v platnosti adverbiální); slovesa ve 2. členu bývají nedokonavá, produktivní jsou slovesa 5. třídy (vzor "dělá").

2. Složeniny s příponou -č: Činitelská substantiva s příponou -č pojmenovávají převážně vykonavatele akce nebo obvyklé činnosti, a to často i takové, kterou vykonávají osoby jako své povolání; zpravidla jde o konkrétní, fyzickou práci (např. časoměřič, elektrosvářec, jádronosic, kamenobrusič, kamenolamáč, +loutkovodič^(div.), rychlorazič, sklofoukač), ale také jinou (sedmilhár^(nář.expr.), spoluhráč, dlouhospáč, sedmispáč^(řídč.,expr.)) - u dvou posledních příkladů jde spíše o pojmenování sklonu k ději, tj. ten, kdo rád spí, má sklon dlouho spát). Tento typ složenin je produktivní zejména při tvoření názvů nových, specializovaných

povolání. Uplatňují se zde hlavně slovesa nedokonavá, 4. slovesné třídy (vzor "prosí").

3. Složeniny s příponou -c(e): Tato jména označují hlavně osoby, které jsou určeny k vykonávání nějaké funkce (nositele funkce) - 1. člen pojmenovává hlavně předmět působení činnosti. Složeniny s touto příponou jsou většinou stylově příznaková, často poměrně stará slova, mnohá z nich pociťovaná jako knižní, případně zastarávající. Nová jména se touto příponou tvoří zřídka. Příklady: autodopravce^(poněk.zast.), *bleskovládec^(bás.), divotvůrce, drakobijce^(kníž.), *hromovládce, chlebodárce, *medvědobijce^(kníž.), mravokárce^(často hanl.), platorberce^(hov.,žert.), samosoudce, slávomnože, službodárce^(řídč.,kníž.,poněk.zast.), *sno-pravce, strojvůdce, vojevůdce, zákonodárc, *zpravodajce atd.

4. Složeniny s příponou -ec: Složeniny s příponou -ec pojmenovávají převážně osoby podle oboru jejich činnosti, ale také např. podle jejich zálib. Mnohá složená činitelská substantiva s příponou -ec uchovávají tvoření 2. členu ve shodě s řadou činitelských substantiv, která se běžně mimo složeniny objevují zřídka, např.: dělojíec, kovolíec, kovotepec, rýmotepec^(řídč.,hanl.), veršotepec^(hanl.), zlatotepec, kovorytec, ocelorytec, olovorytec, krasomilec, tichomilec, ikonopisec, romanopisec, drakobijec, dřevoborec^(neolog.), obrazoborec, dřevorubec, dušezkumec, horolezec, jasnovidec, krasomluvec^(řídč.,expr.,hanl.), +penězoměnec, živočichozpytec (srov. tepec^(řídč.), +milec^(hanl.), +pisec, bijec^(řídč.), *borec (= bořitel), rubec^(básn.), zkumec^(kníž.), videc^(kníž.), *mlavec, +měnec, +zpytec). Běžnější mimo složeniny jsou činitelská jména uplatňující se jako 2. člen např. v následujících složeninách: dělostřelec, horolezec, kolejochodec, +perojezdec^(hanl.), půdznalec, živočichoznalec, kolejochodec, hvězdoplavec^(neolog.), mořeplavec (u dvou posledních příkladů je možná také interpretace jako derivace od dějového substantiva hvězdoplavba, mořeplavba). Naopak mimo složeniny již samostatně neexistuje jako činitelské jméno 2. člen složeniny hniložilec^(expr.).

Jako 1. člen se v těchto kompozitech často uplatňuje příslovce spolu a zájmeno vše (spolucvičenec, spolujezdec, všeumělec, všeznalec). K tomuto typu patří také činitelská jména tvořená od participia trpného - černooděnec, spoluzaměstnanec, velvyslanec.

5. Složeniny s příponou -l: Složená činitelská substantiva s touto příponou pojmenovávají osoby podle jejich charakteristické, většinou negativní činnosti (proto bývají často hanlivá). Všechna tato jména jsou stylově příznaková, expresivní, a tedy funkčně omezená. Příklady: darmodal^(kníž.) ("zbytečně rozhazovavačný člověk"), patolíza^(hanl.) ("podlézavý člověk"), větremmíchal^(expr.) ("ztrěštěný člověk"), ziskobral ("ten, kdo bere zisk z cizí práce"). Významem obdobná tomuto typu je ojedinělá složenina *lehkoživ ("ten, kdo byl lehko živ, žil lehko"), významově obdobný je i příklad s 2. členem adjektivním - drahorád^(expr.) (kdo

prodává draze) - lze chápát za elliptické vyjádření, a přiřadit mu tak činitelský význam.

6. Složeniny s příponou *-ář/-ař,-íř,-ýř*: Složeniny takto tvořené představují malou skupinu činitelských substantiv, velmi omezeně produktivních, pojmenovávajících osoby zpravidla podle jejich povolání. Stejně jako u odvozených činitelských substantiv u nich bývá dvojí motivace - opírájí se buď o slovesa, nebo také o dějová jména. Příklady: *kovomodelář* ("ten, kdo modeluje nebo se zabývá modelováním z kovu"), podobně *písmomalíř*, *rychlomalíř* ("rychle maluje nebo provádí rychlou malbu"), *velepastýr^(zř.zast.)*, *zvěrolékař* apod.

K tomuto typu lze přiřadit činitelská substantiva tvořená cizí příponou *-ér* a *-or* (od domácích i přejatých základů): např. *elektromontér* ("opravuje elektrická zařízení"), *vodoinstalatér* ("instaluje vodu, provádí instalaci vody"), *fotoreportér*, *velkorezisér*, **veleinkvizitor* atd.

7. Složeniny s příponou *-ík*: Složeniny tvořené příponou *-ík* a její častější variantou *-ník* označují většinou osoby podle oboru jejich činnosti; stylově bývají neutrální. Příklady: *kovodělník*, *kovopracovník* ("kdo dělá, pracuje s kovem"), podobně *kožedělník*, *rukodělník^(říd.)*, *tankoborník^(voj.)*, *vinopalník^(poněk.zast.)*, *běžník^(expr.)*, *maloobchodník*, *velkoobchodník* ("kdo obchoduje v malém, ve velkoobchod, protože se u nich ustálil význam jistého způsobu obchodování - srov. *maloobchod* - zabývá se přímým prodejem spotřebiteli, *velkoobchod* - zásobuje maloobchod; činitelská substantiva od těchto složenin odvozená by tedy označovala pouze provozovatele, majitele takovýchto obchodů").

8. Složeniny s příponou *-k(a)*: Tyto složeniny pojmenovávají osoby podle obvyklé činnosti, a to zpravidla negativní; jsou většinou stylově příznakové (expresivní, odborné termíny, některé navíc řídké). Ačkoliv jsou to primárně maskulina, používají se některá z nich (např. *koněberka^(hist.)*, *třasořitka^(expr.)*) jako epikoina (tedy i pro ženský rod); podporuje to forma přípony *-k(a)*. Příklady: a) pojmenování osob: *+chladoležka^(hist.)*, *koněberka^(hist.)*, **konělapka*, **mnohomluvka*, **nicnedělka*, *rýmoberka^(hanl.)*, ve starším vojenském slangu užívané (podle PSJČ) šperklapka;

b) zoologické termíny: *barvomenka*, *bedlobytka*, *drvodělka*, *muchomůrka*, *nebe-hledka*, *pelonoska*, *pěnodělka*, *perlorodka*, *rybomorka*, *stužkonoska*, *třasořitka* (= "konipas", přeneseně; *třasořitka^(expr.)* = "bojácný člověk"), *znakoplavka*;

c) botanické termíny: *bělozářka*, *kostilomka* (bylina) atd.

2.112 Konverzně-kompoziční postup

Konverzně-kompoziční tvoření činitelských substantiv je velmi produktivní (na rozdíl od tvoření nesložených činitelských substantiv pouhou konverzí, které je okrajové). Převažuje typ s tvaroslovními charakteristikami mužského rodu, a to hlavně podle vzoru "pán". Tato jména jsou významově velmi rozmanitá, lze výčlenit několik sémantických skupin (u jmen skupiny 2 a 3 je výrazný stupeň obraznosti - většina jmen v těchto dvou skupinách je expresivních; mnohá substantiva patří k činitelským pouze slovotvorně, viz např. skupiny 6 a 7):

1. pojmenování osob podle jejich obvyklé činnosti nebo funkce (často je to povolání): *kovkop^(kniž.zast.)*, **rašelinokop*, *rudokop*, *uhlokop*, *zlatokop*, *jídlo-noš*, *listonoš*, *pivonoš^(neolog.)*, *štítonoš*, *vlajkonoš*, *zbrojnoš*, *dělovod^(voj.)*, *lodivod*, *drovštěp^(les.)*, *husopas^(říd.)*, *+ hlinomaz^(expr.)*, *koželuh*, *rudohryz* (horník), *samouk*, *+ vinopal*, *zpravodaj*; přejaté složeniny typu *stenograf*, *typograf* (2. člen řeckého původu *-graf*, označující pisatele);

2. pojmenování osob podle nějaké výrazné, nápadné činnosti (ne vždy obvyklé): *bratrovrah*, *černohlíd*, *dobroděj*, *hrdlořez*, *královrah*, *mechošlap^(žert.)*, *otcovrah*, *penězokaz*, *stávkokaz*, **tichošlap*, *žabikuch^(ob.expr.)*;

3. pojmenování osob podle činnosti chápané jako její typická vlastnost: **drnohryz^(expr.)*, *hnidopich^(expr.)*, *hromořík*, *+ kuroplach*, *neznaboh^(expr.)*, **škarohlídl/škaredohlíd*, *větroplach^(expr.)*, *vševed^(říd.poněk.zast.)*,

4. pojmenování osob podle dějového vztahu (např. záliby); nejčastější jsou složeniny s 2. členem *-mil*: *cizomil*, *knihomil*, *krasomil*, *+ národomil*, *vínomil^(expr.)* (obdoba jmen s 2. částí cizí *-fil*, např. *čechofil*) - obdobně také *knihomol* (etymologická souvislost se slovesem *mlíti*), *čechořout^(hanl.)*, *lidorořout* (obdoba cizí části *-fob*, např. *rusofob*, nebo *-fág*, např. *bakteriofág*);

5. pojmenování osob podle sklonu k nějaké činnosti (zpravidla negativní): *darmojed^(expr.)*, *darmotlach*, *darmořout^(expr.)*, *lenochod^(expr.)*, *nohsled*, *+ pasořit^(zř.hanl.)*, *pecivál^(hanl.)*,

6. názvy živočichů podle jejich význačné činnosti (např. způsobu obživy): *chvostoskok^(zool.)*, *liškodav^(mysl.)*, *lykořout*, *medvěd*, *myšilov^(zool.)*, *pískomil*, *révokaz*, *sýrohub*, *zeměplaz*;

7. názvy rostlin (motivované např. způsobem jejich růstu, léčivým účinkem apod.): *čertkus*, *jitrocel*, *kapradorost*, *konopas/konipas*, *kostival*, *květopas*, *mechorost*, *trojpuk*, *zimostráz*;

8. názvy neživých původců činnosti (děj je v těchto jménech převážnou většinou blíže určen pojmenováním předmětu činnosti): *fonograf^(tech.)*, *kulomet^(voj.)*, *myograf^(med.)*, *radiograf^(odb.)*, *raketomet^(voj.)*, *samostříl*, *samospoušť*, *samovar*, *sámovod^(zeměd.)*, *sekeromlat^(archeol.)*, *spektrograf^(fyz.)*, *světlomet*; *kostízér*

(název nemoci), *stéblolam*^(zeměd.) (název choroby žita nebo pšenice projevující se lámáním stébel).

Činitelská substantiva tvořená vlastní kompozicí, a to komplexními postupy jsou početně poměrně značně zastoupena mezi názvy osob podle povolání (viz výše). Složené názvy povolání se hojně tvořily i ve starším jazyce, mnohé z nich se dnes již neužívají (z důvodů jazykových i věcných - pro zánik pojmenovávané profese). Jsou to vesměs předmětové složeniny, 1. člen v nich pojmenovává většinou hmotný předmět, který byl vyráběn, opracováván atd. v 14. a 15. st. Praha 1906): *sladomelec*, *vinopal/vinopalič*, *pivopal*, *moripip*, *vodovoz*, *podeševkraječ*, *zlatopřádka* apod.

Okrayovou skupinu činitelských substantiv představují vlastní kompozita s opačným pořadím členů (1. člen určovaný, verbální, 2. člen určující, zpravidla v rámci činitelských substantiv, tak v rámci složenin vůbec) nejen příznakovým pořadím členů, ale také sémantickou a stylovou platností. Z tohoto hlediska představují poměrně homogenní skupinu, odlišná jsou však formálně. Tvoří se především čistou kompozici, 1. členem těchto složenin se stává některý ze slovesných tvarů: a) kmen minulý - připojený k 2. členu složeniny zpravidla bez spojovacího vokálu (*kazimír*^(expr.), *neznaboh*^(expr.)), kmen přítomný - připojený často spojovacím vokálem, u sloves 4. třídy zpravidla vokálem -i- (*běžisvět*, *vrtichvost*^(hanl.)); b) kmen přítomný - zpravidla shodný s imperativem, připojený k 2. členu vždy bez spojovacího vokálu (*držgrešle*^(hanl.), *lamželezo*^(zr.,expr.), *tlučhuba*^(ob.,expr.)) - složeniny, v nichž lze chápát slovesný tvar jako imperativ, můžeme interpretovat i jako konvertované spřežky (tj. přehodnocené ve vlastní složeniny); c) indikativ přezentu (*boliočko*^(bol.), *hoříkvět*^(nář.)); d) činné participium (*propilbotky*). Základová slovesa těchto složenin bývají nedokonává.

Naprostá většina těchto substantiv (z těch, která pojmenovávají živé bytosti, všechna) se zařazuje k substantivům mužskému rodu, a to s tvaroslovou charakteristikou podle vzoru "pán", popř. "předseda" u substantiv životních, podle vzoru "hrad" u substantiv neživotních (tedy tvrdý typ deklinace). Některá z těchto jmen mívají i dvojí rod (zpravidla podle koncovky), srov. např. *kalivoda*^(expr.), *neznahaňba*^(nář.), *vyližmiska*^(expr.) - jen maskulinum (vzor "předseda"), *hadimrška*^(žert.) - podle významu: maskulinum (ve významu "chytrák"), *femininum* (v motoristickém slangu - ve významu "automobil"), *držgrešle*^(hanl.), **strašírybka*^(expr.), **trásorítka*^(expr.) - maskulinum i femininum, *lamželezo*^(expr.) - maskulinum, zřídka i neutrum, **přetrhdlo*^(expr.,hanl.) - maskulinum i neutrum, **zlompírko*^(expr.) - jen neutrum (PSJČ uvádí maskulinum), *slonbidlo*^(ob.,expr.) (řidčeji slonbidlo, zlombidlo) - jen neutrum. Jmenný člen bývá substantivum v nominativním tvaru, a to i tehdy, kdy v syntagmatickém spojení, na němž

se kompozitum zakládá, v nominativu není (**běžisvět* - běžet světem). Nominativní tvar bývá zřídka obměněn (např. *krutihlav*^(zool.), *neznaboh*^(expr.)).

Jak bylo uvedeno výše, představují tyto složeniny neproduktivní typ, stylově i významově omezený. K některým těmto názvům se dokonce přitvořila synonyma s bezpříznakovým pořadím členů (vlivem ostatních typů složenin), např. **běžisvět* - *světoběhoun*, *světoběžník*, *pudivítr*^(expr.) - *větroplach*^(expr.), *valikost*^(bot.) - *kostival*^(bot.).

Tato substantiva pojmenovávají přede vším osoby (někdy mívají platnost expresivních přezdívek), méně často jiné živé bytosti nebo přeneseně i rostliny. Osoby jsou nazývány podle činnosti (jednání, chování), která zpravidla bývá negativní (nebo negativně hodnocená), je nápadná, pro osobu příznačná a stává se její charakteristickou vlastností. 1. člen blíže určuje tuto činnost předmětem nebo bližší okolnosti (zpravidla způsobem a místem). Příklady: **běžisvět*, *pudivítr*^(expr.), *vrtichvost*^(hanl.) („nestálý člověk, který se neustále pohybuje“ - viz slovesa pohybu v 1. členu), **kalivoda*^(expr.), *kazisvět*^(expr.), *mailafous*^(zr.,expr.), *přetrhdlo*^(expr.,hanl.) („nešikovný člověk“), *držgrešle*^(hanl.), *odřihost*^(expr.), *šidolid*^(nář.,expr.), *vydřiduch*^(expr.), **vydřigros*^(expr.) („chamativý, lakomý člověk, který někdy i okrádá druhé“), *melhuba*^(ob.,expr.), *otevřhuba*^(zhrub.), *tlučhuba*^(ob.,expr.) („člověk, který rád zbytečně a většinou hloupě mluví“), *lamželezo*^(expr.) (silný člověk, který může "lámat železo"), **smetiprach*^(expr.) (pomočník ve mlýně, který mj. "smetá prach" - srov. jméno *prášek*^(expr.), motivované tímto předmětem) atd.

Na slovesech se zakládají a činitelskou strukturu mají i některá další jména, u nichž však do popředí vystupuje vlastnost (např. *fyzická*) - dějový vztah je oslaben; např. *kratiknot*, *neznaboh*^(expr.), *neznahaňba*^(nář.) („bezbožný člověk“), *slonbidlo*^(ob.,expr.) (původně motivováno slovesem clonit), *trásopírko*^(hanl.), *trásorít*^(řidč.), *utřinos*^(ob.,hanl.) („mladý, nezkušený člověk“), *vrtichvost*^(hanl.), **zlompírko*^(expr.), **žmolichleb*^(expr.) („hlupák“) atd.

Činitelskou strukturu vykazují dále některá pojmenování živočichů (např. *zejozob*^(zool.)) nebo rostlin (např. botanické názvy *boliočko*^(nář.), *hoříkvět*^(nář.), *hubilen*, *lomikámen*, *uspisvřed*, *valikost* atd.); většinou se však zakládají na metaforickém nebo metonymickém vyjádření.

Složená činitelská substantiva tohoto typu patří k nejstarší vrstvě slov a k nejstarším složeninám vůbec. Řada z nich plnila původně apelativní funkci, později se stala předlohou pro tvoření vlastních jmen (přijmení a přezdívek). Význam činitelský se oslabil, převládlo chápání činnosti jako vlastnosti, podle které se utvořilo vlastní jméno; tento sémantický posun umožnil přechod od apelativ k propriím, a ta se dochovala v některých dnešních přijmeních. Osoby se jimi začaly označovat podle: 1. vlastnosti (*Cedivoda* - nešika, dělá zbytečnou práci), 2. zaměstnání (*Slabyhoudek* - slabě hrál), 3. návyků nebo činností (*Drbalnos*),

4. konkrétní příkazy (*Rozlilivo, Zkazilmaso*), 5. fyzického vzhledu (*Stavinoha*).
Častá jsou jména s imperativní slovesnou podobou (*Duspivo, Hastrdlo, Nejezchleba, Osolsobo*).

2.12 Substantiva tvořená nevlastní kompozicí

Činitelská substantiva tvořená juxtapozicí (spřahováním) pojmenovávají osoby jednak podle jejich obvyklé, pravidelné činnosti, jednak podle činnosti nápadné, která se pro ně stává charakteristickou. Funkci 2. člena v nich plní činitelská substantiva hlavně s příponou -c(i) a -l, méně často -c(e) a jména konvertovaná. U těchto substantiv je zvlášť výrazná skupina jmen zakončených na -c(i), tj. činitelská substantiva adjektivního původu (2. členem spřežky se stává substantivované slovesné adjektivum): dílovedoucí, stavbyvedoucí, strojvedoucí, dělesloužící, kolemjdoucí, okolostojící, spolubydlící, spolucestující, spoluúčinkující. Tyto spřežky dnes představují poměrně produktivní typ.

V závislosti na sémantice slovesného základu označují osobu nejen podle obvyklé činnosti, ale také podle činnosti nebo stavu právě probíhajícího - slovesný tvar si zachovává svůj aktualizační význam (srov. okolojdoucí, spolucestující).

Spřežky s činitelskými sufiksy -c(e) a -ec pojmenovávají zpravidla osoby podle obvyklé činnosti nebo funkce: knihkupec, knihvazač, mědirytec, spolutvůrce, zeměsprávce, zeměvládce, zemězrádce. Spřežky se sufiksem -l pojmenovávají naopak osoby spíše podle způsobu jednání, chování, jejich vlastnosti: potměhud(nář.) (1. člen je vyjádřen předložkovou vazbou), všeuměl, všudybyl(expr.). Jim významově blízké jsou expresivní spřežky citátové povahy - budíkničemu(expr.), mouchyvemtesimě(expr.).

Zvláštní skupinu představují spřežky s 1. členem také- (hovorově taky-) a rádoby-, a to ve významu nepravý, zdánlivý, domnělý, neodpovídající požadované úrovni, např. rádobyspisovatel(expr., hanl.), takéumělec(iron., hanl.). Tato pojmenování jsou hanlivá, patří ke knižním výrazům (používají se hojně např. v publicistickém stylu). Od ostatních složených činitelských substantiv (vlastních i nevlastních složenin) se liší tím, že v 1. členu není pojmenován nějaký atribut činnosti - její okolnost, podle níž je osoba označena, nýbrž spíše hodnocení výkonu této činnosti (1. člen má pragmatický význam.) Blíží se tedy attributivním složeninám (viz dále), protože 1. člen charakterizuje původce děje, zpravidla ho ironizuje. - Z hlediska syntaktického nevstupují oba členy do žádného vztahu (mimo složeninu netvoří žádnou syntaktickou dvojici), jejich spojení ve složenině je mechanické (po stránce formální - významově je mezi nimi vztah podřaďovací,

determinační). 1. člen se svou povahou blíží syntaktickému prostředku, někdy bývá hodnocen jako předpona.

Jiný typ představují pojmenování jako šéfkuchař, šéfredaktor (substantiva, která se stávají jejich 2. členem, se zakládají na slovesech konstruovat, kuchat, redigovat), v nichž jsou současně spojena dvě substantiva. Jde o apoziční, přístavkový typ složenin. 1. člen (cizího původu) má význam "hlavní, vrchní". Těmito složeninami se pojmenovávají osoby podle povolání - je to produktivní typ, tvoří se jím nové názvy (i názvy nově vznikajících profesí). Obdobným způsobem je tvořen název vojenské hodnosti generálporučík (za činitelského lze považovat na základě slovesa poručet).

2.2 Složená substantiva konatelská

2.20 Obecný výklad

Onomaziologickým základem konatelských substantiv je vztah pojmu kategorie substance (významově nositel dějového vztahu) vzhledem k jinému pojmu kategorie substance (významově většinou objekt nebo okolnost tohoto dějového vztahu). Na rozdíl od činitelských substantiv se konatelská substantiva nezakládají přímo na pojmu kategorie děje, nýbrž na jeho příznaku. Pojmenovávají osoby (jen zcela výjimečně jiné živé bytosti) podle předmětu (v nejsířším smyslu), k němuž se jejich činnost vztahuje, který je do této činnosti nějak zapojen a má povahu převážně konkrétní, méně často abstraktní (např. nástroj, výrobek, materiál, prostředek, ale také zařízení, místo, prostředí, sféra činnosti, obor, myšlenkový směr apod.). Pojmenovávané osoby mají k tomuto předmětu dějový vztah (vztah aktivního působení nebo vytváření), příp. tento předmět vyjadřuje širší okolnosti činnosti. Konatelská substantiva úzce souvisejí s činitelskými - obě kategorie můžeme společně zahrnout do širší onomaziologické kategorie názvů osob podle jejich činnosti.

Onomaziologická struktura složených konatelských substantiv je obdobná jako u složených činitelských substantiv (viz zde výše). V určované složce složeného onomaziologického příznaku je pojmenován vlastní předmět činnosti, ve složce určující bližší určení tohoto předmětu. Určovaná složka je slovnědruhově realizována vždy substantivem (na rozdíl od činitelských substantiv), a proto určující složka je k ní ve vztahu attributivním; určující složka bývá vyjádřena jménem, hlavně adjektivem.

U složených konatelských substantiv bývá tato onomaziologická struktura realizována slovotvorně vlastní kompozicí (např. *kovosoustružník*, *národochos-*

podář); netvoří se spřežky. Na rozdíl od složených činitelských složenin je u konatelských složenin zastoupen nejen typ podřaďovací, ale také přiřaďovací (viz dále).

Rozložení slovotvorných afixů v závislosti na formální povaze koncového člena složeniny a na kritériích funkčně-významových je u složených konatelských substantiv zhruba stejně jako u konatelských substantiv odvozených; obdobná je i produktivita a výskyt formantů u jednotlivých typů¹. U složených konatelských substantiv je nejčastější přípona *-ník* a *-ář/-ář*, mnohem méně se vyskytují přípony další (domácí *-ec*, *-ák*, *-c(e)*, z cizich jsou nejužívanější přípony *-ist(a)*, *-ik*), např. *malorolník*, *vodohospodář*, *soukromokapitalista*, *radiomechanik*.

Z hlediska slovotvorného postupu naprosto převažuje komplexní postup derivačně-kompoziční (v našem pojetí, viz výše u činitelských jmen; u mnohých jmen je i zde možná paralelní interpretace ve smyslu čisté kompozice). 2. člen se zpravidla formálně shoduje se samostatně existujícím konatelským substantivem, např. *autoopravář*; méně časté jsou případy, kdy se od základových slov 2. člena odvozuje konatelské substantivum jinou příponou nebo se netvoří vůbec, viz např. *křivocestník*^(kníž.), *volnomyšlenkář*.

U složených konatelských substantiv se celkově ve větším mísí se samostatným (derivovaným) jménem než např. u složených činitelských substantiv. Projevuje se u nich větší tendence chápout onomaziologickou bázi konkrétněji, tedy využívat za základ pojmenování celého slova, nejen pouhý (konatelský) sufix (srov. např. *malorolník* - přímo: "rolník v malém", nejen ve vztahu k "malá role"). Onomaziologický příznak je v tomto pojetí jednoduchý a ve vztahu atributivním k takto chápané onomaziologické bázi; vyjadřuje příznak substance. Je to dáné tím, že se složená konatelská substantiva vždy zakládají na syntagmatech s atributivním vztahem (např. *národní hospodářství*). Ve složených činitelských substantivech (viz výše) vstupují členy v základovém syntagmatu do různých typů podřadného vztahu; určovaná složka složeného onomaziologického příznaku má verbální povahu a může být rozvinuta rozmanitým způsobem, ve smyslu bližšího určení děje. Vztah mezi určující a určovanou složkou složeného onomaziologického příznaku se zdá u složených konatelských substantiv méně těsný než u činitelských a naopak se zdá těsnější vztah mezi určovanou složkou a onomaziologickou bází. Tento rozdíl lze objasnit syntakticky, na základě povahy vztahu mezi členy syntagmat, na nichž se obě skupiny komposit zakládají: obecně těsnější je syntaktický vztah mezi slovesem a jeho doplněním (které je konstitutivním členem větné stavby) než mezi jménem a jeho atributem (který není konstitutivním členem).

Složená konatelská substantiva se užívají hlavně v základním, přímém významu

¹Viz podrobně TSC 2, s. 127 a dále

(k významovým posunům zde nedochází zřejmě proto, že chybí vyjádření pojmu děje, které umožňuje větší možnosti významových posunů - viz u činitelských jmen např. přenesení názvu schopnosti na jejího nositele, srov. *ostrovid* - původně schopnost dobře (ostře) vidět, přeneseně *+ostrovid* = zvíře bystrého zraku, např. rys). Konatelská substantiva jsou významově jednoznačnější a přesnější (proto jsou u nich také např. více zastoupeny názvy profesí).

Stylově jsou složená konatelská substantiva převážně neutrální - jen některá z nich jsou časově nebo frekvenčně omezena. S větší významovou vyhraněností, menší idiomatičností a menší stylovou rozdílností souvisí také to, že k témtu pojmenováním existuje méně synonym než k substantivům činitelským (včetně synonym nesložených). Poněkud častěji než u činitelských substantiv se zde uplatňují přejaté a hybridní složeniny (zejména u novější tvořených názvů povolání - srov. např. *automechanik*, *velkofinančník*). Početně představují složená konatelská substantiva menší skupinu mezi názvy osob než činitelská substantiva, mají však širší oblast užití (především proto, že jsou většinou stylově bezpříznaková).

Idiomatických jmen je velmi málo, např. *křivocestník*^(kníž.) (chybující člověk) nebo složeniny s 2. členem *-kabátník*: *černokabátník*^(poněk.zast.,hanl.), *+červenokabátník*, *+modrokabátník*, **šedokabátník*, *zelenokabátník*^(řídč.), nebo *-košiláč*: *černokošiláč*^(expr.,hanl.), *+zelenokošiláč*, nebo *-pláštňák*: *černopláštňák*^(zool.), *zeleноплáštňák*^(zool.). Tyto názvy jsou motivované pojmenováním toho, co osoba nosí na sobě, a metonymicky přenesené na významově užší a specializované označení např. vojáka (*+modrokabátník* nebo **šedokabátník*), kněze (*černokabátník*^(poněk.zast.,hanl.)), lesníka (*zelenokabátník*^(řídč.)), husara (*+červenokabátník*), fašisty (*černokošiláč*^(expr.,hanl.)), hajního (*+zelenokošiláč*), motýla (*černopláštňák*^(zool.), *zelenopláštňák*^(zool.)).

Složená konatelská jména vytvářejí poměrně zřetelné významové skupiny. Naše klasifikace se proto zakládá na jejich sémantice a v jejím rámci přihlížíme k hledisku slovotvornému (volbě slovotvorného afixu).

2.21 Substantiva pojmenovávající osoby podle povolání

Do této skupiny patří konatelská substantiva pojmenovávající osoby podle sféry nebo oboru jejich činnosti, kterou vykonávají zpravidla jako povolání. Substantiva, která tvoří jejich pojmenovávací základ, jsou velmi často abstraktní. Složeniny tohoto významu dnes přibývají, ve srovnání s odvozenými jmény jsou výhodné pro svou vyšší pojmenovací hodnotu - explicitně rozlišují specializace, pracovní zařazení, odborná a funkční zaměření jednotlivých oborů apod. Příznačné pro tuto skupinu je užívání přejatých prvků, ať už celých složených

slov cizího původu, nebo cizích základů při hybridním tvoření. Uplatňují se zde zejména přípony -ík, -ik a -ist(a).

1. člen konkretizuje, blíže určuje profesi osob, např. *automechanik* (mechanik specializovaný na automobily), *radiomechanik* (mechanik specializovaný na rozhlasové přijímače), *autoelektrikář* (elektrikář specializovaný na automobily), podobně *kamenosochař*, *teplotechnik* atd.

Významově můžeme k této skupině připojit kompozita jako *velkodakcionář*, *velkobankář*, *velkofinančník*, pojmenovávající osoby zabývající se peněžnictvím, financemi. Lze je hodnotit také jako atraktivní složeniny. Vedle významu majetnického vztahu u nich proniká i aktivní konatelský vztah - tyto osoby nejenom peníze vlastní, ale také se o ně starají, podnikají s nimi apod. V tomto smyslu bychom ke konatelským substantivům mohli zařadit také složeniny *starodůchodce*, *staropenzista^(arch.)*, i když u nich stojí v popředí spíše pasivní vztah („ten, kdo pobírá důchod, penzi“) a aktivní konatelský význam je poněkud oslaben („ten, kdo užívá důchod“). Obdobné vztahy vyjadřují také např. složeniny *malodomkář* („ten, kdo vlastní malý domek, a tedy se o něj i stará“), *malorolník*, *národochospodář*, *vodohospodář*.

Složeným konatelským substantivům označujícím osoby podle povolání jsou významově i funkčně velmi blízká souřadná apoziční spojení dvou substantiv, která se používají jako názvy osob podle speciálních oborů, např. *gumař-plastikář*, *chemik-ropař*, *inženýr-strojař*, *matematik-statik* (obdobně spojení s činitelskými substantivy: *grafik-designér*, *projektant-rozpočtař*, *technolog-programátor*). Určující jméno stojí zpravidla v těchto spojeních na 2. místě. Tyto podvojné názvy lze chápát za jistý mezistupeň mezi složeninami a viceslovními pojmenovániami (srov. např. spřežky typu *generálmajor*, *šéfrežisér*). Obě jména spolu tvoří významový celek, o čemž svědčí i formální stránka (pravopis se spojovníkem, srov. obdobný pravopis některých složených adjektiv, viz dále). Jména tohoto typu jsou u názvu osob podle povolání v současné češtině značně produktivní a frekventovaná.

Názvy osob podle povolání tvoří v rámci konatelských jmen nejpočetnější skupinu. U složených jmen však není jejich počet v poměru k odvozeným konatelským jménám tak vysoký, jak by bylo možné předpokládat. Požadavku přesného explicitního vyjádření specializace vyhovují četná konatelská substantiva odvozená (nebo častěji konvertovaná) od složených názvů jednotlivých oborů (hlavně vědeckých). Jejich onomaziologický vztah i sémantická struktura jsou stejně jako u složených konatelských substantiv, odlišný je pouze slovotvorný způsob jejich tvoření. Stejnou funkci jako složeniny plní derivovaná pojmenování typu *antropolog*, *fiziognomista*, *psychoanalytik* (tedy „odborník v oblasti antropologie, fiziognomie, psychoanalýzy“).

2.22 Substantiva pojmenovávající osoby podle nástroje, pomůcky, náradí, materiálu, výtvoru činnosti

Také těmito názvy se označují hlavně profese; na rozdíl od předcházející skupiny jsou však motivovány většinou substantivy konkrétní povahy - pojmenováními hmotných předmětů, které osoby při své činnosti používají, na nichž pracují, které řídí apod. I tato jména se dnes tvoří hojně. Nejčastěji používané konatelské přípony jsou: -ář, -ík, -ist(a). Příklady: *dřevomodelář*, *kamenosochař*, *kovomodelář*, *velkouzenář*; *sólofletnista*, *sóloklarinetista*; *generálplukovník*, *lžibánský*, *vatocukrář(neolog.)* (k výchozímu spojení „cukrová vata“, podle konatelského *cukrář*), *černokněžník*, *černokněžník(arch.)* (k: černá kniha - pojmenování pohádkové bytosti, přenesen hanlivé označení kněze). Do této skupiny patří také označení osob podle předmětu, útvaru, který řídí, např. *mostmistr*, *rotmistr*, *strážmistr*, *strojnímistr*, *střelmanistr*, *traťmistr* apod.

2.23 Substantiva pojmenovávající osoby podle místa, zařízení, prostředí a okolnosti činnosti

Do této skupiny konatelských substantiv patří některé názvy povolání - např. *novohułák*, *vysokopecař*, ale i jiné názvy - např. **středopolar(sport.)*. Pojmenování jako *středoškolák*, *vysokoškolák* lze vztahovat k sousloví *střední*, *vysoká škola* (jako *školák* - *škola*), ale také ke složenému adjektivu *středoškolský*, *vysokoškolský*; lze je tedy považovat buď za složená konatelská substantiva, nebo za odvozená jména nositele vlastnosti (viz dále).

Pojmenování osob podle místa, kde žijí (resp. odkud pocházejí) představují složeniny typu *cizozemec*, *jinozemec*, **středozemec*, *suchozemec*, *vnitrozemec* (**vnitrozemčan*), *poloměšťák* (řídč). Hanlivé označení *hurávlastenec* je tvořeno mechanickým spojením slov (1. člen citoslovečné povahy vyjadřuje význam adjektiva *špatný*, *povrchní*).

K nim se přimykají zpodstatnělá složená adjektiva, kterých se užívá pro označení osob podle místa, kde žijí, v plurálovém tvaru, a to v platnosti vlastních jmen, např. *Malostranští*, *Novoměští*. K tomuto typu lze zařadit např. i složeninu **starolesní* (v substantivní platnosti pro označení starého lesního úředníka). Protože však u jmen podle místa aktivní dějový vztah ustupuje, jde spíše o příslušnost, je vhodnější považovat tato jména za obyvatelská jména a zařadit je mezi substantiva pojmenovávající nositele substancního vztahu (viz dále).

2.24 Substantiva pojmenovávající osoby podle hnutí, směrů, idejí

Slovotvorným základem těchto názvů jsou označení směrů, myšlenkových hnutí, idejí. Vedle domácích přípon -ik, -ec, -ář se zde uplatňují také cizí přípony -ik, -ist(a) a také přejaté slovotvorné základy (vznikají tak hybridy nebo přejaté složeniny). Příklady: *bělogvardějec*, *novokantovec*, *starokonzervativec*, *vokřeslan*, *polokřeslan*, *staroluterán*, *ultralevíčák^(expr.)*, *ultrapravičák^(expr.)*, *novodenoválečník*, *tradeunionista* atd. U těchto substantiv jde především o vyjádření příslušnosti (není to vždy skutečný aktivní dějový vztah), a proto můžeme i tuto skupinu přičlenit k substantivům pojmenovávajícím nositele substancního vztahu (viz dále).

2.3 Složená substantiva pojmenovávající prostředky

2.30 Obecný výklad

Onomaziologickým základem substantiv pojmenovávajících prostředky je pojem děje (hlavně lidské činnosti), k jehož vykonávání tyto prostředky slouží, jichž se používá, které tedy umožňují realizaci děje. V onomaziologické struktuře těchto substantiv je pojem kategorie substance určen vzhledem k pojmu kategorie děje.

U složených substantiv pojmenovávajících prostředky je pojem děje blíže rozvinut; onomaziologická struktura je charakterem složeného onomaziologického příznaku (pojem děje blíže určený dějovým příznakem) obdobná onomaziologické struktuře složených činitelských substantiv. Odlišný je charakter vztahu mezi onomaziologickou bází a onomaziologickým příznakem - u substantiv pojmenovávajících prostředky je výrazný účelový vztah (tato jména pojmenovávají prostředky určené k nějaké činnosti); např. *vodovod* („zařízení k vedení vody“), *ledoborec* („lod k boření ledu“) apod. V jednotlivých pojmenováních se tento účelový vztah koncretizuje podle věcných vztahů označovaných skutečností. Souvislost s činitelskými substantivy je dána především pojmenováním substance jako původce, agentu děje. Na rozdíl od činitelských substantiv pojmenovávají tato substantiva výhradně neživé věci: prostředky, nástroje, pomůcky, přístroje (příp. jejich části nebo naopak soubory, seskupení). Jsou to především konkrétní substantiva, ke kterým se řadí některá substantiva abstraktní, která označují

způsoby, metody, postupy, jichž se užívá (jako "prostředků") k vykonávání určitých činností (tedy s jistým účelem).

Určovaná složka složeného onomaziologického příznaku substantiv pojmenovávajících prostředky má verbální povahu; slovesa, která se v nich uplatňují, jsou převážně akční, minimálně dvouvalenční (hlavně předmětová, velmi často přechodná). Pravovalenční člen výchozího syntagmatu (především předmět, příp. okolnostní určení) se stává základem určující složky složeného onomaziologického příznaku (např. *dálkopis*, *hloubkoměr^(tech.)*, *rychlovazac^(elekt.)*). Méně často pojmenovává určující složka onomaziologického příznaku tento pravovalenční člen nepřímo (jeho příznak) - srov. kompozita *lukořez^(zeměd.)*, *závitořez^(tech.)* (určující složka onomaziologického příznaku pojmenovává předmět základového slovesa 2. člena složeniny) a *trojřez^(polygr.)*, *úzkořez^(tech.)* (určující složka bližše rozvíjí předmět děje - ořezávání knižních bloků ze tří stran, řezání úzkých proužků); tento rozdíl však není formálně vyjádřen. Odvozovacím základem určovaného člena je většinou (primární) slovesný kmen, méně často kmen verbálního substantiva (např. *vodoléčba*, *dálnosazba* - bývá většinou u pojmenování abstraktních, u názvů metod a způsobů). V souladu s významem těchto substantiv se zde uplatňují především nedokonavá slovesa (pojmenovávají se prostředky trvale určené k činnosti většinou opakované, vícerázové).

Substantiva pojmenovávající prostředky se většinou zakládají na syntagmatech, méně časté je tvoření podle modelu (např. *autoservis*, *autodrožka^(slang)*, *taxislužba*). Tato pojmenování se tvoří výhradně vlastní kompozicí, nejčastěji komplexním postupem konverzně-kompozičním. Složeniny tvořené čistou kompozicí patří mezi jména prostředků pouze svou sémantikou - nemají účelovou onomaziologickou strukturu ani jí odpovídající slovotvornou stavbu (např. *malotraktor*, *kladkostroj*, *dřevoplyn*).

V rámci komplexních postupů převažuje u substantiv pojmenovávajících prostředky konverzně-kompoziční postup, jako určované členy se často uplatňují slovesné kmeny -čet-, -graf-, -měr-, -pis- (pro pojmenování dějů abstraktních) a -jem-, -met-, -střel-, -toč-, -vod- (pro pojmenování dějů převážně konkrétních). U konverzně-kompozičního postupu je tendence tvořit 2. člen ve shodě s příslušným samostatným substantivem, u derivačně-kompozičního postupu je však jiné zastoupení sufixů než u odvozených slov: u komposit jsou nejčastější sufixy -č a -k(a) - s tvaroslovní charakteristikou mužského rodu, vzor "stoj" a ženského rodu, vzor "žena". Oproti odvozeným slovům je nápadně menší produktivita sufiku -dl(o)¹.

¹Srov. slovotvorné přípony, příp. alternace odvozovacího základu u odvozených slov, TSČ 2, s. 193 - 196.

Pro substantiva pojmenovávající prostředky je příznačné časté překrývání onomaziologické a sémantické kategorie²; z významového hlediska by bylo možné zařadit k témtu substantivům četné názvy, které mají primárně onomaziologickou strukturu jiného typu (např. nositelů vlastnosti) a zároveň pojmenovávají prostředky (např. *dvojplošník*, *kulobrokovnice*^(řidič), *velosoučástka*^(tech.-slang)). Podobně se např. překrývá kategorie substantiv pojmenovávajících výsledky děje a prostředky (např. *autopotař*, *rukopis*). Na rozdíl od odvozených jmen se u složenin nestýkají tak často substantiva pojmenovávající prostředky se substantivy činitelskými, protože určující člen složeniny zpravidla jednoznačně rozlišuje význam - zda se pojmenovává neživá věc, nebo živá bytost (srov. např. *borec* - *torpédoborec*, *nakládač* - *velkonakládač*, *spojka* - *rychlospojka*; ale: *elektrosvářeč* - 1. „pracovník svářející kovy elektrickým proudem“, 2. (slangové) „svářečka“ (přístroj na svařování kovů elektrickým proudem). Ve složeninách *elektrospotřebič*, *plynospotřebič* (podle činitelské struktury to, co spotřebovává elektrický proud nebo plyn) se naopak význam prostředku lexikonalizoval.

Složená substantiva pojmenovávající prostředky jsou většinou stylově neutrální, pouze názvy prostředků užívaných ve speciálních oborech lidské činnosti mírají platnost odborných termínů, příp. slangových profesních výrazů. Tato pojmenování nenesou expresivní příznak, zpravidla označují skutečnost přímo, nedochází u nich k významovým posunům (jejich lexikální význam se ve značné míře kryje s významem slovotvorným). Synonyma v rámci složenin (i mimo ně) jsou vzácná. Poměrně časté jsou složeniny hybridní (zejména např. s 1. členem elektro- a auto-) i složeniny s oběma členy přejatými (např. *galvanoskop*^(fyz.), *turboalternátor*^(elekt.))³.

2.31 Substantiva tvořená vlastní kompozicí

2.311 Derivačně-kompoziční postup

1. Složeniny s příponou -č: Složeniny s touto příponou pojmenovávají nejčastěji různé technické přístroje, nástroje a zařízení. Vznikají četné nové názvy, které

²Srov. podrobněji u odvozených jmen v TSČ 2, s. 172.

³K problematice některých hybridně tvořených složenin (názvů prostředků i jiných předmětů) viz M. Helc: Hybridně složená slova jako elektromotor, autodoprava. NR 36, 1953, s. 34 - 43; V. Mejstřík: Tzv. hybridní složeniny a jejich stylová platnost. NR 48, 1965, s. 1 - 15.

odrážejí rozvoj techniky. 2. člen většiny těchto složenin se formálně shoduje se samostatným substantivem. 1. člen bývá často připojen k 2. členu spojovacím vokálem -o-, méně často se oba členy spojují bez spojovacího vokálu.

Příklady: *autochladíč*, *elektroodlučovač*, *elektrospotřebič*, *elektrovarič*, *elektrovodič*, *gramoměříč*^(slang.), *infrazáříč*, *mikropočítáč*, *minipočítáč*, *plynnospotřebič*, *radiopřijímač*, *rychlofázovač*^(tech.), *rychlonasávač*^(odb.), *rychlosešívací*^(tek.), *rychlovazac*^(elektr.), *rychloupínac*^(elek.), *velkonakládač*, *videopřehrávač*, *vlhkoměříč* apod.

Výchozím syntagmatem bývá spojení adjektiva s verbálním substantivem - např. („přístroj“) k rychlému sešívání, fázování, vázání“ (adjektivum ve funkci shodného přívlastku), k nakládání ve velkém „(adjektivum ve funkci neshodného přívlastku)“. Příklady složenin s 1. členem číslovkovým: *dvojvarič*, *dvojvodič*, *trojvodič* apod.; s 1. členem zájmenným: *samonakládač*/*samonakladač* (přístroj k samočinnému nakládání - pouze 1. člen motivujícího složeného adjektiva se stává členem motivovaného složeného jména).

2. Složeniny s příponou -k(a): Složená substantiva pojmenovávající prostředky s touto příponou označují nejčastěji zařízení určená k přepravování, vyhledávání, chytání něčeho apod. Příklady: vojenské názvy *minohledačka*, *minolovka*, *minonoska*, dále *hmyzolapka*, *hmyzolovka*, *koloběžka*, *medvědobjíka*^(kniz) (puška), *mucholapka*, *mucholovka*, *rychlloběžka* atd. Dále tato substantiva označují různá technická zařízení *elektrikářská* (*elektrojistka*^(elekt.), *rychlospojka*^(elekt.)), stroje (*rychlomíchačka*^(slang.)), náradí (*elektrovrtáčka*), nástroje (*mikroděrovačka*) atd. V těchto složeninách se jako slovotvorný základ uplatňují nejvíce předmětová, a to přechodná slovesa; 1. člen pojmenovává jejich předmět.

3. Složeniny s jinými příponami: Tato jména naplňují účelovou onomaziologickou strukturu obdobnými významy. Příklady: *dvojpádro*, *kávomlýnek*, *ledoborec*, *perořízek* (původně „nástroj k řezání husích brků, per“), *rychlopařák* („zařízení k rychlému páření“), *torpédoborec* („lod určená k boření ledu, torpéd“), *turbodmychadlo*^(tech.) („zařízení k dmýchání“), *velkorýpadlo*.

Poměrně produktivní jsou složeniny, které mají 2. člen formálně shodný s dějovým substantivem; 1. člen takového složenin zpravidla vyjadřuje okolnostní určení činnosti (způsob jejího provádění) - např. *elektroléčba*, *světlosvítoléčba*, *vodoléčba*, *rychlosazba*, *taxislužba* atd. (Základová slovesa těchto dějových jmen označují zejména abstraktní činnosti.) Tato pojmenování primárně patří do kategorie dějových substantiv (viz dále).

Při derivačně-kompozičním tvoření substantiv pojmenovávajících prostředky se poměrně často uplatňují také cizí přípony, a to většinou ve spojení s přejatými slovotvornými základy, např. -átor (*rychlounanalyzátor*, *stereokomparátor*^(zeměměř., hvězd.)), *turboalternátor*^(elekt.), *turbogenerátor*^(elekt.), *termoregulátor*^(tech.); -or (*mikroprocesor*, *turbokompresor*^(tech.)) atd.

2.312 Konverzně-kompoziční postup

Substantiva tvořená tímto postupem pojmenovávají často činnosti abstraktní povahy - vedení, počítání, měření, hledání, ale i opracovávání, střílení, vaření apod. Na rozdíl od odvozených substantiv pojmenovávajících prostředky nedochází u složenin většinou k procesu sémantické iradiace (tj. koncretizace abstraktního dějového významu ve význam prostředku)⁴. I v případech, kdy se 2. člen formálně shoduje s jednoduchým dějovým substantivem, je zpravidla dějové pojednání přehodnoceno; vlivem 1. člena (zejména pokud je motivován konkrétním substantivem) vystupuje význam prostředku do popředí a mnohdy se tyto složeniny už ani nechápovaly na pozadí procesu významové konkretizace. Některá slovesa se uplatňují jako slovotvorné základy ve složených substantivech pojmenovávajících prostředky i v dějových substantivech - v závislosti na kategorialním charakteru pojmu vyjádřeného v 1. členu (srov. dějová substantiva: *kmitočet, krasopis, rychlopis* a substantiva pojmenovávající prostředky: *dálkopis, dálnočet, těsnopis, tiskopis* - u posledního příkladu, který pojmenovává konkrétní hmotný předmět, je navíc význam výsledku děje).

Konverzně-kompoziční postup je u složených substantiv pojmenovávajících prostředky častější než postup derivačně-kompoziční. 2. člen je verbální povahy - zpravidla v podobě primárního kmene zakončeného na souhlásku. Většina těchto jmen se zařazuje k substantivům mužského rodu (s morfologickou charakteristikou podle vzoru "hrad" nebo "stroj"). Základová slovesa jsou vesměs nedokonavá, zpravidla předmětová.

Příklady:

1. Jména s 2. členem -vod-: a) označení zařízení na vedení látek, kapalin, plynů - názvy různých potrub: *elektrovod, kouřovod, lihovod, plynovod, ropovod, teplovod, větrovod, vodovod, vzduchovod*; b) označení prostředků ovládání nebo řízení strojů - *drátovod^(elek.), trativod^(tech.)*; c) anatomické názvy žláz, cév a dalších tělesných ústrojí (označují také "vedení") - *mízovod, mlékovod, močovod, slzovod, vejcovod, zvukovod, žlučovod*. (Srov. složeniny se stejným 2. členem u substantiv činitelských: *dělovod, chorovod^(hud.), letovod^(voj.), psovod* atd.)

2. Jména s 2. členem -měr-: Označují přístroje k měření různých veličin (1. člen je vesměs abstraktní povahy): *alkoholoměr, drátoměr^(tech.), hloubkoměr^(tech.), hranoměr^(miner.), kávoměr, křivkoměr, hustoměr^(fyz.), kmitočtometr^(elek.), krokometr, křivkoměr, rychloměr^(tech.), slunoměr^(hvězd.), sněhoměr^(meteor.)* apod. Těmto složeninám jsou sémanticky blízké složeniny s 2. členem -metr- (tj. označení měrové jednotky), které se však tvoří čistou kompozicí - např. *barometr, expozimetr^(fot.), fotogoniometr^(zeměměr.), chro-*

⁴Srov. podrobněji v TSČ 2, s. 268

nometr^(tech.), kalorimetrfyz.) atd. (1. člen bývá velmi často cizího původu).

3. Jména s 2. členem -čet-: *dálnočet^(vod.), vodočet^(vod.)* (vytvořené podle cizího modelu *hydrograf*) a složeniny s 2. členem - znak-: *olejognak^(tech.) a vodoznak^(tech.)* („přístroje k měření výšky hladiny oleje a vody“).

4. Jména s 2. členem -jem- (souvisí se slovesem *jímat*) Označují především různé nádrže k uskladnění látek: *naftojem, parojem^(tech.), teplojem^(tech.), vodojem^(tech.), vzduchojem^(tech.)* apod. (Některá z těchto jmen získávají sekundárně význam místa - viz dále u substantiv místních.)

5. Jména s 2. členem -met-: Pojmenovávají hlavně prostředky a zařízení k rozmetání látek, jejich rozšiřování, střílení apod.: *fotokulomet, kamenomet, kulomet, medomet^(včelař.)* („odstředivka“), *ohňomet^(voj.), pískomet, šípomet^(voj.-slang), vodomět^(poněk.zast.)* (synonymní s *vodotrysk*), *zrnomet^(zeměd.)* atd.

6. Jména s 2. členem -hled-: Pojmenovávají hlavně optické přístroje: *dalekohled, drobnohled* (tvořené nápodobou podle cizího modelu - *mikroskop*).

7. Jména s 2. členem -lis-: Jsou to názvy různých strojů a zařízení k lisování: *kalolis^(tech.), rychlolis, řízkolis^(cukr.)*.

8. Jména s 2. členem -var-: označují přístroje, příp. nádoby na vaření (hlavně nápojů): *čajovar, kávovar* (některé další složeniny s 2. členem -var- pojmenovávají místa, kde se něco vaří, např. *cukrovar, lihovar, pivovar* - viz dále u místních jmen).

9. Jména s 2. členem -řez-: Jsou to nástroje, které slouží k obdělávání, opracovávání něčeho: *dřevořez^(výtv.-polygr.)* („deska, která se užívá jako prostředek pro tisk z výšky“), *lukořez^(zeměd.)* („stroj na obdělávání luk“), *trojřez^(polyg.)* („stroj na ořezávání knížních bloků ze tří stran“), *úzkořez* („zařízení k řezání úzkých proužků“), *závitořez^(tech.)* („stroj na řezání závitů“) apod.

10. Jména s 2. členem -svod-: Pojmenovávají zařízení k vedení ("svádění") něčeho (směrem dolů) - *bleskosvod, hromosvod, kalosvod*.

11. Jména s 2. členem -lam-: Pojmenovávají zařízení bránící postupu, pronikání, průchodu něčeho (většinou přírodním silám a živlům): *ledolam^(stav.), slunolam^(archit.)* („záštěna proti slunci“), *větrolam, vlnolam* („apod.“).

12. Jména s 2. členem -pis-: *dálkopis, těsnopis* (druh úsporného písma), podobně cizí složeniny s 2. členem - graf-: *fonograf^(tech.), myograf^(med.), radiograf^(vod.), spektrograf^(fyz.), telegraf* (u těchto názvů se běžně uplatňuje také motivace složenými dějovými substantivy s 2. členem -grafie; pak je třeba tyto názvy hodnotit jako odvozené, a to zpětnou derivací).

Poměrně často se ve složených substantivech pojmenovávajících prostředky objevují v 2. členu slovesa pohyb; tyto složeniny označují prostředky určené k přenášení, přemístování předmětů, např. *drátoch, kolotoč, lunochod, rojochyt^(včelař.), rychlovýtaž^(tech.), rychlozdvíz^(tech.), zrnolap^(zeměd.)* atd.

U postupu konverzně-kompozičního je hojně skládání z přejatých slovotvorných základů, např. *automobil*, *cyklostyl*, *elektrometr^(fyz.)*, *elektromobil*, *chronometr^(tech.)*, *lokomobila*, *lokomotiva* (jména dopravních prostředků) atd. K nejběžnějším 2. členům cizího původu patří řecké základy -fon- a -skop-, např. *galvanoskop^(fyz.)*, *hygroskop^(meteor.)*, *mikroskop*, *mikrotelefon^(sděl.tech.)*, *stereomagnetofon* atd.

Zcela okrajové je tvorení těchto substantiv s opačným pořadím členů, srov. *+kazijed*, *kratiknot^(hist.)*, *svítiplyn*, *vratiplachta^(lod.)*, *vratiráhno^(lod.)*, příp. (přeneseně) *kratochvíle^(poněk.zasi.)* apod. Na rozdíl od ostatních složených substantiv pojmenovávajících prostředky není onomaziologickým podkladem těchto pojmenování účelová modifikace vztahu mezi onomaziologickou bází a onomaziologickým příznakem jakožto vztahu mezi agentem a dějem, nýbrž mezi patientem a dějem; srov. *vratiplachta^(lod.)* - „zařízení vracející plachtu (do určité polohy)“, *kazijed* - „prostředek kazící jed“, *kratochvíle^(poněk.zasi.)* „prostředek, zábava k ukrácení (dlouhé) chvíle“. Jsou to složeniny vnější. Většinou je lze primárně považovat za substantiva činitelská (viz právě opačné pořadí členů, které je specifické pro substantiva činitelská v rámci složených substantiv vůbec).

2.4 Složená substantiva pojmenovávající výsledky děje

2.40 Obecný výklad

Onomaziologickým základem substantiv pojmenovávajících výsledky děje je pojem děje, jehož výsledek tato jména pojmenovávají (a k němuž děj směřuje). V onomaziologické struktuře je pojem kategorie substance (představovaný onomaziologickou bází) určen vzhledem k pojmu kategorie děje (vyjádřenému onomaziologickým příznakem).

U složených substantiv pojmenovávajících výsledky děje je onomaziologický příznak složený - pojmenovává se jím jednak děj (určovanou složkou onomaziologického příznaku), jednak bližší určení tohoto děje (určující složkou onomaziologického příznaku). 1. člen těchto složenin pojmenovává předmět (je-li základem 2. člena předmětové sloveso) nebo okolnostní určení děje, nejčastěji jeho způsob (většinou u složenin s bezpředmětovým slovesem v 2. členu). 1. člen tedy blíže určuje 2. člen ve smyslu objektové nebo příslovečné (okolnostní) determinace.

Protože tato substantiva primárně označují to, co příslušným dějem vzniká, má 2. člen slovesný charakter; jeho odvozovacím základem se stává zpravidla dokonavé sloveso (ve shodě s obecným významem dokonavých sloves, jehož

konstitutivním prvkem je pojem výsledku). Substantiva pojmenovávající výsledky děje se však někdy zakládají i na nedokonavých slovesech. Ve srovnání s odvozenými substantivy je u komposit častěji základové sloveso nedokonavé; důvod je zřejmě jednak formální (dokonavá slovesa jsou většinou předponová, a tedy pro složeniny obecně méně výhodná - především z důvodu jazykové ekonomie), jednak významový (v mnoha složeninách dochází k neutralizaci vidového protikladu, protože mají i jiný význam než výsledek - pojmenovávají děj samý, jeho prostředek, a proto se zde uplatňuje nedokonavé sloveso jako bezpříznakové).

Složená substantiva pojmenovávající výsledky děje se tvoří vlastní i nevlastní kompozicí; převažují však složeniny vlastní. Nejčastějším slovotvorným postupem je komplexní postup konverzně-kompoziční, zařazující jména většinou k rodu mužskému, příp. střednímu (složeniny s 2. členem formálně shodným se substantivem verbálním). Při tvorení derivačně-kompozičním postupem se uplatňují stejné přípony jako u odvozených jmen, tedy hlavně přípona -ek pro substantiva mužského rodu (např. *fotosnímek*) a přípony -b(a) a -k(a) pro substantiva ženského rodu (např. *krajinomalba*, *poloúsečka*). Rozložení přípon a alternace koncové hlásky odvozovacího základu jsou shodné jako u obdobných odvozených slov.¹ Členy se ve složenině většinou spojují vokálem -o-.

Motivující slovesa jsou konkrétní i abstraktní, označují hlavně děje akční (mutační i nemutační), tedy činnosti, a to většinou s lidským původcem (děje záměrné, uvědomované). Někdy se jména výsledků děje tvoří i od sloves, která pojmenovávají děje stojící mimo protiklad akčnost - neakčnost, např. vnímání, projevy inherentně spjaté s agentem (děje na vůli původce nezávislé, mimovolné, avšak směřující k výsledku). Složená substantiva pojmenovávající výsledky děje (stejně jako jména odvozená) označují:

1. hmotné předměty (výrobky, produkty, umělecká, a to zejména výtvarná díla), např. *dřevorytina*, *linoryt*, *oceloryt*, *ocelorytina*; 2. abstraktní pojmy (za výsledek děje lze chápát dosažení nějakého stavu, pocitu, vztahu atd.); základem těchto jmen bývají slovesa vyjadřující stavy, myšlenkové pochody (tedy i slovesa neakční nebo stojící mimo protiklad akčnost - neakčnost), např. *poloúsměv*, *zadostiučinění* apod.

Význam výsledku děje je u těchto substantiv slovotvorný, primární; sekundárně však mnohá z nich nabývají i další významy, založené na jiném typu vztahu k ději (a tedy metonymicky přenesené), anebo naopak: slova s odlišným typem dějové slovotvorné struktury získávají výsledkový význam. Určení hranic nebo směru významové iradiace není vždy jednoznačné. Význam výsledku děje bývá nejčastěji spojen s pojmem děje (každý děj svou povahou implikuje výsledek)

¹Viz TSČ 2,s. 269 a dále.

- tato substantiva se stýkají s dějovými, srov. *dřevořezba*, *kolenotoč*. Častý je u nich také význam prostředkový - pojmenování způsobu, metody děje, např. *hlubotisk*^(polygr.), *rukopis*. V některých složeninách se naopak slovotvorný význam výsledku děje oslabyuje, srov. např. *letopočet* („= časové pořadí jistým způsobem počítané“, a odtud i význam „letopočet jako údaj, rok, určení“), obdobně substantiv (tedy mezi názvy dějů, jejich nositelů, prostředků a výsledků) nejsou u složenin tak časté jako u odvozených deverbativ.² 1. člen složenin omezuje svým významem možnosti významových posunů, srov. např. *nesložené* (konvertované) *řez* a složeniny *dřevořez* (prostředek nebo výsledek děje), *hrdlořez*^(expr.) (agens).

Ve srovnání s odvozenými jmény tvoří složená substantiva pojmenovávající výsledky děje mnohem menší skupinu, představují méně produktivní typ než u odvozených slov a navíc bývají stylově omezená; mnohá z nich jsou řídká (hlavně jména tvořená konverzně-kompozičním postupem) nebo jsou to odborné termíny.

2.41 Substantiva tvořená vlastní kompozicí

2.411 Derivačně-kompoziční postup

Při derivačně-kompozičním tvoření substantiv tohoto typu se nejčastěji užívají sufixy -ek (pro jména mužského rodu), -b(a) a -k(a) (pro jména ženského rodu). Na rozdíl od obdobných odvozených substantiv mívají složená jména pouze význam výsledku; souvisí to s tím, že zpravidla označují konkrétní předmět (výrobek, výsledek tvůrčí činnosti), např. *diasnímek*, *fotosnímek*, *polosvazek*, *polovýrobek*, *prvovýrobek*, *půlsvazek*^(říd.) (srov. s odvozeným svazek, které má kromě významu výsledku děje význam prostředku - to, co má být svázáno),

Příponou -b(a) jsou tvořena kompozita od slovesních základů kres-, mal-, řez-, stav- (pojmenovávajících tvůrčí, umělecké činnosti), která však většinou získávají výsledkový význam až druhotně; první u nich bývá dějový význam, srov. *drobnokresba*, *drobnomalba*, *dřevořezba*, *krajinomalba*, *olejomalba*, *perohokresba*^(kníž.), *slovomalba*, *dušemalba*. Výsledkový význam převažuje u složenin je většinou pojmenovaný materiál nebo látka, ze které je předmět zhotoven nebo

²Srov. TSČ 2, s. 266 - 267.

které se při jeho výrobě používá.

Příponou -k(a) je tvořena např. složenina *půlotáčka*^(tel.) nebo *poloušečka*^(geom.). Touto příponou se na rozdíl od přípon -b(a) a -ek tvoří většinou abstraktní substantiva.

Substantiva s příponou -in(a), která se tvoří od příčestí trpného nebo minulého (příp. adjektiva od nich odvozeného), mívají primárně význam nositele vlastnosti; sekundárně označují i výsledky děje - např. *kovorytína*, *ocelolitina*, (abstraktní) *rovnomocnina* apod. Tato přípona se hojně využívá při tvoření cizích nebo hybridebních složených jmen, např. v chemickém názvosloví: *feroslitina*, *nitrosoloučenina*, *polyhydroxysloučenina*; podobně domácí *polomocnina*^(mat.) atd. Cizí nebo hybridební jména se tvoří obdobně jako česká jména, uplatňují se v nich dále např. přípony - k(a) (*mikropovídka*, *stereopohádka*), -át (*autoreferát*, *nitroderivát*^(chem.), *ortoderivát*^(chem.)) atd.

Do této skupiny lze zařadit i některá substantiva s 2. členem shodným se substantivem verbálním, která nabyla významu výsledku děje. Jsou to jména středního rodu s morfologickou charakteristikou podle vzoru "stavení". Primární slovotvorný význam děje bývá oslaben (zejména u složenin motivovaných dokonavým slovesem) a do popředí se dostává význam výsledku (někdy i jiný význam); významové posuny u složených dějových substantiv viz zde v příslušné kapitole. Příklady: *čtyřspřežení* *čtyřspřeží*, *dobrodání*, *polosnění*, *polospaní*, *sebeurčení*, *znovupoznání*^(psych.), *znovuprovdání*, *znovuvybudování*, *znovuzrození* atd.

2.412 Konverzně-kompoziční postup

Většina takto utvořených substantiv je rodu mužského s morfologickou charakteristikou podle vzoru "hrad" (zřídka "stroj"). 2. člen se většinou shoduje s odpovídajícím samostatným dějovým jménem. Je-li základem 2. člena akční sloveso, pojmenovávají tato substantiva předeším konkrétní, hmotné předměty - výrobky, výsledky zpracovávání a opracovávání materiálu apod. Patří sem např. složeniny s 2. členem -řez-, -ryt-, které však většinou primárně pojmenovávají děj nebo prostředek děje a sekundárně se jich užívá i pro označení výsledků děje (dějový význam je v různé míře u nich oslaben, mnohdy potlačen). Srov. *dřevoryt*, *oceloryt* (1. ve výtvarnictví a polygrafii „deská pro tisk z výšky, zhotovená dřevoryteckou technikou“, 2. „dřevorytina“), podobně *dřevořez*, *ollovořez*, *vrubořez*^(nádr.), *trojobraz*, *vodorys*^(tech.) („čára“) atd.

Četné jsou dále složeniny s 2. členem utvořeným od sloves *psát* a *tisknout* (-pis, -tisk), které jsou zejména v poslední době produktivní a frekventované.

2.5 Složená substantiva pojmenovávající nositele vlastnosti

2.50 Obecný výklad

Substantivy pojmenovávajícími nositele vlastnosti je (slovotvorně) vyjádřena onomaziologická kategorie, ve které je pojem kategorie substance určen vzhledem k pojmu kategorie vlastnosti. Tato substantiva pojmenovávají osoby, zvířata nebo věci podle nějaké jejich vlastnosti (zpravidla pro ně nápadné nebo významné či typické).

Složená substantiva pojmenovávající nositele vlastnosti reprodukují onomaziologickou strukturu derivovaných substantiv. Určovaná složka složeného onomaziologického příznaku pojmenovává vlastnost, podle níž dostává nositel svůj název, a určující složka tuto vlastnost blíže rozvíjí (např. *dvojucháč*, *ostrorelačník*^(zool.)). Většina těchto jmen představuje realizaci mutačního (vztahově-relačního) typu onomaziologické kategorie. Složený onomaziologický příznak vstupuje do složeniny jako pojmový celek; těsnost (kompaktnost) obou jeho složek je naznačena i formálně: východiskem těchto pojmenování (vyjadřujícím jejich onomaziologický příznak) se stává složené adjektivum; srov. *holohlavec* = (*holohlavý*) -ec. Z hlediska slovotvorného je třeba hodnotit takováto jména jako odvozená. Vedle této interpretace je však možno chápát tato pojmenování (zičního) postupu, tedy např. *holohlavec* = (*hol-o+hlav*) -ec (k: *holá hlava*).

Motivace spojením slov (které je slovotvorným základem složeného adjektiva) se u jmen nositelů vlastnosti uplatňuje vždy. Neplatí to však o motivaci složeným adjektivem. Ke každému substantivu pojmenovávajícímu nositele vlastnosti neexistuje nutně (nebo není doloženo) výchozí složené adjektivum (např. k výše uvedenému botanickému názvu *ostropesťec* není doloženo adjektivum *ostropesťec*). U velké většiny těchto jmen složené adjektivum existuje, nebo je lze alespoň předpokládat. Za slovotvorný základ zpravidla považujeme to, co v běžném jazykovém povědomí přirozeně spojujeme s daným pojmenováním; např. u jmen *hrdopych*, *chladnokrevník*, *plavovláška*, *zlomyslník* je bezprostřednější motivace složenými adjektivy *hrdopyšný*, *chladnokrevný*, *plavovlasý*, *zlomyslný*, než syntagmaty *hrdý* a *pyšný*, *chladná krev*, *plavé vlasy*, *zlá mysl*; u substantiva *licoměrník* je motivace složeným adjektivem *licoměrný* jediná možnost (ze synchronního hlediska); uvedená pojmenování tedy hodnotíme jako odvozená. Naopak u pojmenování jako *čtrnáctideník*, *desetinásobek*, *polodivoch* zpravidla dáváme přednost motivaci ze spojení 14 dnů (*noviny* nebo *časopis vycházející jednou za 14 dnů*), *násobení deseti*, *poloviční divoch* (i když motivace složenými adjektivy *čtrnáctidenní*, *desetinásobný*, *polodivoký* je také možná), a tak považujeme tato pojmenování většinou za složená. Interpretace tohoto typu substantiv

pojmenovávajících nositele jmen vlastnosti jako odvozených (od složených adjektiv) se týká např. názvů přírodopisných (především zoologických a botanických), jejichž tvoření tímto způsobem je velmi hojně a produktivní (zejména typ s příponou -ec). Tyto názvy tvoří sémanticky homogenní skupinu; zpravidla se hodnotí jednotně i po stránce slovotvorné (tedy jako odvozené i ty případy, ke kterým není doloženo složené adjektivum). Výklad o těchto jménech spadá do kapitoly o tvoření derivací. V našem přehledu se o nich zmiňujeme, neboť existují jména, která připouštějí pouze interpretaci jako složená, a na nich chceme dokumentovat zastoupení substantiv pojmenovávajících nositele vlastnosti v rámci složenin (tedy schopnost kompozice vyjádřit i tento pojmový obsah).

Slovotvorným základem těchto složenin bývá spojení řídícího substantiva (které vstupuje do složeniny jako druhý, určovaný člen a představuje určovanou složku onomaziologického příznaku) a závislého adjektiva, substantiva nebo číslovky (stává se 1. určujícím členem kompozita a vyjadřuje určující složku onomaziologického příznaku); vztah mezi oběma členy je zpravidla přívlastkový. Převažuje typ komposit s 1. členem adjektivním, připojeným k 2. členu většinou spojovacím vokálem -o-, zřídka -i- nebo bez spojovacího vokálu. Celkově převažuje derivacně-kompoziční postup nad postupem konverzně-kompozičním. Nejvíce zastoupena jsou substantiva mužského rodu, poměrně častá jsou feminina; neutra jsou naopak vzácná.

Složená substantiva pojmenovávající nositele vlastnosti (podobně jako jména odvozená od složených adjektiv) tvoří výrazné sémantické skupiny, které však plní ve slovní zásobě velmi omezenou úlohu. Jsou to názvy zvířat, rostlin (zřídka osob) a věcí (většinou abstrakt, např. geometrických útvarek); používají se tedy z větší části jako odborné termíny. Vlastnosti, podle níž je nositel pojmenování označen, bývá nějaká část (část těla u živých bytostí, součást u neživých věcí) nebo znak (nápadný nebo významný). Velká většina těchto složenin patří mezi tzv. bahuvršňové (posesivní) složeniny (také při derivaci substantiv pojmenovávajících nositele vlastnosti se často slovotvorným základem stávají posesivní složená adjektiva).

Složená substantiva pojmenovávající nositele vlastnosti a jména odvozená ze složených adjektiv se v zásadě liší pouze motivací (slovotvorným základem), a v důsledku toho slovotvorným postupem. Pojmenovací hodnota obou typů jmen, jejich obecný slovotvorný význam, produktivita i stylová platnost jsou stejné. Při kompozici se vždy zároveň uplatňuje i derivace, nebo konverze; slovotvorné sufixy (včetně morfologické charakteristiky) mají v závislosti na sémantice slovotvorného typu a na formální stránce slovotvorného základu shodné uplatnění jako při derivaci (příp. konverzi). Tvoření substantiv pojmenovávajících nositele vlastnosti od složených adjektiv bylo podrobně probráno

a popsáno v TSČ¹; nebudeme se proto zabývat sémantikou a formální stránkou (formálními změnami slovotvorného základu, sufixy a jejich produktivitou) ani u složených jmen, protože jsou shodné (navíc rozlišení obou slovotvorných postupů, derivace a kompozice, není u této skupiny jmen vždycky jednoznačné; to, že slovníky nedokládají složené adjektivum, ještě nevylučuje jeho existenci v jazyce). Uvádíme složená substantiva v přehledu.

2.51 Substantiva tvořená vlastní kompozicí

2.511 Derivačně-kompoziční postup

1. Substantiva pojmenovávající zvířata:

a) Substantiva s příponou -ec: *čtvěrozubec, plochohřbetec^(zool.), tenkostehnec, zubodrápec* apod.

b) Substantiva s příponou -ák, -ek nebo -ík: *jinožábrák, bělopásek, cizopasník, polocizopasník, vlnopásník^(zool.)* apod.

c) Substantiva s příponou -k(a): *nahokrčka, nosočelka, žlutokulaténka* apod.

d) Substantiva s příponou -c(e): *červenopeřice, pestrokřídlice* apod.

2. Substantiva pojmenovávající rostliny:

a) Substantiva s příponou -ec nebo -ek: *kořenonosec, nahovětvec, čapínulek, rezekvítka, sedmilištek* apod.

b) Substantiva s příponou -k(a): *dutohlávka, dvourožka, běloprstka* (pětiprstka bělavá), *stolistka* apod.

3. Substantiva pojmenovávající osoby:

a) Substantiva s příponou -ec: *poloblbec, spoluodsouzenec* apod.

4. Substantiva pojmenovávající hmotné věci a abstraktní pojmy:

a) Substantiva s příponou -ec, -ík, -ák: *kosočtverec, trojzubec, čtvrtzlatník, čtyřúhelník, dvoušesták* apod.

b) Substantiva s příponou -k(a), -in(a): *polopřímka^(mat.), půlkulatina^(tech.), rovnomočnina, silokřívka^(fyz.), aminokyselina^(chem.), polorovina* apod.

2.512 Konverzně-kompoziční postup

1. Substantiva pojmenovávající zvířata: *vlkodlak, kozoroh* apod.

2. Substantiva pojmenovávající rostliny: *zimozelen*; čistou kompozicí tvořená pojmenování, věšinou možná též interpretovat jako jména tvořená konverzí od složených adjektiv (s morfologickou charakteristikou podle vzoru "hrad"): *bělist*,

bílojetel, devětsil, suchokvět, žlutozub apod.

3. Substantiva pojmenovávající osoby: *poloblázen, poloobr, +tvrdočel* apod.

4. Substantiva pojmenovávající hmotné věci a abstraktní pojmy: *čtyřstěn, polooblouk, veleobr^(hvězd.)* apod.

Uvedli jsme pouze některé typy složených substantiv pojmenovávajících nositele vlastnosti, u nichž není doloženo základové složené adjektivum; tento přehled není úplný, slouží pouze k základní ilustraci (nezahrnuje především všechny odborné termíny zoologické a botanické ani jiné, neboť ty přesahuje rozsah této práce).

K uvedeným typům komposit, které představují mutační typ onomaziologické kategorie, lze přiřadit příklady transpozičního typu; o kompozici lze v těchto případech mluvit jen s jistým omezením, protože výsledným slovotvorným procesem je substantivizace (složených) adjektiv - srov. jména osob - *+blahorodí, +vysokoblahorodí* (zařazující se k neutrům), přírodnopisné názvy sloužící jako označení druhů a řádů živočichů a rostlin (velmi produktivní typ) - např. zoologické názvy: *blanokřídli, chudozubí, jednobuněční, kruhoústí, vrubozubí, zadožábří* (užívají se jako pojmenování pro celé skupiny, jako jména kolektivní - s tím souvisí plurálový tvar mužského rodu životného), botanické názvy: *dvouděložné, jednosnubné, růžokvěté, tajnosnubné* (tvar ženského rodu vyplývá z elipsy řídícího substantiva "rostlinky", popř. "květiny" - plurálový tvar pro označení celé třídy, singulárový pro jednotlivou rostlinu - tím se liší tato adjektiva od adjektiv předchozí skupiny, která se používají zpravidla jen v plurálu) atd.

U složených substantiv pojmenovávajících nositele vlastnosti (podobně jako u odvozených jmen) se některé názvy překrývají s různými jinými významovými skupinami jmen založenými na vztahu k substanci. Tento vztah, je-li relativně trvalý, se může stát vlastností². Bylo by tedy možné zahrnout do skupiny substantiv pojmenovávajících nositele vlastnosti např. substantivá typu *polosvazek* („něco svázaného“, ale zároveň jde o výsledek děje), *starousedlík* („člověk někde usedlý“, tedy usadil se - i jako činitelské jméno), podobně *velepsavec^(expr., hanl.)* („kdo je psavý“ - tzn. hodně píše, substantivum činitelské), *staroobřadník^(církev., lid.)* (starý obřad - konatelské substantivum nebo substantivum pojmenovávající nositele substančního vztahu) atd. Mnohá substantiva se opírají o dvojí (příp. víceru) motivaci - i z tohoto důvodu nemůže být náš popis složených substantiv pojmenovávajících nositele vlastnosti úplný.

²Viz zde kapitolu o substantivech pojmenovávajících nositele substančního vztahu, příp. o substantivech konatelských.

¹TSČ 2, s. 281 - 407.

2.6 Složená substantiva pojmenovávající nositele substančního vztahu

2.60 Obecný výklad

Substantiva pojmenovávající nositele substančního vztahu se onomaziologicky zakládají na vztahu dvou (různých) pojmu kategorie substance, tzn. že živé bytosti nebo neživé věci se pojmenovávají podle svého vztahu k jiné substanci. Tato jména jsou tedy primárně motivována substantivy. Substanční vztah je vymezen značně široce a obecně; podle jeho specifikace můžeme uvnitř této kategorie substantiv rozlišit různé obsahové skupiny, které lze považovat za speciální onomaziologické subkategorie. Za jednu z nejdůležitějších subkategorií lze chápát substantiva konatelská a účelová (desubstantivní), která úzce souvisejí se substantivy pojmenovávajícími prostředky¹. Obsahově i sémanticky blízká jsou také substantiva pojmenovávající nositele vlastnosti (která se však zakládají na adjektivech, a to i relačních, tj. motivovaných i substantiv). Mnohá substantiva primárně pojmenovávají nositele substančního vztahu přecházejí k substantivům pojmenovávajícím nositele vlastnosti. Některé z uvedených kategorií se vzájemně překrývají - mnohá substantiva lze proto interpretovat více způsoby. V našem výkladu se zaměříme na složená substantiva označující nositele podle jeho význačné části, podle příslušnosti, podle původu nebo látky, z níž pochází nebo je zhotoven, a podle podobnosti.

Onomaziologickým základem složených substantiv pojmenovávajících nositele substančního vztahu je vztah k pojmu substance blíže určené příznakem (atributem). Tato jména se slovotvorně opírají o determinační (zpravidla atributivní) syntagma. Tím je předurčen charakter složeného onomaziologického příznaku a vztah mezi jeho složkami; určovaná složka onomaziologického příznaku má substantivní základ, určující složka je k ní ve vztahu atributivním a má nejčastěji povahu adjektivní, příp. číslovkovou (rozvinutí ve smyslu shodného přívlastku), nebo substantivní (rozvinutí ve smyslu neshodného přívlastku) - srov. např. *krátkostopka*^(zahr.), *lichopřeslen*^(bot.), *osmiválec*, *perloočka*^(zool.), *světaobčan*.

Tato substantiva se tvoří vlastní kompozicí, a to hlavně komplexními postupy. Při postupu derivačně-kompozičním se využívá obdobný repertoár sufiků jako u odvozených jmen této kategorie; nejčastější jsou přípony -ík, -ek a -an. Členy složeniny bývají spojeny vokálem -o- (zejména u složenin, jejichž 1. člen je adjektivní, např. *krátkostopka*^(zahr.), *tlustokožec*) nebo se skládají bez spojovacího vokálu (např. u složenin s 1. členem číslovkovým čtyř-, dvoj-: *čtyřveslice*,

dvojstěžník), méně často se spojovacím vokálem -i- (např. *čertiroh*, *smrtihlav*). Velká většina těchto substantiv (a také substantiv tvořených komplexním postupem konverzně-kompozičním) se zařazuje k mužskému rodu, hlavně k tvrdé deklinaci; mají morfologickou charakteristiku podle vzoru "hrad" - pro neživotná substantiva, nebo "pán" pro životná substantiva. U substantiv ženského rodu se nejvíce uplatňuje přípona -k(a) (s morfologickou charakteristikou podle vzoru "žena").

Složeniny této skupiny bývají stylově bezpříznakové, expresivních výrazů je relativně málo. Početně zastoupeny jsou názvy zoologické a botanické s platností odborných termínů (patří především mezi substantiva pojmenovávající nositele podle jejich význačné části a podle podobnosti - viz dále).

Substantiva pojmenovávající nositele substančního vztahu se vyznačují sémantickou bohatostí danou specifikací tohoto široce vymezeného substančního vztahu (viz výše). Proto při jejich klasifikaci postupujeme od sémantiky a členíme tato substantiva do významových podskupin; v jejich rámci přihlédíme khledisku onomaziologickému a slovotvornému.

2.61 Substantiva pojmenovávající substance podle jejich význačné části

Tato substantiva pojmenovávají substance (věci, rostliny, zvířata i osoby) podle jejich význačné části, která je pro ně nápadná (zpravidla vnějším vzhledem), důležitá nebo typická. Všechny tyto názvy patří mezi vnější složeniny (představují největší a nejvýraznější skupinu vnějších složenin v rámci substantiv vůbec).

Složeniny s tímto významem jsou celkově značně omezené; poměrně produktivní jsou však v zoologickém a botanickém názvosloví. U většiny těchto názvů je kompoziční motivace základní. Vztahuje se k přívlastkovému spojení, jehož řídící jméno (substantivum) se stává základem určovaného člena složeniny (např. *bílá kůže* - *bělokožec*^(kníž.)) a závislé jméno základem člena určujícího, jenž označuje vlastnost význačné části (příp. počet takových částí), podle níž je substance pojmenována. Určovaný člen těchto složenin se většinou formálně shoduje se samostatným substantivem (primárním nebo utvořeným), a tak je možné hodnotit je jako složeniny utvořené čistou kompozicí. V tomto případě jde o zvláštní typ modifikačních složenin, které vznikají univerbizací metonymického pojmenování (označení části se přenáší na celek - nositele, jde tedy o synekdochu) - srov. *zlatoplod* (pojmenování plodu se stává motivem pro pojmenování rostliny). Pokud se 2. člen složeniny neshoduje se samostatným substantivem, jsou tyto názvy jednoznačně tvořeny komplexním postupem, a to především konverzně-kompozičním (např. *listonoh*^(zool.), *smrtihlav*^(zool.), *+tvrdičel*); derivačně-

¹Viz zde v samostatných kapitolách o složených substantivech konatelských (2.2) a o substantivech pojmenovávajících prostředky (2.3).

kompozičním postupem jsou utvořeny např. názvy *perloočka*^(zool.), *tlustokožec*^(zool.), *vlnopásník*^(zool.).

Značná část zoologických a botanických názvů může být motivována vztahem k substantivu (rozvítemu přívlastkem) i ke složenému adjektivu s významem přívlastňovacím (typu bahuvrši), a tedy hodnocena jako substantiva pojmenovávající nositele vlastnosti tvořená derivací nebo konverzí (např. *dutohlavý - dutohlávka*, *zobonosý - zobonosec*). Sémantická blízkost substantiv pojmenovávajících nositele vlastnosti a nositele podle jejich význačné části má v těchto případech i formální vyjádření - existenci přívlastňovacích (bahuvršiových) složených adjektiv (která mohou být motivující pro substantiva pojmenovávající nositele vlastnosti) a substantivních (pro substantiva pojmenovávající nositele substavního vztahu). Protože motivace složeným adjektivem není možná u všech jmen tohoto typu (srov. *sladkovišen*^(zahr.), *smrtihlav*, *vlnopásník*), považujeme za základní motivaci přívlastkovým spojením a hodnotíme tato jména jako složená.²

2.611 Substantiva pojmenovávající zvířata

1. Konverzně-kompoziční postup: *listonoh*^(zool.) (korýš s listovitě rozšířenými končetinami), *smrtihlav*^(zool.) (lišaj s kresbou připomínající lebku na hrudi) - obě tato jména lze zároveň zařadit i k substantivům pojmenovávajícím substance založené na podobnosti s jinými substancemi (přesněji: na podobnosti jejich částí s jinou substancí), např. *bělozor*, *vlkodlak* (dlaka = kůže se srstí), *zobonos* (ryba s protáhlou, dolů zahnutou čelistí) atd.

2. Derivačně-kompoziční postup: *bělokožec*, *kolohřivec* (kos s kruhovitou kresbou na hrdle), *krásnoočko*, *nosorožec*, *stonožka*, *stříbropásek*, *tlustokožec*, *vlnopásník* (píďalka s vlnitými proužky na křídlech), *zobonoska* (brouk), *zoborožec* (pták s velkým zahnutým zobákem) atd.

2.612 Substantiva pojmenovávající rostliny

1. Konverzně-kompoziční postup: *dobromysl*, *konitrud*, *leskloplod*, *mýdlokor* (strom s kůrou bohatou na saponin), *rudodrev*, *trojštět* atd.

2. Derivačně-kompoziční postup: *blanolistník*, *bobolusek*, *čtyřlístek*, *dutohlávka*, *dvojštítek*, *dvounážka*, *jednokvítek*, *krásnoporka*, *krásnorůžek* (houba), *krátkostopka*, *nahoprutka*, *sedmikvítek* atd.

²Srov. TSČ 2, s. 341, kde jsou uvedeny i další příklady zoologického a botanického názvosloví.

2.613 Substantiva pojmenovávající věci

1. Konverzně-kompoziční postup: *čtyřroh*^(geom.), *trojhran*, *trojhrot*^(řidč.) atd.
2. Derivačně-kompoziční postup: *dvojstěžník*, *dvounulka*^(zbož.) (*mouka*), *kulobrovnice*^(řidč.) atd.

2.614 Substantiva pojmenovávající osoby

1. Konverzně-kompoziční postup: *rudovous*, **tvrdohlav* („tvrdohlavý člověk“) atd.
2. Derivačně-kompoziční postup: *bělokožec*^(kniz.) (= „běloch“), **mlékobrádek* (příp. *mlékobrádě*), *modropupkáč* atd.

2.62 Substantiva pojmenovávající substance podle příslušnosti

Tato substantiva pojmenovávají substance (převážně osoby) podle příslušnosti různého druhu, především podle příslušnosti k místu. Kompozicí se tvoří hlavně jména osob; na ně se také v našem výkladu omezíme. Substantiva pojmenovávající osoby podle příslušnosti zahrnují substantiva obyvatelská (vyjadřující příslušnost k místu) a neobyvatelská (vyjadřující příslušnost k nějakému, zpravidla organizovanému, celku, kolektivu, hnutí, směru, myšlenkovému proudu, akci apod.).

2.621 Substantiva obyvatelská

Složená obyvatelská substantiva motivovaná jmény vlastními i apelativy se v praxi netvoří tak často jako příslušná substantiva odvozená. Složeniny bývají motivovány víceslovnými místními názvy (hlavně vlastními), od nichž se tvoří zpravidla komplexním derivačně-kompozičním postupem. Výchozí syntagma bývá nejčastěji přívlastkové - řídící člen (zpravidla jeho kmen) se stává odvozovacím základem pro určovaný člen složeniny; závislý člen syntagmatu (zpravidla jeho kmen) vstupuje do složeniny jako určující člen. Oba členy se většinou spojují vokálem -o-, k určovanému, substantivnímu členu se připojují stejně affixy jako u obdobných odvozených obyvatelských substantiv.³ Nejpřediktivnější je přípona -an (substantiva s touto příponou mají morfologickou charakteristiku podle vzoru "pán"), méně častá je přípona -ec (substantiva s morfologickou charakteristikou podle vzoru "muž").

³Viz podrobně i s alternacemi koncové souhlásky odvozovacího základu TSČ 2, s. 411 a dále.

Složená obyvatelská substantiva se vztahují většinou k názvům států nebo území (např. *Černohorec*, *Dolnorakušan*, *Jihoafričan*, *Novozélandčan*, *Severoameričan*, *Velkobritánec^(zř.)*, *Velkobritánek* atd.; obdobně obecná jména *cizozemec*, *jihozemec*, *jinozemec*, *polocizozemec*, u kterých se však uplatňuje také motivace složeným adjektivem - např. *cizozemský*, a dále ⁺*novoobčan* a *světoobčan^(expr.)*); jen omezeně se vztahují k názvům osad (*Královéhradečan*, *Newyorčan*).

Mnohé víceslovné názvy jsou zcela bez příslušného obyvatelského substantiva (*Mariánské Lázně*, *Vysoké Veselí*). V praxi se většinou dává přednost tvoření odvozených obyvatelských substantiv od řídícího člena víceslovného názvu (pokud je takové jméno postačující k jednoznačnému pojmenování) - např. *Chlumčan* (*Chlumec nad Cidlinou*), *Jemenec* (*Jižní Jemen*), *Rhodesan* (*Jižní Rhodesie*), *Brit* (*Velká Británie*), *Samojec* (*Zadní Samoa*). Tento způsob je běžný zejména při odvozování od názvů s předložkovým pádem a od cizích jmen. Někdy se takto tvoří odvozeniny i na úkor jednoznačnosti vyjádření - srov. *Guinejec* (k: *Rovníková Guinea i Guinea-Bissau*); jindy existuje k víceslovnému místnímu názvu odvozené i složené obyvatelské substantivum (např. *Lančan* i *Srílančan* k: *Srí Lanka*). Složená obyvatelská substantiva se zpravidla tvoří především tehdy, když přívlastek výchozího syntagmatu určuje polohu místního jména (*Dolní Kamenice* - *Dolnokameničan*) nebo když rozlišuje místní substantiva z jiného hlediska (*Stará Boleslav*, *Mladá Boleslav* - *Staroboleslavan*, *Mladoboleslavan*, *San Marino* - *Sanmariňan*). Naopak složená obyvatelská substantiva se většinou netvoří, obsahuje-li místní název osobní substantivum (*Hora Svaté Kateřiny*) nebo je-li součástí předložkové spojení (*Santiago de Chile*). Některá obyvatelská substantiva působí nezvykle např. svou nízkou frekvencí - v praxi se proto i v takových případech někdy dává přednost opisu. Mají-li však být obě slova z místního názvu v obyvatelském jménu i přesto zachována, uplatňují se někdy jako obyvatelská také zpodstatnělá (konvertovaná) složená adjektiva, a to v plurálovém tvaru rodu mužského životného (např. *Novoměstští*, *Malostranští* - tj. „obyvatelé Nového Města, Malé Strany“).

Složená obyvatelská substantiva se běžně netvoří především z důvodů mimojazykových - v praxi nejsou příliš výhodná pro svou relativně značnou délku (ve srovnání s odvozeninami) a často také pro větší formální odlišnost od výchozího místního názvu. Většinou se proto dává přednost opisnému označení pojmenování osoby místo obyvatelského jména - zejména tam, kde tvoření jednoslovného pojmenování narází na formální těžkostí (např. *obyvatel Mnichova Hradiště*); v těchto opisech se také využívají příslušná složená adjektiva (o jejich tvoření viz zde v příslušné kapitole). Z hlediska čistě jazykového jsou však složené substantivní názvy obyvatel tvořeny ústrojně a představují značně produktivní typ (v rámci slovotvorného systému, stejně jako obdobná odvozená obyvatelská substantiva) - v rozporu s tím je jejich řídké užívání.

2.622 Substantiva ostatní

Složená substantiva pojmenovávající substance podle vztahu k substanci (jiná než obyvatelská) pojmenovávají osoby podle jejich příslušnosti k různým celkům, skupinám, kolektivům lidí nějak vymezeným, k různým myšlenkovým proudům, hnutím, pojmenovávají přívržence různých idejí a směrů, účastníky akcí a podniků apod. (např. ⁺*cyrilometodějník*, *hurávlastenec*, ⁺*panslavista^(řid., hanl.)* atd.). Protože tato substantiva pojmenovávají osoby podle vztahu k substanci, lze je považovat za substantiva konatelská (jejich vztah k dané substanci však nemusí být vždy aktivní, "konatelský") - viz zde kapitolu o konatelských substantivech.

2.63 Substantiva pojmenovávající substance podle původu

Tato substantiva pojmenovávají substance (vči i živé bytosti) podle původu z určitého místa (tato substantiva se překrývají se substantivy pojmenovávajícími substance podle příslušnosti), z určité substance, z níž pocházejí, z látky, z níž byly vytvořeny, vyrobeny nebo získány apod. V rámci složených substantiv jsou zastoupeny především názvy neživých věcí založené na názvu látky nebo materiálu, které jsou jejich zdrojem. Mnohá tato jména mají vedle motivace substantivem alternativní motivaci relačním (látkovým) adjektivem (odvozeným nebo složeným), a tak se interpretují i jako substantiva pojmenovávající nositele vlastnosti (odvozená nebo složená - viz zde příslušnou kapitolu). Také slovotvorná realizace (postupy i formanty) je obdobná jako u substantiv pojmenovávajících substance podle příslušnosti nebo pojmenovávajících nositele vlastnosti. V kategorii substantiv pojmenovávajících substance podle substančního vztahu tvoří tyto názvy poměrně malou skupinu.

Příklady: *drahokam*, *dvoušesták*, *dvouzlatka* (také motivace složeným adjektivem *dvouzlatý*, které má ve významu mince i substantivní platnost), *jasnorudek^(miner.)*, *polodrahokam*, *polodřevák* (zde též motivace složeným adjektivem *polodřevěný*), *polokožich*, *půltřetník^(hist.)* (půl třetího krejcaru), *samohláska* atd.

2.64 Substantiva pojmenovávající substance podle podobnosti

Tato substantiva pojmenovávají substance (hlavně věci, zvířata a rostliny) podle podobnosti s jinou substancí ve vnějším vzhledu, tvaru, příp. vlastnosti, souvislostí apod. Podobnost je vzhledem k celkové sémantice složených slov ve velmi různé míře závažná - někdy dokonce nepodstatná či náhodná. Poměrně produktivní je tvoření těchto pojmenování v zoologickém a botanickém názvosloví

(zvířata a rostliny méně známé často dostávaly název podle zvířat a rostlin známých, jim podobných).

Jako slovotvorný formant se často uplatňuje spojovací vokál *-o-* a sufixy obdobné jako u příslušných odvozených substantiv⁴; tj. přípona *-ík* a *-an* pro substantiva mužského rodu (s morfologickou charakteristikou podle vzoru "hrad" u neživotních a "pán" u životních) a přípona *-ic(e)* a *-k(a)* pro substantiva ženského rodu (s morfologickou charakteristikou podle vzoru "růže" a "žena").

Složená substantiva se mnohdy zakládají na odvozených substantivách pojmenovávajících substance podle podobnosti - vystupuje-li tato motivace do popředí, lze tyto složeniny hodnotit jako tvorené čistou kompozicí (např. *licořeřišnice* - *řeřišnice* - *k:* *řeřicha*). Taková interpretace není u všech jmen možná; naopak vždy lze kompozita odvozovat od atributivního syntagmatu. U jednotlivých substantiv je původní motivace podle podobnosti nejen různě závažná, ale také v různé míře jasná (ze synchronního hlediska bývá motivace často zastřená). Příklady:

1. Substantiva pojmenovávající věci: *citoslovce*, *dvojjehlan*, *dvojtrojka*^(sport.) (figura v krasobruslení podobná dvojnásobné trojce), *polodrážka*, *poloholínka*, *stereopohlednice* apod.
2. Substantiva pojmenovávající zvířata a rostliny: na vnější podobnosti se zakládají např. názvy: *licořeřišnice*, *zlatokrt* (avec podobný krty); obrazná (metonymická) jsou substantiva jako *materídouška*, *mravkolev* (hmyz, jehož larvy požírají mravence), spřežky *nebesklíč*, *zeměžluč* atd.
3. Substantiva pojmenovávající osoby: *černokněžník* (*k:* *kněz*), spřežka *zagroš-kudla*^(expr.) apod.

2.7 Složená substantiva místní

2.70 Obecný výklad

Místní substantiva představují komplexní onomaziologickou kategorii, jejíž komplexnost je dána tím, že onomaziologickou bázi netvoří obecný pojem kategorie substance, nýbrž specifický pojem místa. Tento typ onomaziologické kategorie je tedy specifikací základních typů; pojem místa je však i v onomaziologické struktuře místních substantiv relačně určený - vztahem k pojmu substance, příznaku, děje nebo okolnosti. Podle kategoriálního charakteru bližšího určení pojmu místa se místní jména zakládají na substantivách, adjektivech (u těchto

⁴Viz TSČ 2, s. 429.

jmen často převládá pojetí jmen nositele vlastnosti), slovesech nebo adverbích. Znamená to, že pojmenovávají místa, kde se něco nachází (uschovává), koná, místa určená nějakou vlastností nebo okolností. Většina složených (i odvozených) místních jmen je desubstantivních a deadjektivních.

Do onomaziologické struktury složených místních substantiv vstupuje pojem místa jako onomaziologická báze; složený onomaziologický příznak tento pojem místa specifikuje. V určované složce onomaziologického příznaku se pojmenovává substance, která se někde vyskytuje, leží, uskladňuje, chová, pěstuje, vyrábí atd., nebo se pojmenovává děj, který v pojmenovávaném místě probíhá (přechovávání, zpracovávání, vznik, ničení, výměna, předávání apod.). Určující složkou onomaziologického příznaku se vyjadřuje vlastnost (příznak substance) nebo bližší okolnost děje (okolnostní příznak). Podle slovnědruhového obsazení a vzájemného syntaktického vztahu určované a určující složky onomaziologického příznaku lze tyto složeniny klasifikovat jako atributivní (*velkodrůbežárna*)^(zeměd.), objektové (*lihovar*) nebo příslovečné (*hladomorna*).

Složená místní substantiva se v naprosté většině tvoří vlastní kompozicí; spřežky jsou ojedinělé a do kategorie místních substantiv patří pouze sémanticky - lexikálním významem 1. členu (někdy i 2. členu) - srov. *světadíl*, *zemědíl*^(řidc.), *zeměkoule*, *zeměkruh*^(bás.), *zeměpás*^(kruž.). Vlastní složeniny se tvoří hlavně komplexními postupy; u jmen, jejichž 2. člen je formálně shodný se samostatným místním jménem (substantivního původu), vystupuje mnohdy do popředí motivace hotovým slovem, tj. interpretuje se jako utvořené čistou kompozicí. Podle tohoto druhého pojetí jde o složeniny atributivní (např. *dřevoobchod* - *obchod* s *dřevem*, *kamenolom* - *lom* na *kámen*, *poloprovoz* - *poloviční*, *zkušební provoz*, *velkokavárna* - *velká kavárna*), podobně *aeronádraží*, *radiostanice* atd. U složenin s 2. členem verbálního původu bývá onomaziologická struktura místních substantiv zřetelnější, a to zejména díky formantu - příponě s výrazným místním významem. U těchto složenin se naopak do popředí dostává pojetí derivačně-kompoziční (srov. *velkopekárna* - nejen *velká pekárna*, ale především "místo (zařízení), kde se peče ve velkém", podobně: *knihtiskárna* - "místo, kde se tiskou knihy" apod.). V našem výkladu se přidržíme jednotné interpretace ve smyslu komplexních postupů.

Složeniny vlastní se tvoří nejčastěji konverzně-kompozičním postupem a jsou většinou rodu mužského (mají morfologickou charakteristiku podle vzoru "hrad"). Substantiva rodu ženského jsou také početná, tvoří se však vesměs derivačně-kompozičním postupem; nejčastěji se u nich (podobně jako u odvozených jmen) uplatňuje přípona *-n(a)*, *-árn(a)*, *-írn(a)* spolu s morfologickou charakteristikou podle vzoru "žena", méně zastoupena je přípona *-ic(e)* (s morfologickou charakteristikou podle vzoru "růže"). Na rozdíl od odvozených substantiv je mnohem méně složených místních substantiv středního rodu a ani přípona

-išt(ě) není příliš produktivní. Nově se tvoří především pojmenování výrobních prostor a zařízení, ve kterých se poměrně často uplatňují přejaté slovotvorné prvky, např. *elektrocentrála^(tech.)*, *elektrodílna*, *energocentrála^(tech.slang.)*, *epicentrum^(geol.)*, *fotolaboratoř*, *hydrocentrála^(tech.)* atd.

Složená místní substantiva pojmenovávají většinou budovy, místnosti, uzavřené prostory, méně často území, plochu, otevřený prostor (srov. *dvojnáměstí*, *novo-rytebna*, *pivovar*, *zlatodůl^(zast.)*); tato jména patří ke konkrétním substantivům. Místní význam mají také některá abstrakta, která označují směr, polohu, umístění, např. složené názvy světových stran jako *jihozápad*, *severoseverovýchod* (uvedené příklady patří z hlediska slovotvorného postupu mezi složeniny přiřaďovací s recipročním vztahem mezi členy) apod.

V souladu s celkovou sémantikou místních substantiv je poměrně četný výskyt slovotvorných základů *polo-*, *velko-/vele-*, *malo-* v 1. členu složenin; přímou kvantifikaci pojmu místa (rozlohu, rozsah, velikost) vyjadřují však pouze u složenin tvořených čistou kompozicí, u ostatních typů se vztahují i k pojmu substance nebo děje vyjádřenému v 2. členu (srov. *velkodrůbežárna^(zeměd.)*, *velkokravín* - *velká drůbežárna*, *velký kravín*, tj. velké místo, plocha, a velkoprodejna, velkoprovozovna, velkotržnice^(řid.) - nejen velká prodejna, velká provozovna, velká tržnice, ale především "místo, kde se prodává, provozuje, trží ve velkém, tj. místě, kde se něco koná, děje ve velkém").

Složená místní substantiva většinou vyjadřují význam přímo, idiomatická pojmenování jsou ojedinělá (např. podle anglického modelu utvořený název *mrakodrap*). Naopak místní význam druhotně získávají při významové konkretizaci mnoha substantiva dějová (především složeniny s 2. členem konvertovaným). Rozsah konkretizace těchto substantiv je různý; některá dějová jména získávají při skládání slovotvorný význam místních substantiv, ale zároveň si uchovávají i původní dějový význam (např. *poloprovoz*, *samoobsluha*, *samovazba*, *vodopád*), jiná tento původní dějový význam zcela ztrácejí (např. *cukrovar*, *jihovýchod*, *radioobchod*). Obdobně získávají místní význam ve složeninách (a mnohdy i mimo ně, samostatně) substantiva pojmenovávající výsledky děje (např. *letohrad^(řid.)*, *+libosad*, *světadíl*, *trojrad^(tel.)*, *vinohrad*).¹

Významové posuny složených místních substantiv jsou závislé na významu slovotvorného základu 1. členu; srov. např. dějové substantivum *dvojlon* a místní substantivum *kamenolom* - oproti nesloženému substantivu *lom*, které má jak význam dějový (ve fyzice, např. o světelných paprscích), tak místní.

¹Jedním z důvodů ztráty dějového nebo výsledkového významu, která je předpokladem přechodu k místním substantivům, může u těchto složenin být poměrně značná vzdálenost podoby základového jména a 2. členu složeniny.

2.71 Substantiva tvořená vlastní kompozicí

2.711 Konverzně-kompoziční postup

V těchto složeninách se 1. člen substantivní nebo adjektivní povahy skládá s 2. členem verbálního původu nebo konvertovaným dějovým jménem. Původní dějový význam je v různé míře zachován nebo oslaben (viz výše). Díky významové rozmanitosti základových sloves lze tato substantiva klasifikovat sémanticky do významových skupin:

1. Substantiva pojmenovávající místa (uzavřené objekty, budovy, místnosti i otevřené prostory), kde se něco vyrábí, zpracovává, získává, těží apod.: *cukrovar*, *kamenolom*, *lihovar*, *malodůl*, *pivovar*, *velkodůl*, *velkomlýn*, *velkopivovar*, *zlatodůl^(poněk.zast.)* apod.

2. Substantiva pojmenovávající místa (uzavřené i otevřené prostory), kde se něco provozuje, prodává, kde se s něčím obchoduje: *dřevoobchod*, *poloprovoz*, *radioobchod^(slang.)*, *samoobsluha* apod.

3. Substantiva pojmenovávající místa (uzavřené, ohrazené prostory), kde se něco skladuje, přechovává: *dřevosklad*, *fotoarchiv^(slang.)*, *knihosklad*, *plynjem^(tech.)*, *velesklad*, *vodojem^(tech.)*, *zrnolap^(zeměd.)* apod.

4. Substantiva pojmenovávající místa (otevřené prostory, ohrazené objekty), kde se něco nachází, je umístěno - původní dějový význam je do značné míry potlačen, přehodnocuje se v prostý význam místní (označení směru, polohy) - *jihovýchod*, *jihojihovýchod*, *letohrad^(řid.)*, *+libosad*, *severozápad*, *světadíl*, *trojrad^(tel.)*, *velehrad^(řid.)*, *vinohrad*, *vodopád* (zachovává si i dějový význam).²

Zvláštní skupinu substantiv představují složeniny tvořené konverzně-kompozičním postupem od syntagmat s řídícím substantivem, které má vlastní (lexikální) místní význam. Tyto složeniny mají oproti motivujícímu spojení navíc významový rys hromadnosti (viz podrobněji u substantiv hromadných); vedle mutační onomaziologické kategorie v nich lze spatřovat také realizaci onomaziologické kategorie modifikační. Pojmenovávají většinou ohrazený prostor, do popředí vystupuje (vedle pojmu hromadnosti, soubornosti) pojem plochy, rozlehlosti. Patří sem např. zeměpisné názvy *středohoří*, *středomoří*, *+středozemí^(řid.)*, *vnitrozemí*, ale také některé anatomické názvy jako *čtverohrbolí/čtyřhrbolí* nebo *středouší*, zoologické názvy *hlavohrudí*, *předohrudí*, *středohrudí* a složeniny jako *dvojřadí/dvouřadí*, **lipořadí*, *sloupořadí*, *stromořadí*, *trojřadí* apod.

²Do obdobných významových skupin bylo možné utřídit četné složeniny atributivní, jejichž místní význam není slovotvorný, ale vyplývá z jejich sémantiky. Srov. např.: 1. *kovohut*, *velkofarma*; 2. *autoklub*, *autosálón*, *motoklub*, *sodobar*, *velkfirma*; 3. *autogaráž*, *autokemp*, *barokomora*, *radiodůl*; 4. *lesopark*, *lesostep*, *polokoule*, *poloostrrov*, *velehora*, *velkoměsto*, *zeměkoule*.

2.712 Derivačně-kompoziční postup

Složeniny s příponou **-n(a)** (a jejími rozšířenými variantami **-(á)rn(a)**, **-(í)rn(a)**, **-ovn(a)**): stejně jako obdobná odvozená jména s touto příponou pojmenovávají především ohraničený prostor sloužící jako zařízení - místnosti, budovy, podniky. Většinou jsou motivovány slovesem (verbálním syntagmatem), tvoří se však také od substantiv (od adjektivních syntagmat). Uplatnění přípony **-n(a)** a jejích variant v závislosti na slovnědruhové a formální povaze slovotvorného základu určovaného členu je shodné s rozložením přípon u obdobných odvozených substantiv.³ Složeniny s 2. členem verbálním označují prostor, kde probíhá děj, provozuje se činnost - konkrétní i abstraktní, povahy výrobní i nevýrobní (produkce, opravy, údržba, služby). 1. člen rozvíjí pojem děje hlavně určením způsobu jeho průběhu, provádění - často se v něm uplatňuje jako slovotvorné základy *auto-, rychlo-, samo-, velko-*.

Příklady: *autoopravna, autoopravárna, autosprávkárna, rukodílna, rychložehlírna, velkodílna, velkorozdělovna^(dř.), vinopalna^(poněk.zast.)* atd. U některých je důležitou složkou významu účelový rys - označují prostor určený pro činnost, např. *hladomorna, knihtiskárna, maloprodejna, strachomorna, tělocvična, velkovýkrmna* atd.

Složeniny s nedějovým substantivem ve 2. členu označují prostor podle toho, co se v něm vyrábí, prodává, s čím se obchoduje, zachází (např. *hydroelektrárna, velkodrůbežárna^(zeměd.), velkokavárna* atd.).

Onomaziologicky i sémanticky jsou složeným místním substantivům s příponou **-n(a)** blízké názvy odvozené od složených substantiv (často dějových), které se stejně jako složeniny nově tvoří poměrně hojně; srov. *kamenotiskárna, světlotiskárna* (ke: *kamenotisk, světlotisk*), *nocležna^(řidc.)*, *štěrkopískovna*.

Složeniny s příponou **-išt(e)** a **-ín** (podobně jako u odvozených jmen zde vystupuje do popředí rys otevřenosti místa, plocha): *polozbořeniště, velkoskladiště, velkotříště, všeuciliště* ("= univerzita"); *velkokravín* ("velký prostor chovu krav") apod.

³ Viz podrobně TSČ 2, s. 437

2.8 Složená substantiva hromadná

2.80 Obecný výklad

Slovotvorná hromadná substantiva představují modifikační typ (relační) onomaziologické kategorie. Znamená to, že k obsahu daného pojmu se přidává doplňující (relačně vztahový) modifikační příznak hromadnosti. Hromadná substantiva lze tedy chápat jako modifikaci plurálové formy základového slova (doplňení příznamem soubornosti, celistvosti, uzavřenosti, ohraničnosti, skupinovosti). Onomaziologickým základem hromadných substantiv je již kvantifikovaný pojem substance (soubor jedinců téhož druhu), který se doplňuje znakem hromadnosti.

U složených hromadných substantiv je pojem kategorie substance blíže určen pojmem kategorie příznaku. Na rozdíl od ostatních typů substantivních složenin, ve kterých se realizuje mutační typ onomaziologické kategorie, je u těchto modifikačních složenin afix (jakožto součást složeného slovotvorného formantu) realizací onomaziologického příznaku (tj. vyjádřením znaku hromadnosti - srov. např. *vrch* a *dvou+vrš-i*). Ú mutačních složenin slovotvorný afix představuje onomaziologickou bázi, zařazující slovo do příslušné onomaziologické kategorie a řídky (např. substantiv činitelských, prostředků atd. - srov. *kovo+tep-ec, video+přijím-ač*, obdobně jako u odvozených slov).

Většina složených hromadných substantiv je desubstantivních, tzn. že motívujícím slovem určovaného člena složeniny je substantivum, a to převážně primární, méně často utvořené (včetně substantiva verbálního) - např. *čtyřspřežení, trojhvězdí*. Určující člen je také jmenné povahy; v souladu s celkovým významem hromadných jmen se v něm nejvíce uplatňují číslovky (vyjadřující explicitně pojem kvanta a zvýrazňující znak hromadnosti), dále také adjektiva, příp. substantiva (např. *novoluní^(hvězd.), stromořadí, trojčíslí^(mat.)*). Podle vzájemného vztahu mezi členy patří tato pojmenování mezi složeniny determinační, přívlastkové (rozvinutí zpravidla ve smyslu shodného přívlastku, např. *novoluní^(hvězd.) - nová luna*, ale i neshodného přívlastku - *stromořadí - řada stromů*).

Podobně jako odvozená hromadná substantiva i složeniny se tvoří v současné češtině jen velmi omezeně. Na rozdíl od odvozených substantiv se ve složených názvech neuplatňuje např. přípona **-stv(o)**, kterou se u odvozených slov nejčastěji tvoří kolektiva. - Důvod malé produktivnosti hromadných složených substantiv je jednak mimojazykový¹, jednak jazykový - formální i významový. Jazykový důvod souvisí se samou podstatou kategorie hromadnosti; příznak hromadnosti obohacuje pojem již hotový (v onomaziologické struktuře není jeden pojem určen vzhledem k jinému pojmu), připojuje se až po jiných, nemodifikačních

¹ Stejně je tomu u odvozených hromadných substantiv - viz TSČ 2, s. 479.

příznacích (a někdy s nimi formálně splývá). Tak se ve zmíněných kolektivech příznak hromadnosti vyjadřuje slovotvorným sufiksem, který se pro vyjádření tak obecné kategorie, jako je hromadnost, jeví jako vhodný prostředek. Výsledným slovotvorným způsobem je tedy derivace; pro vyjádření hromadnosti není třeba kompozice. Pokud se hromadná substantiva tvoří kompozicí, je v nich 1., určující (tedy modifikující) člen úzce spjat se slovotvorným afixem (který vyjadřuje příznak hromadnosti); tyto spoluafixy se vzájemně podmiňují. O tom, že jde o skutečnou modifikaci významu a nikoliv podstatnou významovou změnu (mutaci), svědčí u složených hromadných substantiv dvě fakta: 1. při kompozici se neuplatňuje derivačně-kompoziční postup, nýbrž pouze postup konverzně-kompoziční; morfologická charakteristika, která vystupuje jako slovotvorný spoluformant, obohacuje pojem pouze o příznak hromadnosti (blízký významu plurálu); 2. jako 1. člen se v nich nejvíce užívá číslovek, tedy slovního druhu primárně nepojmenovacího (navíc číslovky sémanticky vyhovují pojmu hromadnosti).

Poznámka: Za složeniny tvořené čistou kompozicí považujeme pouze taková jména, jejichž odvozovací základ (2. člen) má sám o sobě význam hromadnosti (např. *minipersonál*, *poloproletariát*, *turbosoustroj*^(tech.)). Příklady typu *dvojportrét*, *trojhvězda*^(hvězd.) považujeme za složeniny tvořené konverzně-kompozičním postupem (morfologická charakteristika v nich má jiný význam než v základových slovech *portrét*, *hvězda* - je součástí složeného onomaziologického příznaku; spolu s 1. členem složeniny vyjadřuje znak hromadnosti, je tedy výrazem onomaziologického příznaku, nikoliv onomaziologické báze jako u nesložených slov).

Složená hromadná substantiva se tvoří vlastní kompozicí, a to komplexním konverzně-kompozičním postupem. Většina jmen se zařazuje k substantivům středního rodu s morfologickou charakteristikou podle vzoru "stavení". Mnohem méně jsou zastoupena jména rodu ženského a mužského. 1. člen bývá připojen k 2. členu bez spojovacího vokálu (u jmen s 1. členem číslovkovým vždy), příp. spojovacím vokálem -o- (např. *mnohosprězení*, *turbosoustroj*^(tech.)).²

Složená hromadná substantiva tvoří nepočetnou, málo produktivní skupinu slov. Po formální stránce představují celkem homogenní třídu s výrazným slovotvorným typem: číslovnka (v 1. členu) a substantivní člen s morfologickou charakteristikou -í (zařazující jména ke střednímu rodu, vzor "stavení"). 2. člen se zpravidla formálně neshoduje se samostatným jménem. U některých substantiv

²Substantivum *kosodřevina* (tvořené příponou - in(a), běžně užívané při tvoření odvozených hromadných jmen) má primární slovotvorný význam nositele vlastnosti, význam hromadný ("porost") vyjadřuje až sekundárně.

dochází před formantem -í k alternacím koncové souhlásky odvozovacího základu 2. členu (obdobně jako u odvozených jmen). Doloženy jsou tyto alternace: d/d' (*hrad* - *dvouhradí*), t/t' (*takt* - *čtyřtaktí*^(hud.)), h/h' (-*spřah* - *čtyřspřeží*), ch/š (*socha* - *trojsoží*^(řid.)). Číslovka v 1. členu složeniny má podobu genitivu; u číslovek dvě, tři a čtyři se někdy jako členy složenin uplatňují vedle tvarů číslovek základních také tvary číslovek souborových, a to zpravidla jako variantní podoby (např. *dvoukolí*/*dvojkolí*^(žel.), *trojsoží*^(řid.), *tříchalupí*, *šestinedělí*). Složená hromadná substantiva bývají často stylově omezená - mnohé názvy jsou odborné termíny nebo mají časový příznak. Složená hromadná substantiva tvoří poměrně výrazné sémantické skupiny, proto je probereme podle významu.

2.81 Substantiva pojmenovávající abstrakta

Větší část složených hromadných substantiv je motivována abstraktními jmény, a tak pojmenovávají hlavně abstraktní jevy, entity. Jsou to různé odborné pojmy, např. matematické (*dvoucíslí*), literární a jazykovědné (*čtyřverší*, *dvojhláska*, *dvousloví*, *plnohlasí*, *různočeští*), hudební (*čtyřtaktí*) apod.

Poznámka: Složeniny s 2. členem -sloví jsou četné; mají však hromadný význam poněkud oslaben, ačkoliv si zachovávají slovotvornou strukturu hromadných jmen. Většinou je chápeme spíš jako pouhé názvy nauk, ačkoliv i v nich tvoří pojmy soustavu, soubor; srov. např. *bájesloví*, *hláskosloví*^(jaz.), *kmenosloví*^(jaz.), *pohádkosloví*^(liter.) atd.

2.82 Substantiva s časovým významem

Těmito jmény se označují především vymezené, nějakým způsobem ohrazené nebo uzavřené časové úseky, etapy, které se chápou jako celek, např. *čtvrtletí*, *čtyřletí*, *novolunt*^(hvězd.), **pětinedělí*, *plnoletí*^(poněk.zast.) (= "plnoletost"), +*plnoluní*, *pololetí*, *půlstoletí*, *rovnodení*^(poněk.zast.), *sioletí*, +*sředopostí* (= "prostřední den nebo týden postní doby"), *šestinedělí* atd. K těmto substantivům můžeme přiřadit složeniny *dvojvládí*, +*hrůzovládí*, příp. *dvojpapežství*, které také pojmenovávají časový úsek něčím charakterizovaný, a vymezený tedy jako celek ("období dvou vlád, kruté vlády, dvou papežů"). U posledního z uvedených slov je však časový a hromadný význam sekundární; slovotvorný význam tohoto jména je pojmenování vlastnosti. (Srov. obdobná jména *jednobožství*, *mnohobožství*, *jednoženství*, *mnoho-*

ženství, která patří do kategorie substantivních jmen vlastností; hromadný význam tato jména nemají.) - Obdobně u jména ⁺*velikodusí* (řidčeji *velkodusí*) je pouze význam vlastnosti (*velkodusnost, velkomyslnost*).

2.83 Substantiva s místním významem

Složená hromadná substantiva (stejně jako odvozená) bývají velice často založena na pojmu místa. Motivující substantiva buď sama vyjadřuje místní význam (a to ve smyslu konkrétním i abstraktním), nebo jej získávají až ve složení spolu s příznakem hromadnosti. Jména tvořená konverzně-kompozičním postupem s formantem -í zpravidla pojmenovávají plochu vymezenou, určenou tím, že obsahuje soubor jednotlivin, podle nichž je nazívána (např. *doucestí, dvouhradí, *dvoučeští, *dvouvrší, *liporadí, trojhvězdí / tříhvězdí^(hvězd.), trojlodí* (též **trojlod* = "prostor o třech lodích"), *trojměstí, trojřadí^(řídč.), trojsoš^(řídč.), trojvěží, tříhalupí*; zeměpisné názvy *mnohoostroví^(zem.), starosedlí* ("staré bydliště"), *středohoří, středomorí, *středozemí^(zr.), trojříčí^(dějep.)*; místní význam mají také některé anatomické termíny: *čtverohrbolí / čtyřhrbolí, středouší*; zoologické termíny *hlavohrudí, předohrudí, středohrudí* apod. Primární slovotvorný význam těchto složenin je hromadný - jednotliviny se chápou jako celek. Seskupení těchto jednotlivin (zpravidla v těsné blízkosti vedle sebe) konstituuje spolu s hromadností i představu místa. Jméno *středocestí* se užívá zřídka, a to jen v přeneseném významu, často hanlivě. Tohoto slovotvorného typu hromadných substantiv s významem místním se využívá i při tvoření vlastních jmen -- místních zeměpisných názvů, např. *Horehróní, Krušnohoří, Rudohoří, Středohoří* atd.

Ojedinělý typ složenin, které mají význam hromadný a místní, představují složeniny *dvojpásma^(polii.), trojhvězda^(hvězd.)* apod. Označovaná místa jsou stejnou druhovou příslušností a společnou částí spojena v jeden celek. Viz *dvojpásma^(polii.)* - "bizonie (dvě pásmá tvořící celek"), *trojhvězda^(hvězd.)* ("seskupení tří hvězd pohybujících se kolem společného těžiště") na rozdíl od: *trojhvězdí* ("trojice hvězd"). Lze sem zařadit i substantiva, která vyjadřují spolu s hromadností i jiný typ významu než místo; např. *dvojehlan* ("útvár, který se skládá ze dvou částí se společnou základnou"), *dvojrole* ("dvě role něčím si podobné, hrané týmž hercem a zpravidla postavené do protikladu"), *dvojsvátek* ("dvojice svátečních dnů po sobě následujících - posloupnost, sled") apod.

2.84 Substantiva s významem prostředku nebo výsledku děje

Tuto skupinu složenin představují pojmenování různých zařízení, strojů nebo jejich součástí, např. *dvojkolo^(tech.)* ("dvě ozubená kola v celku") a dále pojmenování výsledků děje (*dvojportrét, trojobraz*) a jména s významem čistě hromadným (*dvojarch/dvouarch, dvojlist* = *dvojčílo* - u časopisu apod). Názvy prostředků s významem hromadnosti se tvoří také slovotvorným typem s morfo-logickou charakteristikou -í: *dvojhradí^(sport.), dvoukolí/dvo-jkoltí^(zelez.), trojkoltí^(tech.)* apod.

Jak jsme uvedli výše, v rámci složenin se jen zřídka tvoří hromadná jména pro pojmenování osob - kolektiva. Tyto složeniny netvoří vlastní slovotvorný typ, ke kolektivům patří jen významově; jejich základem je sémantické (popř. i slovotvorné) kolektivum, a proto lze tato jména považovat za čisté složeniny. Kategorie hromadnosti se u nich překrývá s dalšími slovotvornými významy, např. nositele vlastnosti, konatelského jména atd. (srov. *minipersonál, poloprotectoriat, velkoburžoazie* atd.). - Skutečná slovotvorná kolektiva se tvoří odvozováním, a to hlavně příponou -stv(o). Složeným hromadným substantivům jsou onomaziologicky nejbliže kolektiva odvozená od kompozit (např. *dělostřelectvo, malostatkářstvo, spolupracovnictvo*, obdobně *velehorstvo* - k: *velehora* atd.).

2.9 Složená substantiva dějová

2.90 Obecný výklad

Onomaziologickým základem dějových substantiv je pojem kategorie děje (příp. dějového stavu nebo vztahu) chapaný jako pojem kategorie substance. Při nominálním vyjádření je děj pojímán předmětně, obecně (abstrahuje se od rysů charakteristických a aktualizačních, které se formálně vyjadřují např. konjugačními kategoriemi slovesa), osamostatněně, nikoliv jako proces vázaný na participanty -- tedy hlavně na původce nebo nositele (jejichž formálním prostředkem při slovesném vyjádření děje jsou kongruenční kategorie). Z předmětně, abstrahování od agentu tvoří onomaziologickou bázi těchto pojmenování (projevem je změna slovnědruhové kategorie verbální v nominální, formálně vyjádřená substantivním formantem). Z hlediska vztahu mezi pojmem, který tvoří základ výchozího pojmenování, a pojmem vyjádřeným kompozitem jde o zařazení (transponování) pojmu kategorie děje do kategorie pojmu substance (tedy zpředmětnění děje). Dějová substantiva představují proto transpoziční typ onomaziologické kategorie.¹

¹Srov. TSČ 1, s. 43 - 44.

Onomaziologický příznak složených dějových substantiv vyjadřuje ve své určované složce děj, v určující složce příznak tohoto děje. Nevyjádřeny však zůstávají konjugační (a kongruenční) slovesné kategorie, konstitutivní pro určitý slovesný tvar (jak je tomu při pojetí a pojmenování děje jako procesu). Vyjádřena je pouze všeobecně slovesná (lexikálně-morfologická) kategorie vidu, a to v souladu s videm slovesa ve výchozím syntagmatu. Motivující slovesa jsou z hlediska sémantického akční i neakční.

V závislosti na pojmovém obsahu obou členů a celkovém obsahu kompozita vstupují oba členy do vzájemného syntakticko-sémantického vztahu; nejčastěji to bývá vztah okolnostního určení děje, příp. pojmenování předmětu nebo původce děje.

Obdobně jako u odvozených dějových substantiv i u složenin tvoří největší skupinu substantiva verbální. Určovaný člen složeniny se formálně (a většinou i významově) kryje se samostatným substantivem verbálním. Kromě substantiv verbálních jsou hojně mezi kompozity zastoupeny i další typy dějových substantiv (deverbativní substantiva), tvořených hlavně komplexními postupy konverzně-kompozičním a derivačně-kompozičním. Projevuje se tendence využívat v 2. členu stejné formanty jako mají samostatná dějová substantiva.

Složená dějová substantiva vyjadřují (navíc oproti odvozeným dějovým substantivům) svým určujícím členem bližší příznak děje pojmenovaného členem určovaným; u tzv. predikačních složenin je explicitně pojmenován původce (nositel) děje (např. *vodopád* = *voda padá*).

Formální změny slovesných základů při tvoření složených dějových substantiv jsou stejné jako změny při odvozování dějových substantiv; u většiny složených dějových substantiv existuje formálně shodné jméno samostatně existující mimo složeninu.²

Podobně jako u odvozených dějových substantiv dochází i u složenin poměrně často k významovým (hlavně metonymickým) posunům, a to od primárního dějového významu k významu nedějovému, často konkrétnímu nebo konkrétnějšímu než je význam původní. V našem materiálu jsou i u složenin doloženy všechny hlavní sémantické oblasti, do nichž se tímto posunem dostávají odvozená dějová substantiva.³ U některých složenin jsou významové rozdíly velmi malé, nezřetelné; nejasná bývá hranice při rozlišení substantiv vyjadřujících dějový význam a substantiv vyjadřujících jeho výsledek nebo prostředek (stejně tak mnohdy nelze jednoznačně rozlišit prostředek od výsledku děje). Stejné pojmenování může označovat stejnou skutečnost, ale nazíranou a pojímanou různě

²Srov. formální stránku tvoření dějových substantiv v TSČ 2, s. 595 a dále.

³Srov. TSČ 2, s. 568.

(jako děj i jako jeho prostředek), nebo označuje skutečnosti různé. Srov.: *autodoprava* - děj i jeho prostředek, *činohra* - děj i (kolektivní) nositel děje (divadelní soubor), *poloprovoz*, *velkopodnik* - děj i prostředek x místo (budova zařízení), *samosběr* (děj) x *samosběr^(tech.)* - "vůz k čištění ulic", *slovotvorba* - děj, proces i prostředek obohacování slovní zásoby" x "speciální obor lingvistiky" apod.

Stejnou pojmenovací hodnotu jako složená dějová substantiva mají dějová substantiva odvozená od složených sloves (např. *samofinancování*, *seberealizace* od složených sloves *samofinancovat*, *seberealizovat*); označují samostatně pojatý děj blíže determinovaný. Výklad o těchto dějových substantivech patří do tvorění odvozování, proto tyto příklady v našem pojednání neuvádíme. Transpozice dějových substantiv od složených sloves je častá.

Zvláštní postavení mezi dějovými substantivy mají pro své pojmenovací i gramatické vlastnosti substantiva verbální. V naší klasifikaci dějových substantiv je proto probíráme samostatně. Z hlediska slovotvorného procesu lze u nich v naprosté většině uplatnit dvojí interpretaci: komplexní postup derivačně-kompoziční a čistá kompozice.

2.91 Substantiva verbální

2.911 Jména tvořená vlastní kompozicí

2.9111 Derivačně-kompoziční postup

V rámci všech dějových jmen mají substantiva verbální nejbližší vztah k motivujícím slovesům; i při samostatně pojatém ději je v nich zachována slovesná (onomaziologicko-morfologická) kategorie slovesného vidu (srov. např. rozdíl: *krveprolití* - *krveprolívání*). Zároveň si podřuzují v největší míře svůj dějový význam (tj. pojetí děje jako procesu blízké slovesnému vyjádření).

Ve složených substantivech verbálních se 2. člen tvoří od sloves stejným způsobem, jakým se tvoří odvozená substantiva verbální, tj. od kmene minulého příponou -n(i) nebo -t(i). Rozložení obou přípon v závislosti na formální povaze kmene minulého a alternace v jeho zakončení jsou stejné jako u odvozených substantiv verbálních.⁴ Ve složených substantivech verbálních se převážně uplatňují slovesa, od kterých se tvoří substantivum verbální příponou -n(i) (zejména typu "dělá" a "prosi"), méně často příponou -t(i) (typ "kryje").

⁴Viz podrobně TSČ 2, s. 576 a dále.

Z významového hlediska jsou ve složených substantivech verbálních nejvíce zastoupena slovesa abstraktního, méně často konkrétního významu, a to akční, často mutační (vyjadřující změnu). Zakládají se na slovesech pojmenovávajících různé duševní činnosti, fáze děje, a dále činnosti záměrné, často výrobního charakteru.

V 1. členu složení bývá pojmenován:

1. předmět dějem zasažený (např. *chvalopění*^(bás.), *klasobraní*^(kniz.) (= "antologie"), *krveprolýání*, *krveprolití*, *květobraní*, *modlosloužení*, *novotvoření*, *sbohemdání*^(poněk.zast.), *vinobraní*); zvláštní skupinu představují složeniny s 1. členem *sebe-* (např. *sebebičování*, *sebedrásání*, *sebeuplatnění*, *sebeuspokojení*), který pojmenovává zároveň původce i předmět děje (srov. funkci zájmenného člena *sebe-* ve složení a funkci zvratného osobního zájmena jakožto předmětu u slovesa - *drásat se*, tj. *drásat sám sebe*). Substantiva verbální s 1. členem *sebe-* jsou velmi početná (SSJČ jich zaznamenává na 60);

2. bližší okolnost děje - nejčastěji vlastní způsob (např. *infrazáření*, *jasnozření*^(kuž.), *krasopsaní*^(kniz.), *mikrodráždění*, *různočtení*^(jaz.), *rychlouchení*, *rychlojení*^(zeměd.), *rychloměření*, *rychloražení*, *rychlozchlanění*^(teck.), *samobuzení*^(fyz.), *samočištění* / *samočistění*^(vod.), *samokrmení*^(zeměd.), *samokvašení*^(zeměd.), *samovybíjení*^(elekt.), *stereovyslání*, *trojdělení*, *trojutkání*, *velkopodnikání*, *znovudobývání*, *znovunarození*, *znovuoživení*, *znovuuvedení*, *znovuzačínání* apod.).

V těchto příkladech lze uvažovat o realizaci onomaziologické kategorie mutační, která se mnohdy překrývá s kategorií transpoziční.

3. původce děje - substantiva verbální s 1. členem vyjadřujícím původce děje pojmenovávají zpravidla přírodní děje a úkazy, např. *hromobití*, *krupobití*, *kropení*^(kniz.), **slunostání*, *zemětřesení* (a podle tohoto slova utvořené neologismy *lunotřesení*, *měsícotřesení*), *žilobití*^(kniz.) atd.

2.912 Substantiva tvořená nevlastní kompozicí

Složená substantiva verbální si uchovávají dějový význam, posuny do jiných sémantických oblastí nejsou tak časté jako u ostatních dějových substantiv; pokud k nim dochází, substantiva verbální si v naprosté většině podržuje i původní dějový význam - na rozdíl od ostatních dějových substantiv, která tento dějový význam mnohdy ztrácejí. Nejčastější posun je do oblasti významu výsledku nebo způsobu děje. Možnost významových změn je do značné míry podmíněna sémantikou 1. člena blíže určujícího 2., slovesný člen složeniny. Někdy proniká vedle dějového významu i jiný (metonymicky přenesený) významový odstín (např. *hromobití* - děj pojatý jako průvodní okolnost, *polopřetočení* - i název cviku v tělovýchově). Složenina *dobrodiní* má jednak dějový význam ("konání

dobra"), jednak význam výsledku děje ("vykonaný dobrý skutek"); u složeniny *dobrodání* naopak dějový význam ustupuje, a tato složenina se stává jménem výsledku děje (s významem "značecí posudek") - napomáhá tomu dokonavý vid motivujícího slovesa.⁵

Ve složených dějových substantivech (i v některých jiných složeninách) se uplatňují poměrně často původní příslovce *znova*, *spolu* a zájmena *sebe*, *samo*. Jejich vlastní sémantický význam v 1. členu složeniny je ve srovnání se samostatným užitím oslaben, a tak se jejich funkce blíží funkci předpon - složeniny s těmito komponenty se proto někdy považují za odvozená slova. Členy *spolu*-, *znova*- pronikají od složených substantiv i ke slovesům. U těchto složenin probíhá (v různé míře) proces přehodnocování původních substantivních složenin v přímé odvozeniny od složených sloves. Při stanovení směru motivace a slovotvorného postupu se posuzuje, která složenina (substantivum verbální, nebo sloveso) se cítí jako běžnější, obvyklejší, a ta se pokládá za výchozí.⁵

K některým verbálním substantivům existují v rámci složených dějových substantiv synonyma, např. *hromobití* - **hromotřesk*^(básn.), *chvalopění*^(básn.) - *chvalozpěv*, *modlosloužení* - *modloslužba*, *novotvoření* - *novotvorba*, *okamžení*^(poněk.zast.) - +*okamžiknutí*, *polospaní* - *polospánek*, *samoučení*^(ped.) - *samouka*, *sebeironizování* - *sebeironie*, *sebemučení* - *sebemuka*, *sebeobětování* - *sebeoběť*^(řid.), *velkopodnikání* - *velkopodnik*, *vodoléčení* - *vodoléčba*, *zemětřesení* - *zemětřes*^(bás.), *zemětřas*, *znovuzačínání* - *znovuzačátek*, *znovuzrození* - *znovuzrod*^(řid., kniz.), **žalopení* - *žalozpěv*, *žilobití*^(kniz.) - **žilobit*, *živobytí* - +*živobyt* atd.

U některých z těchto synonym se na rozdíl od substantiv verbálních vyvinul vedle abstraktního dějového významu (shodného s dějovým významem substantiva verbálního) navíc význam (nebo významy) další - např. *velkopodnik* = místo (budova), *žalozpěv*^(litter.) ("elegie"). Mezi synonymy bývá stylový rozdíl - substantiva verbální bývají častěji neutrální než ostatní dějová jména. Příznaková jsou zejména ta, která se tvoří komplexním postupem konverzně-kompozičním (viz uvedené příklady).

Substantivum verbálním jsou příbuzná zpodstatnělá příčestí na -n(á), -en(á), -ěn(á) a -l(á), jejichž význam se v podstatě kryje s významem příslušných substantiv verbálních; rozsah jejich užití je však užší. V našem materiálu složeniny tohoto typu (mimo sportovní názvy *miniházená*, *minikopaná*, *minirobíjená*) doloženy nejsou. Důvodem může být mj. to, že tato zpodstatnělá příčestí se většinou uplatňují pouze v jistých spojeních, často ustálených (i frazeologických) a velmi často v předložkových pádech (např. *na přilepšenou*, *za vyučenou*).

⁵K této problematice srov. podrobněji např. článek M. Jelínka: Složená verbální substantiva s dějovým významem, SPFFBUXI, ř. jazykověd. 10, 1962, s. 67-72.

Z tohoto hlediska se jeví pro tvoření složenin nevýhodné (spojení s předložkou je dlouhé). Navíc v těchto vazbách je jen zřídka zpodstatnělý příčestí blíže rozvinuto (*na brzkou shledanou*), jde o vyjádření děje samého, není potřeba blíže jej určovat ani slovotvorným způsobem kompozičním (tedy v rámci jednoho slova).

Na rozdíl od ostatních dějových jmen se substantiva verbální tvoří i nevlastním skládáním (srov. spřežky *nanebevstoupení^(nář.)*, *nanebevzetí^(nář.)*, *nicnedělání*, *rukoudání*, *rukopolíbení*, *sbohemdání^(poněk.zast., kníž.)*, *zmrtvýchvstání^(nář.)*) a spřežky s 1. členem *sebe-* a *znovu-* (viz výše).

Spřežky jsou však většinou funkčně i stylově omezené, *např. spřežky *rukoudání*, *rukopolíbení*, *sbohemdání* se užívají velmi omezeně, zpravidla v 7. pádě nebo v ustálených frázích (*potvrdit něco rukoudáním*, *výřídit rukopolíbení*). Produktivní jsou pouze spřežky s 1. členem *sebe-* a *znovu-*. Jiný typ představuje spřežka *rádobyumění*; patří mezi atributivní složeniny (1. člen má význam "nepravý, falešný"), motivující slova však samostatně, mimo složeninu netvoří větné syntagma (srov. obdobný typ u činitelských substantiv).

2.92 Dějová substantiva v užším smyslu

2.921 Konverzně-kompoziční postup

Vedle substantiv verbálních jsou v rámci dějových substantiv nejhojnější složeniny tvořené konverzně-kompozičním postupem. Formálním vyjádřením substantivnosti (jako výsledku onomaziologické transpozice a slovotvorné konverze) je morfologická charakteristika, zařazující substantivum k dekлинаčnímu typu, nejčastěji ke vzoru "hrad" u mužského rodu a "žena" u ženského rodu. Převažují substantiva mužského rodu, téměř vůbec se netvoří substantiva středního rodu. Tyto složeniny mají 2. člen totožný s kořenem (odvozovacím kmenem) výchozího slovesa, který se zároveň často kryje se samostatným dějovým jménem. Bývá to především u dějových substantiv s předponou (např. *chvalozpěv*, *poloprovoz*, *samoobsluha*, *samoohyb*, *svépomoc*, *velkovýkrm*).

U složenin, které mají pouze dějový význam, jsou základová slovesa převahou abstraktní (s výjimkou sloves pojmenovávajících výrobní a tvůrčí činnosti lidí). U složenin, kde se východiskem stává sloveso konkrétního významu, je větší možnost sémantických posunů směrem od primárního, čistě dějového významu.

Významové posuny jsou u této skupiny dějových substantiv častější než u složených substantiv verbálních. Existují dějová substantiva s významem pouze dějovým, s významem dějovým i posunutým (konkrétnějším) a s významem

pouze nedějovým, posunutým (tzn. že původní dějový význam ustoupil, v běžném jazykovém povědomí nespojujeme tyto složeniny s příslušným motivujícím slovesem - bývá to např. u pojmenování různých oborů, především speciálních, a u pojmenování písemností, srov. *přírodověda*, *slовоzpyt*, *místopis*, *tiskopis* apod.).

K nejčastějším významovým posunům patří přenášení pojmenování původně dějových na prostředky, objekty a výsledky děje. - Tato souvislost je dána tím, že většina motivujících sloves označuje děj, který se projevuje na nějakém předmětu (substanci) - pojmenování děje se přenáší právě na tento předmět. Rozhodujícím faktorem při významových posunech bývá sémantika určujícího člena, která ovlivňuje možnosti těchto posunů, a jednoznačnost - víceznačnost základových sloves (při skládání se zpravidla uplatňuje jen některý nebo některé z významů víceznačného slovesa). Ve srovnání s odpovídajícími samostatnými dějovými substantivy mohou u složenin nastat různé případy:

1. nesložené i složené substantivum: a) nemá významový posun, např. *běh* - *koloběh*, *let* - **rychlolet*, *svit* - *šerosvit^(kníž.)*, *var* - *chmelovar^(piv.)*; b) má shodný významový posun, např. děj a jeho výsledek: *řezba* - *dřevořezba*, děj a místo děje (*provoz* - *prvoprovoz*), jen dějový (nebo stavový) význam (*pohyb* - *samo-pohyb*, *běh* - *koloběh*);

2. obě substantiva mají kromě dějového významu ještě význam posunutý, ale rozdílně, např. *náprava* (děj nebo substance - v technice) - **všenáprava* (děj nebo prostředek), *správa* (děj nebo jeho nositel) - *životospráva* (děj nebo jeho prostředek), *trysk* (děj nebo jeho způsob) - *vodotrysk* (děj nebo jeho prostředek);

3. nesložené substantivum má vedle základního významu i posunutý význam, složené substantivum tento posunutý význam nemá, např. *cvik* (v posunutém významu - "zdokonalování, praxe") - *prostocyk*, *doprava* (též prostředek) - *rychlodoprava*, *hmat* (též smysl) - **puškohmat^(expr.)*, *výstup* (též místo) - *prvo-výstup*;

4. nesložené substantivum ztratilo svůj dějový význam, složené substantivum má dějový (stavový) význam, např. *klad* - *prstoklad*, *mor* - *hladomor*, *stroj* - *ohňostroj*, *svar* - **ocelosvar*;

5. nesložené substantivum nemá významový posun, složené má významový posun, např. *běh* - *volnoběh^(tech.)* (děj nebo jeho prostředek), *let* - **samolet* (děj nebo prostředek k létání), *obsluha* - *samoobsluha* (děj nebo místo děje, příp. jeho způsob - "obsoužit se sám" - samoobsluha), *pád* - *vodopád* (děj nebo původce děje, příp. místo);

6. nesložené substantivum má pouze dějový význam, složené substantivum má pouze nedějový význam, např. *děj* - *dobroděj^(poněk.zast.)*, *lov* - *myšilov^(zool.)*, *skok* - *chvostoskok^(zool.)* (původce děje);

7. obě substantiva ztratila původní dějový význam, např. *dar - milodar*^(poněk.zast.), *hrad - vinohrad*, *věda - jazykověda* atd.

2.9211 Substantiva pouze s dějovým významem

1. Dějová substantiva založená na pojmu pohybu obecně, pohybu živých bytostí (hlavně lidí), přírodnin (tekutin), dopravních prostředků: *samopohyb*, *samospád*, *samovznik*, *samovývoj*, *samozánik*, *trojsměna*, *rodozměna*^(biol.), *rychloběh*, *koloběh*, *kvetok*, ⁺*kruhoběh*, *rychlolejt*, *hvězdolejt*^(neol.), ^{*}*ledochod*, *jinochod*, *rybovod*^(ryb.), *rychlodoprava*; *autoprovoz*, ^{*}*velkodovoz* atd.

Řada jmen této skupiny má platnost odborných termínů, zejména: a) tělocvičných: 1. názvy gymnastických cviků (*kolenotoč*, *prostocvik*, *půlvrt*, *velepřemet*, *veleskok*, *veletoč*, *velvýmyk*), 2. názvy jiných úkonů nebo součástí cviků - často se v nich uplatňují číslovky v 1. členu, srov. *čtvrtobrat*, *čtvrtprěvrat*, *dvojkop*^(sport.), *dvojkrok*, *dvojsek*, ^{*}*jedeničtvrtobrat*, *jedenapůlobrat*, *prvovýstup*, *půlobrat*, *půlprěvrat* / *polopřevrat*, *puškohmat*^(expr.), *stejnohmata*, *trojboj*, *trojkrok*, *trojskok*, *tříctvrtiéobrat*, *vněhmat*, *vnitřhmat* apod.; b) lékařských: *hnisotok*, *kvetok*, *mízotok*, *slzotok* atd.

2. Dějová substantiva pojmenovávající činnosti pracovní, tvůrčí, opravárenské, výrobní procesy apod., např. *holoseč*^(les.), *chmelovar*^(piv.), ^{*}*ocelosvar*, *radiooprava*, *rybochov*, *rybolov*, *trojspon*^(zahr.) ("způsob výsadby stromů do trojúhelníku"), *velkochov*, *velkovýkrm* atd.

3. Dějová substantiva pojmenovávající stav, projevy nebo průvodní jevy děje - tyto složeniny jsou většinou stylově příznakové, představují nepříliš produktivní skupinu dějových substantiv; např. *blahobyt*, *ducharmor*, *hladomor*^(kniž.), *holožír*^(les.), *sebehana/samohanda*^(řid.), *sebeúcta*, *slvosled*^(jaz.), *větosled*^(jaz.), ^{*}*zlatotřpyt*^(kniž., bás.), *zvukosled*^(jaz.); dále pojmenování různých fyziologických stavů, např. *břichabol/břichobol*^(žer.), *hlavobol*, *rovnováha*, *sladkobol*^(řid., kniž.), *srdcebol*^(zř.), *světobol*^(kniž.) atd.

4. Dějová substantiva pojmenovávající děje a stavы (hlavně přírodní) doprovázené nějakým charakteristickým jevem - zvukem, bližším způsobem průběhu nebo realizace atd.: *holomráz*, ^{*}*hromotřesk*^(bás.), *libozvuk*, *samoprovoz*, *stereožvuk*, *stříbrohlas*, *stříbrolesk*^(řid., bás.), *stříbrosvit*^(bás.), *stříbrozvuk*^(kniž., bás.), *šerosvit*^(kniž.) atd.

5. Dějová substantiva pojmenovávající duševní stavы, děje, činnosti, řečové projevy, často i v přeneseném významu (v těchto složeninách se uplatňují slovesa *dicendi*) - např. *břichomluva*, *pološept*^(zř.), *samochnála*, *samomluva*, *sebeklam*, *sebesoud*, *velehrích* apod.

2.9212 Substantiva s dějovým i nedějovým významem

1. Dějová substantiva s významem děje a jeho původce (často pojatého obecně, hromadně - jako skupina osob) - *bohovláda*, *cizovláda*, *činohra* (ve významu "sbor"), *krutovláda*, *samosoud*, *šamospráva* apod.

2. Dějová substantiva s významem děje a času, kdy děj probíhá, např. *kuropění*^(kniž.), *senoseč*, *slunovrat* apod.

3. Dějová substantiva s významem děje a jeho prostředku (jsou to převážně děje abstraktního charakteru, jde tedy např. spíše o metodu, postup apod.), např. *hlavolam*, *jazykolam*, *lidovýchova*, *rychlořez*, *rychlovýkrm*, *samovýkrm*, *všeňáprava*, *životospráva*.⁶

4. Dějová substantiva s významem děje a jeho výsledku (pojmenování výtvoru, často uměleckého, výrobku, výsledku duševní činnosti apod.), např. *čtyřzpěv*, *děvoryt*, *dřevořez*, *makrovýbrus*, *mikrorozhovor*, *polobrus*, *veletok*, *vlastizrada*, *zpěvohra* atd.

5. Dějová substantiva pojmenovávající děj a obor, oblast lidské činnosti (jako souhrn dovedností, poznatků), např. *čtyřhra*, ⁺*dušekum*, *dušezpýt*, *tělovýchova* apod.; názvy z oblasti řízení, vedení, podnikání: *velkodovoz*, *velkonákup*, *velkopodnik*, *velkovývoz* atd.

6. Dějová substantiva s významem děje a místa zařízení, kde děj probíhá, např. *elektroprovod*, ^{*}*hladomor* (ve významu "hladomorna"), *kovoprovoz*, *poloprovoz*, *prvoprovoz*, *samoobsluha*, *samovazba*, *velkopodnik* apod.

2.9213 Substantiva pouze s nedějovým významem

Zakládají se na substantivu verbálním, a proto je na tomto místě v přehledu uvádíme (dále podrobněji viz v příslušných skupinách):

1. Substantiva pojmenovávající místo děje, zařízení, např. *cukrovar*, *dřevosklad*, *kamenolom*, ^{*}*knihosklad*, *lihovar*, *pivovar*, *polostín*, *radiosklad*, *velkosklad* apod.

2. Substantiva pojmenovávající prostředek nebo neživý původce děje (nástroj,

⁶Do této skupiny bychom mohli zařadit substantivum *kratochvíle*^(poněk.zast.), které má na rozdíl od všech dějových substantiv obrácené pořadí členů (verbální člen stojí na 1. místě složeniny). Nemá však slovotvornou strukturu dějových substantiv, patří sem pouze sémanticky. Lze je interpretovat jako činitelské - "to, co krátí chvíli" (nasvědčuje tomu i obrácené pořadí členů specifické pro činitelská jména), nebo jako substantivum pojmenovávající prostředek ("to, co je určeno k zábavě").

pomůcka), např. *dalekohled, fotoblesk, kávovar, rychlovýtah^(tech.), samosběr^(tech.)* ("vůz k čištění ulic"), *samospoušť^(fol.), samovar, větrolam, vlnolam, vodovod* atd.

3. Substantiva pojmenovávající výsledek děje, např. *+kazimluv, ledopád^(geol.)* (u tohoto substantiva zároveň i místo děje), *mechorost^(bot.), půdorys, tiskopis, trojstup, vlakopis^(zel.)* atd.

4. Substantiva pojmenovávající obory lidské činnosti - *jazykověda, přírodopis* atd.;

5. Substantiva pojmenovávající původce děje nebo nositele stavu, např. *dobroděj^(poněk.zast.), domobrana, lenochod, letovod^(let.), penězokaz, prvoroj^(včel.)*; méně často jsou to živočichové - *kozopas^(zool.), krvestřeb^(zool.), myšilov^(zool.)*; případně rostliny - *klinopád^(bot.), trojpuk^(bot.)* apod.

6. Substantiva pojmenovávající schopnost, typickou vlastnost např. *bystrozrak, jasnovid^(kniz.)* (řidiči i nositel - "ten, kdo jasně vidí do budoucnosti") atd.

2.922 Derivačně-kompoziční postup

Složená dějová substantiva takto tvořená jsou nejčastěji ženského rodu, téměř vůbec se netvoří jména rodu středního. U jmen rodu ženského jsou nejfrekventovanější přípony -b(a) a -d(a) (s morfologickou charakteristikou vzoru "žena"), u jmen mužského rodu přípona -ek (s morfologickou charakteristikou vzoru "hrad"); rozložení a frekvence přípon u těchto složenin je obdobná jako u odvozených dějových jmen.

Složená dějová jména tvořená derivačně-kompozičním postupem vyjadřují obdobné významy jako jména tvořená konverzně-kompozičním postupem; dochází u nich také k analogickým významovým posunům.

2.9221 Substantiva pouze s dějovým významem

1. Substantiva založená na pojmu pohybu obecně, pohybu živých bytostí (hlavně lidí), přírodnin (tekutin), dopravních prostředků, např. *krasojízda, mořeplavba, paroplavba, rychlopalba, voroplavba, +vzduchoplavba*.

2. Substantiva pojmenovávající činnosti pracovní, tvůrčí, opravárenské, výrobní procesy apod., např. *diskopřehlídka, hydrotěžba, kryetvorba, novotvorba, pojmotvorba*.

3. Substantiva pojmenovávající stav, projevy nebo průvodní jevy děje, např. *polodřímota, polomdloba* atd.

2.9222 Substantiva s dějovým i nedějovým významem

1. Substantiva s významem děje a jeho původce, např. *samovazba*.

2. Substantiva s významem děje a času, kdy děj probíhá, např. *bohoslužba, modloslužba*.

3. Substantiva s významem děje a jeho prostředku (jsou to převážně děje abstraktního charakteru, jde tedy např. spíše o metodu, postup apod.), např. *elektroléčba, přírodoléčba, světloléčba, vodoléčba*.

4. Substantiva s významem děje a jeho výsledku (pojmenování výtvoru, často uměleckého, výrobku, výsledku duševní činnosti apod.), např. *dřevořezba, krajino-malba, olejomalba, pérokresba, rychlotavba^(hut.)*.

5. Substantiva pojmenovávající děj a obor, oblast lidské činnosti (jako souhrn dovedností, poznatků), např. *lukostřelba, slovotvorba* atd.

2.9223 Substantiva pouze s nedějovým významem

1. Substantiva pojmenovávající místo děje, zařízení, např. *fotosazba*.

2. Substantiva pojmenovávající výsledek děje, např. *dřevostavba, novostavba, velkostavba* atd.

U některých dějových substantiv dochází k překrývání významů (dějový význam je průnikový pro další významy) - srov. např. označení děje, místa děje, jeho způsobu (prostředku) u jmen: *poloprovoz, samoobsluha, velkopodnik*; označení děje, místa, agentu: *hladomor*; označení děje, prostředku, výsledku: *ohňostroj, polobrus, čtyřzpěv, slovotvorba* (u dvou posledních jmen navíc i název oboru); název děje, oboru (prostředku), agentu: *činohra, samospráva*. Jen zřídka se dějové složeniny s metonymickými významy (založené na tomtéž slovese jako složeniny bez metonymického významu) tvoří formálně odlišně, např. *dvojzvěh, rychlozvěh* (jako u nesložených jmen *zdvih* - *zdviž*), *cizomluv, +kazimluv* ("jazykové prostředky") - *barvomluva, květomluva, samomluva* ("proces mluvení").

2.923 Přejatá dějová substantiva

Zvláštní skupinu složených dějových substantiv tvoří cizí substantiva; jsou do češtiny přejatá už jako složená, nebo v češtině složená z přejatých prvků. Většina těchto jmen je utvořena derivačně-kompozičním postupem a byla do češtiny přejata jako celek (tedy i s derivačními formanty). 2. člen těchto složenin

se většinou formálně shoduji se samostatným dějovým substantivem (pokud mimo složeninu existuje). Přejatá odvozená dějová substantiva byla podrobně probrána v TSČ 2⁷; v našem popisu se přidržíme pojed dějových substantiv ve stejném smyslu a rozsahu (tj. považujeme za dějová i ta substantiva, ke kterým neexistuje základové sloveso nebo bylo druhotně odvozeno od jména, ale v nichž lze na základě dějového významu daných slovotvorných typů vyčlenit příslušný slovotvorný formant (v jazykovém povědomí spojovaný s vyjádřením dějového obsahu). Složená dějová přejatá substantiva netvoří výraznější sémantické skupiny, podáme tedy jejich přehled podle slovotvorných formantů (včetně hybridních složenin).

U přejatých dějových substantiv převažuje derivačně-kompoziční postup tvoření, ojedinělé jsou případy čisté kompozice nebo postupu konverzně-kompozičního, např. *autokros*, *autostop*, *cyklokros*, *generálmarš*, *monstrproces*, *motokros*, *steeple-chase*, hybridní složeniny: *autonehoda*, *sebereflexe* apod. Podobně jako u domácích dějových substantiv proniká i u přejatých substantiv vedle základního významu i význam další, metonymický (někdy bývá dějový význam zcela potlačen); např. význam prostředku (*minisonda*, *rotaprint*), výsledku (*monografie*), zpředmětnější místo význam - označení zařízení (*motorest*), pojmenování oboru (*planimetrie*, *polygrafie*) atd.

Většina substantiv se zařazuje k ženskému rodu; nejčastější příponou je přípona -c(e) a její varianty (-uc(e), -ic(e), -ac(e), -izac(e)). Často jsou základem cizí slovesa s kmenotvornou příponou -ova-, zpravidla obouvidová; vedle probíhajícího děje označují tedy i jeho výsledek (uskutečnění změny). Tato jména mají většinou abstraktní význam, často označují: 1. děj mutační povahy (tzn. děj doprovázený změnou stavu, děj způsobující tuto změnu) - 1. člen blíže určuje typ změny, její průběh, způsob nebo původce (*fotoasimilace*, *rychlfiltrace*, *velkorevoluce*; obdobně složeniny s příponou -ur(a): *autocensura* apod.

2. děje, v jejichž významovém jádru je pojem vzniku, šíření (často abstraktních jevů) - např. *autorealizace*, *autosugesce*, *elektroinstalace*, *fotoluminiscence^{fyz.}*, *fotoreprodukce*, *lžipropagace^{hanl.}*, *radiolokace*, *radionavigace*, *velkoprodukce*, *velkoprodukce* apod.

3. vědecké postupy, metody, technologie (logické, fyzikální, chemické a jiné speciální procesy a pochody); častá je zde přípona -ýz(a) a -ós(a): *auto-katalýza^{chem.}*, *elektroanalyza^{fyz.}*, *elektroosmóza^{fyz.}*, *fotoanalýza^{fyz.}*, *rychl-analýza^{fyz.}* atd. Složeniny zakončené na -i(e) lze často chápat pouze jako nedějové - tvoří terminologii různých oborů; jako členy se u nich uplatňují

⁷Viz s. 639 a dále, srov. tamtéž i formální změny při jejich tvoření a význam přejatých formantů.

zejména řecké a latinské základy, např. v medicíně složeniny s 2. členem -terapie: *agaroterapie^(med.)*, *elektroterapie^(med.)*, *hydroterapie^(med.)*, dále *elektrofobie*, *elektrotropie*, *radiotelemetrie^(sdř.tech.)* apod.

4. výsledky děje (*autostudie*, *fotokopie*, *monografie*) a vědecké nebo jiné obory (*planimetrie^(geom.)*), duševní i tělesné stavy (*erotomanie^(med.)*), návyky a činnosti (*toxikomanie^(med.)* - podle modelu utvořené neologismy, označující mnohdy vedle návyků i činnost - např. *beatlemanie*, *citátomanie*, *dinosauromanie*, *kafkomanie*, *pizzamanie*, *šampionomanie*) apod.

5. Dějový význam i význam výsledku děje mají složeniny s příponou -áz (hlavně ve spojení s 2. členem francouzského původu) - *fotomontáž*, *telereportáž*, *videoreportáž* atd. U rodu mužského se jako produktivní jeví složeniny se zakončením -ink/ing přejaté z angličtiny - např. *autokempink*, *telerecording*), řídké jsousloženiny!sq]351íponou-átautoreferát; častější jsou pouze v chemickém názvosloví, např. *nitroderivát^(chem.)*, *polykondenzát^(chem.)*. Složená přejatá dějová jména středního rodu doložena nejsou.

Mnohdy chápeme přejatá jména jako dějová na pozadí domácích dějových substantiv - např. *mečbol* - podání, *volejbal* - házená (srov. se slovotvorně obdobným jménem *medicinbal^(sport.)*, které je nedějové jako jeho český ekvivalent míč), *melodram* - hudební skladba, *hra^(dr.)*, *turistika* - cestování apod.

Poznámka: Ve smyslu onomaziologického vztahu transpozice pojmu kategorie děje do kategorie substance jsou dějovým substantivům blízká substantiva typu *zbožíznalectví* / *zbožíznalství*, *půdoznalectví* / *půdoznalství*. Na rozdíl od dějových substantiv je u nich děj pojat spíše jako (nesamostatný) příznak než (samostatná) substance, proto se uvedená substantiva zařazují k názvům vlastností. - Z hlediska slovotvorného patří tato substantiva mezi odvozená (příponou -stv(i) od činitelských substantiv, např. *půdoznalec*, *zbožíznalec* - "tj. ten, kdo zná půdu, zboží").

3 SLOŽENÁ ADJEKTIVA

3.0 Obecný výklad

3.01 Sémanticko-syntaktické vztahy mezi členy komposit

Onomaziologický základ složených adjektiv představuje pojem kategorie přízna-ku, který je nesamostatný, vázaný na pojem kategorie substance (stejně jako v syntaktickém spojení adjektiva a substantiva). Pro analýzu a klasifikaci slože-ných adjektiv je tedy závažný nejen vztah mezi slovy vstupujícími jako členy do složeniny (na základě tohoto vztahu lze popsat slovotvorný význam adjektiv), ale také jejich vztah k řídícímu substantivu, které stojí mimo složeninu (na tomto vztahu se zakládá lexikální, příp. kontextový význam složeniny).

Na rozdíl od složených substantiv se jeví jako primární hledisko klasifikace složených adjektiv sémanticko-syntaktický vztah mezi všemi členy motivujícího syntagmatu, který se přenáší do vztahu mezi členy složeniny a do celkového významu složeniny; podle tohoto kritéria rozlišujeme složeniny přířaďovací a podřaďovací. Z hlediska onomaziologického představují přířaďovací složeniny koordinační typ, podřaďovací složeniny mutační nebo modifikační typ onoma-zilogické kategorie.

Přířaďovací složeniny se zakládají na souřadném spojení dvou adjektiv vzta-hujících se k témuž substantivu (pojmenovávají dvě stejnorođe vlastnosti téhož předmětu nebo jevu). Oba členy jsou na sobě (formálně i sémanticky) nezávislé a bývají zpravidla v obsahovém poměru slučovacím nebo odpovacím. Vyjadřují nový, komplexní pojem kategorie příznaku (vlastnost v širokém smyslu), který není pouhým součtem pojmových významů motivujících adjektiv, ale je chápán jako nová, vyšší kvalita pojmu příznaku - tím se liší složená přířaďovací adjektiva od (souřadného) syntaktického spojení adjektiv. Podvojnost těchto adjektiv (slože-nost celku ze dvou částí) se jeví u jednotlivých typů složenin v různé míře: nejméně zřetelná je u adjektiv s amalgamací významů členů (a to zejména u složenin s primárními adjektivy ve členech); naopak nejvíce se složenos-t pociťuje u složenin se vztahem binarity a reciprocity mezi členy, v nichž se uplatňují derivovaná adjektiva (viz dále).

Podmínky spojitelnosti adjektiv v přířaďovacích složeninách (podobně jako u souřadného spojení adjektiv ve funkci několikanásobného shodného přívlastku) jsou: 1. sémantická rovnocennost, tj. významová příslušnost adjektiv do stejné pojmové kategorie (pojmenovávají vlastnosti téhož řádu), 2. vztah ke stejnemu

referentu (předmětu, jevu) - oba členy bezprostředně rozvíjejí jedno řídící substantivum (stojící mimo složeninu).¹

Přířaďovací složeniny jsou pouze vlastní, a to vnitřní. 2. člen vždy existuje i mimo složeninu, jako samostatné adjektivum; podle původu tohoto členu jsou přířaďovací složeniny deadjektivní nebo desubstantivní, např. *zelenomodrý, doda-vatelsko-odběratelský*.

Podřaďovací složeniny se zakládají na determinačním syntagmatu, jehož řídící člen se stává určovaným členem složeniny a rozvíjející člen členem určujícím. Podle typu determinace se rozlišují na složeniny atributivní, objektové, příslovečné a doplňkové. Tvoří se složená adjektiva vlastní (čistou kompozicí i komplexními postupy) i nevlastní, vnitřní (např. *plnotučný, rychleschnoucí*) i vnější (např. *tvrdochlavý, rovnoběžný*). 2. člen je totožný se samostatně existujícím adjektivem pouze u složenin postupně determinačních (např. *severočeský*), u složenin s pri-márním adjektivem ve 2. členu (např. *sněhobílý*), u spřežek (např. *stáleplodící*) a u některých vlastních složenin s relačním adjektivem ve 2. členu (např. *pracovněprávní, kamennouhelný* - oproti *jasnozřívý, černooký, rovnoprávný*, jejichž 2. člen se neshoduje se samostatným adjektivem). Podle původu 2. členu jsou podřaďovací složeniny desubstantivní, deadjektivní nebo deverbativní.

Jednou z možných analýz složených adjektiv je distribuční parafráze složeniny; rozdíl mezi přířaďovacími a podřaďovacími složenými adjektivy se z tohoto hlediska jeví jako rozdíl v distribuci těchto adjektiv a v distribuci jejich členů. U přířaďovacích složenin je distribuce obou členů shodná s distribucí celku (tzn. že oba členy lze spojit s řídícím substantivem, oba mohou zastupovat složené adjektivum - srov. *nervosvalový aparát - nervový aparát, svalový aparát*). U podřaďovacích složenin se distribuce celku shoduje pouze s distribucí řídícího členu (tzn. že určovaný člen může, bez nároku na významovou úplnost vyjádření, zastoupit celou složeninu, redukce na určující člen však není možná - srov. *vysokoškolský zákon: školský zákon - nelze "vysoký zákon"*, podobně *celospolečenský problém, celokožená bunda, skálopevné rozhodnutí*).² Srov.: *česko-německý slovník* (slovník, ve kterém je český výraz uveden ve vztahu k německému), *českoněmecká rodina* (rodina částečně česká a částečně německá), *českoněmecký občan* (český občan německé národnosti - český Němec), *literárněhistorický pořad* (pořad literární a historický), *literárněhistorické souvislosti* (souvislosti mezi literaturou a historií), *literárněhistorický termín* (termín z lite-rární historie) atd.

¹ Nevztahuje-li se obě adjektiva k témuž substantivu, nelze je spojit ve složeninu; v praxi se někdy takto nesprávně tvoří složená adjektiva - srov. např. příspěvek M. Helcla: Anglo-francouzské kolonie? NŘ 37, 1954, s. 249-251.

² K této problematice srov. např. Gramatyka współczesnego języka polskiego - Morfologia. Warszawa 1984, s. 446.

3.011 Přiřaďovací složená adjektiva

Na základě vztahu mezi významy jednotlivých členů a celkovým významem kompozita lze přiřaďovací adjektiva rozlišit na adjektiva s amalgamací jednotlivých významů ve význam celkový a na adjektiva s binaritou jednotlivých významů v rámci významu celkového.

3.0111 Amalgamace významů jednotlivých členů kompozit ve význam celkový

U přiřaďovacích složených adjektiv tohoto typu se obě motivující adjektiva spojují v těsnější významovou jednotu, která představuje jednu novou vlastnost (kvalitativně odlišnou od vlastností pojmenovaných jednotlivými členy kompozita).

3.01111 Slučovací nebo odpovací poměr mezi členy kompozit

U těchto složených adjektiv jde o pouhé sloučení, přiřazení jednotlivých pojmenovávaných příznaků (bez vyjádření jejich vzájemného vztahu). O spojitelnosti v celek rozhoduje věcná souvislost - podle ní se kombinují sémanticky rovnocenná adjektiva. Jako členy se spojují:

1. adjektiva primární - složené adjektivum pojmenovává vlastnost přímo, je jakostní, např. *hluchoněmý, hořkoslaný, *prostohloupý, starodávný, staronový* atd.;

2. primární a derivované adjektivum, nebo derivovaná adjektiva (složené adjektivum je relační, mnohdy však přechází k jakostním). Tato složená adjektiva jsou motivována vztahy k osobám (*herderovsko-kollárovský, myslivecko-rybářský*), konkrétním předmětům, např. látce, materiálu (*bukojedlový, gumotextilový^{výr.}, hlinitopísčitý^{zeměd.}, jetelotravný, žitnopšeničný, železoniklový*), k abstraktním pojmem např. z oblasti společenského života, výroby, různých činností, myšlenkových a ideologických směrů apod. (*hygienicko-epidemiologický, *křesťanskokatolický, matematicko-fyzikální, společenskohospodářský, strategickopolitický, uměleckonaučný, zemědělskopotravinářský*), místům (*angloamerický, českomoravský, indoevropský*) apod. Spojením antonym vzniká označení nové, komplexní vlastnosti (např. *analyticko-syntetický, lehkotěžký^{sport.}, teoreticko-praktický* apod.)

3.01112 Reduplikace členů kompozit

Zdvojením formy (opakováním téhož adjektiva) se ve složenině dosahuje zesilujícího účinku, např. *pouhopouhý^{expr.}, svatosvatý^{expr.}, širošíry^{expr.}*. Tyto složeniny bývají často expresivní; z hlediska onomaziologického k základnímu lexikálnímu významu adjektiva reduplikovaného ve složenině přistupuje zesilující a stylový příznak. Vedle onomaziologické kategorie koordinační zde lze uvažovat zároveň i o realizaci kategorie modifikační.

3.0112 Binarita významů jednotlivých členů kompozit ve význam celkový

Členy těchto složenin vyjadřují nejen vztah ke svým motivujícím slovům, ale zároveň odrážejí i vzájemný vztah mezi motivujícími slovy. Tato adjektiva se zakládají zpravidla na ustáleném spojení slov, zejména substantiv. Tímto vztahem se liší od složených adjektiv s významovou amalgamací (tj. čistě slučovacích adjektiv, u kterých lze o vztahu mezi členy mluvit pouze vzhledem k nadřazenému hyperonymu), mohli bychom je označit jako relačně slučovací složeniny.

3.01121 Relace relativně stálá

Tato adjektiva se zakládají na ustáleném spojení slov (zpravidla dvojice substantiv), které existuje samostatně (před skládáním v adjektivu) k vyjádření (relativně) stálé relace. Takováto spojení vyzkazují jistý stupeň pravidelnosti v distribuci svých členů (účastní se promluv jako hotová pojmenování, což je dáno věcnou souvislostí označovaných denotátů, které se také vyskytují v realitě často vedle sebe). Adjektiva této skupiny pojmenovávají jednak vztah vnější - vzhledem k řídící substanci (jsou to relační adjektiva), jednak vnitřní (mezi koordinovanými pojmy navzájem). Příklady: *cyrilometodějský* - hierarchie slovotvorného procesu je: (*Cyril a Metoděj*-ský, nikoliv prosté sloučení adjektiva *cyrilský + metodějský* (jak je tomu u adjektiv s amalgamací významů členů - viz výše). Souřadný vztah mezi motivujícími substantivy se přenáší do vztahu mezi členy složeniny (podobně se odráží např. vztah v atributivním syntagmatu motivujícím podřaďovací složeniny *staromládenec*-ský - (*starý mládenec*-ský)).

Tato adjektiva jsou motivována vztahem k dvěma pojmem a vztahem mezi dvěma pojmy; jejich slovotvornými základy se stávají pojmenování:

1. osob - a) vlastními jmény, vztahujícími se ke dvěma různým osobám (*cyrilometodějský, filipojakubský, josefmariánský*) nebo k jedné osobě, podvojně pojmenované (*Gay-Lussacův, Thurn-Taxisův*); b) obecnými jmény - vztahujícími se k jedné nebo více osobám, označeným podle jejich profese, specializace, zájmové činnosti apod. (*gynekologicko-poradenský, holičsko-kadeřnický, inženýrsko-technický, klempířsko-pokrývačský, technicko-inženýrský, zahradnicko-vinařský*);

2. hmotných předmětů - *křížokyčelní, mozkomíšní, nervosvalový, patrojazykový* (*anat.*) (uvedené anatomické termíny mají též místní význam - viz 4. skupina);

3. abstraktních pojmu (vztahujících se k různým stránkám života, činnosti společnosti apod.) - *náboženskocírkevní, palivoenergetický, strategickopolitický, teoreticko-metodologický, vědeckotechnický, zemědělskopruhý*;

4. míst - a) podvojně vlastní názvy území (*alsasko-lotrinský, rakousko-uherský*), b) podvojně vlastní názvy měst (*broumovsko-bylnický, frýdecko-místecký*), c) označení oblasti mezi dvěma městy (*dynajsko-svratecký, ostravsko-karvinský, rolicko-oslavanský*).

3.01122 Reciprocity

Reciproční adjektiva se zakládají na (náhodném) spojení (přiřazení) souřadných, pojmově stejnorodých slov, která vstupují do vzájemného vztahu v důsledku toho, že lexicální význam řídícího substantiva je založen na vzájemném poměru nebo podmíněné součinnosti dvou substancí (tím se tato složená adjektiva liší od adjektiv předcházející skupiny). Jde zde tedy o vztah oboplně podřadnosti členů složeného adjektiva vzhledem k řídícímu substantivu (jejich vzájemný vztah je podmíněn substantivem mimo složeninu, je to relace vnější). Srov. význam řídících substantiv v následujících příkladech: 1. adjektiva zakládající se na vlastních jmenech (názvech národů, států, měst, řek, moří apod.): *česko-anglický slovník, česko-rakouská spolupráce, labsko-oderský průplav, pražsko-duchcovská dráha, řecko-perská válka, slovensko-madarská hranice*;

2. adjektiva zakládající se na obecných jmenech - názvech vědeckých disciplín, pracovních odvětví, politických skupin, uměleckých směrů apod. (jsou méně častá než adjektiva zakládající se na jmenech vlastních): *anatomicko-fyziologický rozbor, církevně-státní dohoda, dodavatelsko-odběratelské vztahy* (kromě reciprocity je v tomto případě navíc ekvivalence - vztahy dodavatelské a odběratelské jsou tytéž vztahy, označené z opačného hlediska, postavené do protikladu - vzájemně se předpokládají a doplňují), *pravolevý směr, stoupavoklesavá intonace atd.*

Poznámky: 1. Vztah vzájemnosti dodává členům těchto adjektiv větší pojmovou samostatnost, která se naznačuje i formálně - tyto složeniny se tradičně píší se spojovníkem (viz zde kapitolu o pravopisu složených adjektiv).

2. Při dělení přířaďovacích adjektiv na složeniny se vztahem složek relativně stálým a se vztahem recipročním je třeba počítat s průniky mezi oběma skupinami. Mnohá složená adjektiva lze v kontextu užívat s významem relace relativně stálé (*inženýrsko-technická profese, ostravsko-karvinský revír*) i se vztahem recipročním (*inženýrsko-technický manuál, ostravsko-karvinské rozhraní*).

Přířaďovací adjektiva, jejichž členy (nebo alespoň koncový člen) jsou derivovaná adjektiva, mají z hlediska (výsledného) slovotvorného postupu obdobnou onomaziologickou strukturu jako přířaďovací adjektiva s členy primárními. Obsahují 2 onomaziologické báze (představované relačními, derivovanými adjektivy), které jsou spojeny v jeden celek. Z hlediska slovotvorného jde o čistou kompozici, jediným formálním slovotvorným formantem je spojovací vokál (v naprosté většině je to vokál *-o*). Jejich slovotvorná stavba je jednoduchá a lze o ní mluvit ve smyslu přiřazování, skládání jednotlivých příznaků (srov. čistou kompozici u substantiv). Protože se v těchto složeninách spojují adjektiva pojmově rovnocenná, patří i výsledná složená adjektiva do stejné pojmové kategorie. Je to pojmová kategorie onomaziologických bází, kterou nemůže změnit onomaziologický příznak (je nulový) ani spojovací vokál - viz podstata koordinační onomaziologické kategorie.

Složeniny s derivovanými adjektivy ve členech odrážejí stejné vztahy, jaké mají tato derivovaná (relační) adjektiva ke svým motivujícím slovům - srov. *železoniklový: železný - k: železo, niklový - k: nikl*, tedy *železoniklový - k: železo a nikl*, podobně např. *pedagogicko-psychologický - pedagogický a psychologický - k: pedagogika a psychologie, rybářsko-myšlivecký - rybářský a myšlivecký - k: rybář a myšivec*. Relační adjektiva však vstupují do těchto složenin jako celek (onomaziologická báze), proto se vztah k motivujícímu jménu u každého člena neaktualizuje. Výsledná slovotvorná stavba je odrazem vícestupňového, hierarchizovaného slovotvorného procesu.

Protože si však tato adjektiva udržují charakter relačních adjektiv i ve složeninách (ne všechna se přehodnocují v jakostní), uvádíme je podle lexicálněgramatické kategorie fundujících slov (tedy v rámci adjektiv desubstantivních, deverbativních a deadjektivních), ačkoliv by podle výsledného slovotvorného procesu všechna patřila mezi deadjektivní složeniny. - V rámci těchto adjektivních tříd je uvádíme také proto, že tak vynikne souvislost se složenými adjektivy relačně slučovacími a podřaďovacími a že v jejich rámci lze provádět podrobnější sémantickou klasifikaci.

Zajímavá je otázka pořadí členů u přířaďovacích složených adjektiv. Ačkoliv jsou oba členy rovnocenné, zdá se, že volba pořadí členů není vždy zcela libovolná nebo náhodná. U většiny adjektiv je pořadí pevné, ustálené a neměnné. Případy existence složených synonymních adjektiv s opačným pořadím členů jsou řídké - srov. např. *červenoblý* - *bíločervený*, *hořkosladký* - *sladkohořký*. Volbu pořadí ovlivňuje řada faktorů, z nichž nejdůležitější je u všech adjektiv konvence; v konkrétních případech přistupují aspekty další, např. formální stránka, příp. věcné důvody. Konvencí je dáno pořadí u složenin *herderovsko-kollárovský*, *matematicko-fyzikální* apod. Pořadí slov v motivujícím syntagmu je podmíněno pořadí členů u postupně determinačních složenin (formálně jsou členy ve vztahu souřadnému), srov. *staroruská literatura* (stará ruská literatura), u složenin s bináritou významu členů a vztahem recipročním (např. *cyrilometodějský*, *dodavatelsko-odběratelský*). U odborných termínů mnohdy ustálené pořadí signalizuje, že se 2. člen chápe jako základový, pojmově nebo rodově zařazující (např. *gotickorománský* - "románský s gotickými prvky", *hlinitopísčitý* - "druh písčitého", *satirickodidaktický* - "didaktický se zřetelem satirický"). Podobně je tomu i u některých neterminologických adjektiv (např. *sladkobolestný* - základní význam: "bolestný", jeho příznak: "sladko-"). Věcnými souvislostmi se řídí pořadí členů např. u adjektiv označujících směr nebo orientaci (*labsko-oderský průplav* - "vedoucí z Labe do Odry", *pravolevý směr* - "z levé strany na pravou", *Viselsko-oderská operace*). Mnohdy hraje roli také postavení mluvčího - bývá to u adjektiv s významem recipročním, v nichž se může uplatnit příslušnost mluvčího k jedné z označovaných stran; srov. např. *hranice česko-polská* - z hlediska českého mluvčího, *polsko-česká* - z hlediska polského mluvčího, podobně *německo-rakouská smlouva*. V případech jako *americko-filipínská válka* může pořadí signalizovat původce děje vyjádřeného řídícím substantivem (původce bývá pojmenován 1. členem - není to však vždy pravidlem)³.

3.012 Podřaďovací složená adjektiva

Členy jsou ve vztahu významové podřazenosti a nadřazenosti, a tedy i formální závislosti: určovaný člen je základem příznaku vyjadřovaného složeninou, určující člen jej blíže determinuje. Určovaný (koncový) člen buď pojmenovává příznak

³Srov. obdobně uplatnění věcných aspektů např. při tvoření podvojných vlastních názvů a jmen - u dvoučlenných názvů obcí se na 1. místě uvádí jméno obce, ve které je sídlo nového společného obecního úřadu - např. *Broumov-Bylnice*, nebo u dvoučlenných ženských příjmení se na 1. místě uvádí nové příjmení, na 2. místě původní příjmení atd.

přímo - stává se jím primární adjektivum (např. *tmavomodrý*), nebo relačně - u adjektiv tvořených čistou kompozicí se jím stává hotové relační adjektivum (např. *polovlněný*), u adjektiv tvořených komplexními postupy se tvoří od motivujícího slova až při skládání, a to afixy shodnými jako při derivaci (např. *celospolečenský*, tj. týkající se celé společnosti), nebo odlišnými (např. *dlovuhovlnný*, *rovnopravný*). Určující člen složeniny blíže determinuje člen určovaný přímo (*pravdomluvný*, *stoprocentní*) nebo přirovnáním (*vodorovný*, *hlínožlutý*). Podřaďovací složeniny se zakládají většinou na volném (aktuálním) spojení slov v syntagmu, méně často na ustáleném spojení, např. *kamenouhelný*, *vysokoskolský*.

Podřaďovací složeniny lze podle způsobu (posloupnosti, hierarchizace) determinace řídícího substantiva rozlišit na složeniny přímo determinační a postupně determinační.

3.0121 Přímo determinační složená adjektiva

1. člen složeniny blíže determinuje 2. člen (determinace uvnitř složeniny) a zároveň složené adjektivum jako pojmový celek (přímo) determinuje řídící substantivum (pojem kategorie příznaku této vnější determinace je výsledkem vnitřní determinace mezi členy složeniny). Podle typu determinace, která závisí na slovnědruhové platnosti slov z motivujícího syntagmu, lze tato adjektiva klasifikovat do následujících skupin:

1. atributivní složeniny: desubstantivní - 1. člen adjektivní (*černooký*, *trestněprávní*, *vysokohorský*), pronominální (*svéhlavý*), číslovkový (*třílitrový*) nebo substantivní (*bezpečnostněprovozní*, *kulturněpropagační*, *orlickoústecký*);

2. objektové složeniny - a) deverbální - 1. člen substantivní (*masožravý*, *směrodatný*, *teplomilný*) nebo pronominální (*sebetrýznící*);

b) deadjektivní - 1. člen substantivní (*lihuprostý*) nebo pronominální (**všeplničký*);

3. příslovečné složeniny - a) deverbální - 1. člen substantivní (*světoběžný*, *světoznámý*), pronominální (*všeobjímající*^{kníž.}) nebo adverbiální (*domarostlý*, *levotočivý*, *rychlleschnoucí*);

b) deadjektivní - 1. člen substantivní (*sněhoblý*) nebo adverbiální (*tmavomodrý*);

4. doplňkové složeniny - deverbální - 1. člen pronominální (*samočinný*, *samozvaný*).

3.0122 Postupně determinační složená adjektiva

Zakládají se na spojení řídícího substantiva s postupně rozvíjejícím přívlastkem, členy se však stávají pouze tyto přívlastky. Oba členy jsou adjektivního původu, formálně souřadné, ale vzájemně nevstupují do žádného bezprostředního formálně-syntaktického vztahu; oba postupně rozvíjejí řídící substantivum (viz vztah řídícího substantiva a postupně rozvíjejících přívlastků v syntagmatu). Tato složená adjektiva pojmenovávají jednu vlastnost jednoho předmětu, která je specifikována co do času, polohy, úplnosti apod. (viz dále). Stejně jako přířaďovací složená adjektiva (jejichž členy jsou také souřadně spojeny) se i motivující postupně determinační adjektiva vztahují k jednomu předmětu. U přířaďovacích složenin jde o pouhé sloučení dvou vlastností. Proto také např. postupně determinační složená adjektiva píšeme dohromady, bez spojovníku, kterého se někdy užívá u přířaďovacích složených adjektiv právě k naznačení tohoto sloučení dvou vlastností, pociťuje-li se podvojnost pojmenování.⁴

Postupná determinace má charakter vnější determinace (směřuje vně složeniny), určovaný (koncový) člen složeniny nejprve determinuje řídící substantivum a tento celek je pak determinován určujícím členem (tím se obě adjektiva determinují také navzájem). Srov.: *novočeský jazyk - český jazyk - nový (český jazyk)*, tedy "český jazyk, který je nový" ("český jazyk nové doby", nikoliv "nový a český jazyk").

V 1. členu postupně determinačních složenin se zpravidla uplatňují adjektiva obecnějšího, širšího významu (většinou jsou to adjektiva primární), která blíže určují nebo modifikují adjektiva ve 2., zpravidla významově specifickějším členu. V tomto 2. členu se uplatňují adjektiva (často relační), která nelze blíže určit příslušeně. O spojitelnosti motivujících adjektiv ve členy postupně determinačních složenin dále rozhoduje jejich sémantika i vzájemný sémantický vztah. 1. člen blíže vymezuje 2. člen ve smyslu: 1. ohrazení časového nebo místního (často se v 1. členu uplatňují antonymní adjektiva - např. *novofrancouzský, starofrancouzský, raněgotický, pozdněrománský, středoanglický, staropravhorní*^(geol.) - k: *starší prvhory, jihoslovanský* atd.); 2. signalizace plnosti, kompletnosti nebo naopak částečnosti, neúplnosti (1. člen mívá povahu kvantifikátoru - např. *celogumový, plnotučný, pololněný, poloměkký, samožitný, *všedobrý, všemoudrý*^(kníž.zast.)); 3. označení druhu, specifikace příznaku, vyjádřeného 2. členem (*aktuálněpolitický, církevněslovanský, elektrojiskrový*^(tech.) - k: *elektrický jiskrový* (výboj), *elektropozitivní*^(fyz.) - ke: *kladný elektrický* (náboj), *románskogotický, taktickopolitický, výrobněhospodářský*); 4. (zpravidla negativní) hodnocení vlastnosti vyjádřené 2. členem (*lžíustavní, pseudoumělecký*).

⁴Viz podrobněji v kapitole o pravopisu složených adjektiv.

3.02 Rozsah čisté kompozice a komplexních postupů u složených adjektiv

Adjektiva tvořená čistou kompozicí pojmenovávají vlastnosti substancně pojatých jevů přímo, jako kvality nebo vlastnosti, dostupné zpravidla smyslovým vnímáním nebo myšlením. Tento typ příznaku primárně označují adjektiva neutvořená, původní. Primární adjektiva se také stávají základem složených adjektiv tvořených čistou kompozicí (jejich koncovým, tj. určovaným členem u determinačních složenin, nebo koordinovaným členem u koordinačních složenin). Tradičně bývají tato adjektiva označována jako kvalitativní.

Za složeniny tvořené čistou kompozicí považujeme složená adjektiva motivovaná dvěma adjektivy, která ve výchozím syntagmatu tvoří postupně rozvíjející přívlastek; podle původu jsou členy těchto adjektiv ve vztahu determinačním, formálně vyjádřeném souřadností (souřadnost jako výsledek stejného vztahu závislosti na řídícím substantivu). Jako členy se zde uplatňují jak adjektiva primární, tak utvořená - např. *staročeský jazyk* - motivované spojením *starý český jazyk*, podobně *celokožený, novogotický, novořecký* atd. Základové adjektivum 2. členu vstupuje do složeniny jako celek - realizuje onomaziologickou bázi složeniny (i když je utvořené, má stejnou platnost jako primární adjektivum). Podobně považujeme za případy čisté kompozice složená adjektiva přířaďovací s 2. členem utvořeným, např. *česko-německý, elektroplynový, římskoslovanský* (tj. *římský a slovanský*), *zlatostříbrný*^(řid.) apod.

Slovotorně patří mezi složená adjektiva tvořená čistou kompozicí některá neurčitá zájmeno adjektivní povahy; jejich onomaziologickou bází (2. členem) je tázací (vztažné) zájmeno a onomaziologickým příznakem (1. členem) neurčité zájmeno nebo příslovce, např. *kdejenjaký* (onomaziologický příznak je dvoučlenný), *málokterý, obojaký, tenkterý*^(kníž.) (toto zájmeno se používá i v substantivní platnosti; je synonymní se spojením zájmen *ten, který*), *všeljaký, všelikterý* apod.

Ve srovnání se substantivy se u adjektiv celkově uplatňuje čistá kompozice ve větší míře (četnější jsou zejména přířaďovací složená adjektiva než substantiva). Produktivní jsou např. složená adjektiva s 1. členem *polo-* a *vele-*, která tvoří otevřenou řadu, téměř neomezenou.

Adjektiva tvořená čistou kompozicí mají poměrně jednoduchou onomaziologickou strukturu. Jako onomaziologická báze se v nich uplatňuje primární adjektivum, pojmenovávající pojem kategorie příznaku. Onomaziologický příznak je jednoduchý, představuje rozvinutí pojmu kategorie příznaku - bližší určení co do způsobu, tedy např. míra platnosti vlastnosti, kvantifikace, srovnání apod. Podle typu tohoto bližšího určení má onomaziologický příznak formální, slovně-druhové vyjádření (jménem nebo příslovcem).

2. člen těchto adjektiv má vždycky adjektivní povahu. U vlastních složenin může být 1. člen různého původu:

a) 1. člen adverbiální - jako základ se při čisté adjektivní kompozici uplatňuje v 1. členu adverbia odvozená od adjektiv - jejich odvozený kmen, který je formálně shodný s kmenem adjektiva, od kterého je příslušné adverbium odvozeno (např. *růžovošedý* - *růžov-o-šedý* - *růžově šedý* - */růžov/-ý*). O adverbiální povaze 1. členu rozhoduje platnost ve výchozím (motivujícím) syntagmatu; z formálního hlediska je 1. člen totožný s adjektivním kmenem (odvozovacím a zároveň tvarotvorným). Do složenin vstupuje odvozovací adjektivní kmen v základní podobě, tj. bez případních alternací kmenové souhlásky, ke kterým dochází při odvozování příslušného adverbia. U adverbii jde většinou o palatalizaci - d/d', t/t', n/n' a r/r'; srov. příklady: *rudošedý* - *rudě šedý*, *zlatohnědý* - *zlatě hnědý*, *jasnobílý* - *jasně bílý*, *temnočervený* - *temně červený*, *modrošedý* - *modře šedý*.

Ojediněle dochází k alternacím kořenné samohlásky odvozovacího základu 1. členu - např. *bělošedý* oproti *bíle šedý* (tato alternace se vyskytuje i mimo složeniny, při odvozování - srov. *bílý* - *bělavý*, *zbělet*, *běloba*).

b) 1. člen číslovkový (včetně výrazů číselného, kvantifikujícího významu); nejčastěji to bývají: *dvoj-*, *troj-*, *polo-* (zřídka *půl-*), *vele-/velko-* (např. *dvojostrý*, *poloměkký*).

c) 1. člen substantivní (příp. zájmenný) - do složeniny vstupuje kmen příslušného substantiva (nebo řidčeji zájmena) - např. *škodolibý*, *vzduchoprázdny*, *samostatný*. V 1. členu složených adjektiv tohoto typu se uplatňuje převážně primární, nemotivovaná substantiva. U některých substantiv a zájmen dochází v 1. členu k alternacím kořenné samohlásky (hlavně původem kvantitativním), obdobným jako při deklinaci; srov. např. *sníh* - *sněhobílý*, *víra* - *věrohodný*, *bůh* - *bohorovný*, *sám* - *samostatný* atd. 1. členem složených adjektiv se stávají substantiva abstraktní (např. *barvoslepý*, *věrohodný*), méně často substantiva konkrétní (např. *skálopevný*).

d) 1. člen adjektivní - do složenin vstupuje adjektivní kmen, např. *starodávný*. Tento typ je často hlavně u složenin přičítacích, např. *zlatofialový* (*zlatý a fialový*), *hluchoněmý* (*hluchý a němý*) apod.

Členy jsou v naprosté většině případů spojeny spojovacím vokálem, a to nejčastěji vokálem *-o* (v našem materiálu jsou doložena pouze adjektiva s 1. členem zakončeným na tvrdou souhlásku). Bez spojovacího vokálu jsou složeniny s 1. členem číslovkovým (např. *dvojkým*), s 1. členem *vele-* a *mnoho-* (např. *velekrásný*, *mnohoslibný*), *polo-* (např. *poloměkký*), *vše-* (např. **všeobrý*) a ojediněle s 1. členem substantivním (*střelhbity*/*střelohbitý*).

Ve srovnání se složenými substantivy jsou u adjektiv více zastoupeny spřežky; na rozdíl od nich se v 1. členu adjektivních spřežek více uplatňují motivovaná slova, hlavně substantiva.

1. člen bývá převážně substantivní povahy; kromě primárních substantiv se zde uplatňují i substantiva utvořená, zejména dějová jména, např. *bohulibý*, *ohleduplný*, *záviděníhodný* apod. Do slovotvorné struktury spřežky vstupuje substantivum (jako 1. člen) vždy ve tvaru, v němž se vyskytuje mimo složeninu, v motivujícím syntagmatu. 1. člen má tedy podobu nepřímého pádu substantiva, který je řízen adjektivem v 2. členu (nejčastěji to bývá genitiv - např. *leduprostý*^(kníž.), *liduprázdný*, **strastiplný*, *světaznaly*^(řídč., kníž.) apod.; méně často je dativ, např. *bohumilý*). U mnohých substantiv dochází k alternacím kořenné samohlásky (hlavně kvantitativním) v 1. členu složeniny, např. *bůh* - *bohumilý*, *líh* - *lihuprostý* apod. Členy spřežek jsou vždy připojeny bez spojovacího vokálu.

Substantiva v 1. členu spřežek bývají převahou abstraktní povahy, v 2. členu se produktivně uplatňují adjektiva -*plný*, -*hodný* (např. *cituplný*^(kníž.), **jeduplný*, *ohleduplný*, *smysluplný*, **zlataplný*^(basn.), *ctihodný*, *důvěryhodný*, *trestuhodný* atd.).

1. člen spřežek mívá také adverbiální povahu, např. *dlouhohrající*, *milerád* (s příslušným významem), *rádobyldový*^(expr., han.), *svrchujmenovaný*, *takzvaný*, *všudypřítomný*, *vždyzelený*^(bot.), příp. zájmennou (*nicnetušící*, *sebevětší*, *všeobjímající*^(kníž.)) nebo číslovkovou (*mnohovědoucí*).

Většina spřežek patří mezi kvalitativní adjektiva; řídící adjektivum z motivujícího spojení je kvalitativní nebo se ve spřežce přehodnocuje v kvalitativní, srov. *bohulibý*, *cílevědomý*, *duchaplný*, *krvezíznivý*, *obdivuhodný*, *práceschopný*, *svobodymilovný*, *vědychtivý*, *vševedoucí* apod.

Podle syntaktického vztahu mezi členy složených adjektiv rozlišujeme podřadovací a přičítací složeniny. U složenin podřadovacích určující člen blíže určuje člen závislý ve smyslu okolnosti (hlavně způsobové) determinace (např. stupeň, míru nebo odstín vlastnosti; *plnoštíhlý*, *tmavomodrý*, zřetel: *barvoslepý*, *právoplatný*, způsob vyjádřený přirovnáním: *sněhobílý*) nebo objektového doplnění (např. *bohorovný*, *věrohodný*). U složenin přičítacích jsou oba členy současně spojeny, a to nejčastěji v poměru slučovacím (např. **dalekoširoký*, *hluchoněmý*, *sladkokyselý*), příp. adverzativním (např. *staronový* - tzn. "starý, ale obnovený", podobně *staromladý*^(řídč.) - "starý, ale snažící se vypadat mladě", *dvojjediný*, *samodruhý*, *trojjediný* apod.).

Adjektiva, která se uplatňují jako členy přičítacích složenin tvořených čistou kompozicí, patří do téže pojmové třídy (pojmenovávají vlastnosti téhož druhu); jejich spojením v jeden celek vzniká pojmenování nové, komplexní vlastnosti (kvality) - viz např. *sladkohořký*, *sladkokyselý*, *staromladý*^(řídč.) apod.

O rovnocennosti a vzájemné nezávislosti obou členů u přičítacích složenin svědčí to, že někdy existují vedle sebe složená adjektiva s opačným pořadím

členů - bez významového rozdílu (např. *sladkohořký* - *hořkosladký*, *šedobílý* - *bílošedý*). Pořadí členů je však u většiny složených adjektiv ustálené, pevné a jedině možné; zpravidla nenaznačuje významovou hierarchizaci (pořadí členů ve složení je konvenční). Na rozdíl od přířaďovacích složenin je u přířaďovacích složenin větší potenciální možnost (z důvodu formálních i významových) spojovat více než dva členy (např. *červenomodrobílý*, *slepohluchoněmý*) - srov. několikanásobný přílastek mimo složeninu, který může obsahovat více než 2 adjektiva. Z hlediska sémantického jsou přířaďovací složeniny nejvíce zastoupeny u názvů barev, méně u ostatních významových skupin.

Kvalitativní adjektiva, která vyjadřují pouze vlastnost (jako kvalitu, jakost objektivně posuzovanou) se někdy označují jako adjektiva deskriptivní (u složení jsou to např. adjektiva pojmenovávající barvy, časové a místní příznaky, z ostatních uvedených skupin např. adjektiva jako: *hluchoněmý*, *věrohodný*, *vodorovný*, *vzduchoprázdny*, *záropevný* atd.). Adjektiva, která vlastnost nejen pojmenovávají, ale také ji hodnotí (z hlediska mluvčího objektivně i subjektivně), se označují jako kvalifikační (u složení např. adjektiva hodnotící vnější vzhled a estetické kvality, vnitřní vlastnosti člověka - *obdivuhodný*, *staromladý*^(řidč., kniž.), *velemoudrý*^(řidč., kniž.) apod.).

Složená adjektiva tvořená čistou kompozicí mnohdy postrádají některé vlastnosti jakořstních jmen, kterými se vyznačují ostatní jakostní nesložená adjektiva. Tento rozdíl je dán 1. členem, který ve složení zpřesňuje, zužuje význam adjektiva v 2. členu (ve srovnání se samostatným užitím), a tím zároveň do jisté míry omezuje např. možnost:

1. derivace, včetně transpozice v substantiva (názvy vlastností) - srov. složeniny jako *poloměkký*, *sáhodlouhý*^(expr.), *skálotvrší*, *sněhobílý*, *střehbitý*, *všedobrý*, a nesložená adjektiva, od nichž se příslušná abstraktní substantiva tvoří - *měkký*, *dłouhý*, *tvrdý*, *bílý*, *hbitý*, *dobrý*);

2. negace těchto adjektiv - složená adjektiva se zpravidla používají pouze v kladném, pozitivním smyslu - týká se to především odborných termínů (srov. např. *polomastný*, *skálopevný*, *starodávný*, *veleobrý*, *vodorovný*, *vysokodaleký* a *nemastný*, *nepevný*, *nedávný*, *nedobrý*, *nerovný*, *nedaleký*);

3. tvoření antonymních dvojic v rámci kompozice - ve složení s daným 1. členem se zpravidla jako základové adjektivum 2. členu uplatňuje pouze jeden ze členů antonymní dvojice (srov. *liduprázdný*, *plnoštíhlý*, *strastiplný*; ve složení s 1. členem *polo-* se však někdy uplatňují obě antonyma: *polodlouhý* - *polokrátý*, *poloměkký* - *polotvrší* apod.).

Dalším znakem kvalitativních adjektiv je schopnost vyjadřovat míru označované kvality; jedním z prostředků vyjádření je stupňování. Za jeho jistou obdobu můžeme u kompozice považovat tvoření složených adjektiv s 1. členem numerální nebo kvantifikační povahy, který modifikuje význam adjektiva v 2. členu co

do míry jeho platnosti. U jakostních adjektiv tvořených čistou kompozicí jsou produktivní 1. členy *polo-/půl-*; *vele-* nebo *vše-*.

Z hlediska poměru významu určovaného členu a významu složeného adjektiva lze v některých případech mluvit o jisté paralele nebo blízkosti stupňovaným podobám adjektiv. Příklady: **velechytrý* ("velmi chytrý, tedy chytřejší než ostatní"), *polotvrší* ("méně tvrdý" - obdoba sestupného stupňování). Vzhledem k této (pouze) kvantitativně modifikující platnosti členů *polo-* a *vele-* bývají někdy považovány tyto členy za pokleslé v předpony (jejich původní lexikální význam je v kompozitech oslaben) a adjektiva jimi tvořená se někdy hodnotí jako odvozená. (V našem výkladu chápeme tato adjektiva jako složená.)

Nejvyšší míru vlastnosti vyjadřují spřežky s 1. členem *sebe-* a s 2. stupněm adjektiva ve 2. členu (např. *sebehojnější*, *sebehorší*, *sebekrásnější*, *sebelepší*, *sebevětší*); tvoří se spojením (srovnávacího) genitivu zvratného zájmeno a adjektiva ve 2. stupni. (Existují pouze v této, již vlastně stupňované podobě.)

Míra platnosti pojmenovávané vlastnosti se u složených adjektiv dále vyjadřuje reduplikací (opakováním dvou stejných adjektivních základů). Vznikají přířaďovací složeniny, které nabývají většinou expresivní příznak. Příklady: **bělobílý*, **bílobílý*^(expr.), *černocherný*, *jistojistý*, **milomilý*^(expr.), *pouhopouhý*, *prostoprostý*, *rychlorychlý*^(řidč., expr.), **ryzoryzí*^(expr.), *smutnosmutný*, *svatosvatý*, *široširý*, *temnotemný* (ve významu "úplně černý, temný"), **věčnověčný*^(expr.), **živoživoucí*^(expr.) atd. K reduplikovaným adjektivům bychom mohli zařadit složeniny, ve kterých se jako členy spojují synonymní nebo blízkoznačná slova a které mají také zesilující účinek. Příklady: *jasnobledý* (ve významu "velmi starý, oslnivě bledý"), *jednostejny*^(kniž.), *sedmibolestný*^(nejčast.náh.), *starodávný*, *šerodávný*^(řidč., kniž.), **trojspanily*^(kniž.), *věkopamátný*^(kniž.) atd.

Složená adjektiva tvořená čistou kompozicí mívají poměrně často stylový příznak (zejména časový). Příznakovost složeniny je v různé míře podmíněna nebo ovlivněna příznakovostí jednotlivých členů (v samostatném použití mimo složení) - u determinačních složenin zejména druhého, určovaného člena (onomaziologické báze složeniny). Mohou nastat různé případy:

1. Adjektivum stojící v 2. členu je samostatně příznakové a také složenina má stylový příznak, např. adjektivum *rusý* je poněkud knižní - knižní je také složenina *zlatorusý*, adjektivum *pustý* ve významu "dosahující krajní míry, nezřízený" je expresivní - stejně i složenina *bohapustý* ve významu "nesmírný, nezměrný".

2. Stylově příznakové adjektivum ztrácí jako člen složeniny svůj příznak: např. knižní adjektivum *libý* ve složení s *samolibý*, *škodolibý*, které slovníky hodnotí jako stylově bezpříznakové (u adjektiv *+bohalibý*, *temnolibý* je příznakovost dána oběma členy); podobně knižní a básnické adjektivum *lepy* se stává základem bezpříznakového *velkolepý* (poněkud zastaralé je *velikolepý*).

3. Stylově bezpříznakové adjektivum se stává základem stylově příznakové složeniny (1. člen je také bezpříznakový); např. adjektiva *černý*, *červený*, *dłouhý*, *dobrý*, *dutý*, *hbity*, *hnědý*, *moudrý*, *pevný*, *plný* a složená adjektiva *černočerný*^(expr.) *temnočervený*^(ridč.), *sáhodlouhý*^(expr.), **veledobrý*, **všedobrý*, *ploskodutý*^(fyz.) (adjektivum *ploský* je však mimo složeninu zastaralé), *vypuklodutý*^(fyz.), *střelhbity*^(poněk.zast., kniž.), *střelohbity*, *světlohnědý*^(poněk.zast.), *všemoudrý*^(zast., kniž.), *skálopevný*^(kniž.), *rozporuplný*^(kniž.), *úctyplný*^(kniž., ridč.) atd.

4. Stylově bezpříznakové adjektivum získává ve složení stylový příznak vlivem stylově příznakového základového slova 1. členu, např. *čarokrásny*^(kniž.) - *čaro*^(básn.), *leduprostý*^(kniž.) - adjektivní vazba - *prost(y) ledu* (genitiv) - poněkud knižní (jako bezpříznaková se však pociťuje některá složená adjektiva analogicky tvořená, srov. novější: *jeduprostý*, *lihuprostý*, *olovaprostý*), řídké adjektivum *lidupustý* (příznaková vazba - *pustý čeho*) - srov. např. s bezpříznakovým *liduprázdný*, **strastiplný* - *strast*^(poněk.kniž.) apod.

Stylově příznakové jsou také složeniny s 1. členem *vele-* (srov. adverbium *vele* = "velmi, velice", které je zastaralé), zvlášť živé v básnictví; nabývají expresivního nebo ironického významu (např. řídká jsou adjektiva, jako *velebystrý*, *veleplný*, *veleskromný*).

3.020 Sémantická klasifikace adjektiv tvořených čistou kompozicí

Složená adjektiva tvořená čistou kompozicí pojmenovávají vlastnost jako kvalitu, jakost, nikoliv jako relačně určený pojem. Z hlediska významového jsou to adjektiva kvalitativní. Tato adjektiva lze utřídit do následujících významových skupin:

3.0201 Pojmenování vlastností založených na smyslových vjemech vnějšího světa

1. Pojmenování barev

Složenými adjektivy se označuje intenzita, zbarvení, barevné odstíny, přechodová pásma v barevném spektru apod. Pestrost pojmenovávané skutečnosti se odráží ve významu těchto adjektiv a je ztvárněna různými syntakticko-sémantickými typy složenin:

a) Složeniny podřaďovací

typ *růžovošedý*, *zelenošedý*, *zelenomodrý* - 1. člen vyjadřuje bližší okolnost vlastnosti, tedy barevný odstín, nádech, mezistupeň mezi jednotlivými barvami

(*růžovošedý* - šedý s růžovým nádechem, šedý do růžova, *zelenomodrý* - modrý se zeleným nádechem, modrý do zeleně). Adjektiva se ve složeniny spojují v závislosti na existujících barevných kombinacích a odstínech; jejich počet je značný, ale omezený. Další příklady: *bělomodravý*, *bělošedivý*, *červenohnědý*, *červenokropenatý*, *jasnozářící*, *jasnozelený*^(básn.), *perlošedý*, *pestroskvoucí*^(básn.), *rudoahnědý* = *červeňohnědý*, *rudošedý*, *růžovobílý* = *růžobílý*, *růžovofialový*, *růžovošedý*, *světlohnědý*^(poněk.zast.), *tmavomodrý*, *zelenošedý*, *zlatobílý*, *žhavopestry*^(kniž.), *žavorudy*^(ridč., kniž.), *žlutostrakatý* - žlutě strakatý atd.

Složená adjektiva této skupiny pojmenovávají barevný odstín různým způsobem: 1) bližším určením základní barvy ve smyslu vlastního způsobu - tedy adverbiem (mezistupeň barevnosti lze mimo složeninu vyjádřit předložkou "do" - daná barva s nádechem jiné barvy), např. *fialovorůžová* - "růžová do fialova");

2) přirovnáním k předmětu jiné barvy) - např. *zlatozlatý* (a synonymní **žlutozlatý*) - "žlutý jako zlato" (tedy parafráze s přirovnávací spojkou "jako"), podobně: *duholeský*^(básn.), **křídobílý*, *sněhobílý*, **stříbroleský*^(kniž.), *básn.*, *trávozelený*;

3) vyjádřením intenzity zbarvení nebo zabarvení: např. *černočerný*^(expr.) (= *úplně černý*), *černotemný*^(básn.), *černotmavý*^(básn.), *temnočirý*^(básn.) atd.

Poznámka: V těchto složeninách se někdy jako synonymní užívají adjektiva, která mimo složeniny synonymní nejsou (zpravidla jsou blízkoznačná) nebo jsou synonymní jen v některých významech (jde o tzv. neúplná synonyma). Příklady: *jasný* - ve složenině s významem "světlý" (*jasnobílý*, *jasnošedý*, *jasnozelený*, *jasnožlutý*^(básn.)) adjektiva *jasný* a *světlý* jsou synonymní ve významu "vyzařující hodně světla, jasu"), *bílý* (*bělo-*) ve významu "světlý" (*bělorůžový* = "světle růžový, narůžovělý"; **bělosivý*, *bělošedý*), *černý* ve významu "tmavý" (*černobarevný*^(básn.) = tmavě zbarvený, *černohnědý*, *černosivý*^(kniž.)) atd. Ve složenině *starorůžový* získává 1. člen zcela jiný význam, než jaký má adjektivum *starý* samostatně - je ho využito ke specifikaci barevného odstínu (*starorůžový* = "růžový s fialovým nebo šedým nádechem").

b) Složeniny přiřaďovací

typ *zelenočervený* - 1. člen vyjadřuje jednu ze stejnorodých vlastností (barev) téhož předmětu. Příklady: *zelenočervený* = "zelený a červený" (tj. dvoubarevný), *zlatocerný*, *červenomodrobílý* (trojbarevný), *rudočernobílý* apod.

c) Složeniny přiřaďovací i podřaďovací

typ *zelenočerný* - složená adjektiva této skupiny jsou významově nejednoznačná (formálně se neodlišuje souřadnost a podřadnost členů); jejich lexikální význam se podle pojmenovávané skutečnosti konkretizuje. Příklady: *zelenočerný* =

1. "černý do zelena" (tj. jednobarevný), 2. "zelený a černý" (tj. dvoubarevný); podobně: *růžovobílý* = *bělorůžový*, *šedobílý* = *bělošedý* (tyto dva případy jsou synonymní adjektiva s opačným pořadím členů, a to i ve významu podřádovacích složenin, synonymní jsou na základě významu lexikálního, nikoliv slovotvorného), *zelenobílý*, *zlatomodrý* atd.

Jiný příklad významové nejednoznačnosti adjektiv tohoto typu představují formálně podobné složeniny *běloleský*^(básn.) a *černoleský*^(kníž.), jejichž význam se lexikalizoval různým způsobem vzhledem k významu slovotvornému; srov. *běloleský* = "leskle bílý", *černoleský* = "černý a lesknoucí se".

2. Pojmenování prostorových vlastností (rozměr, velikost, tvar, vzdálenost, vnější podoba objektů, jejich zaplněnost, místní vztahy, směry, orientace v prostoru apod.)

V souladu s obecnou sémantikou těchto složenin se zde poměrně často uplatňuje 1. člen *polo-/půl-*. Příklady: **dalekoširoký*, *dvojdutý*^(fyz.), *dvojostý*, *dvojsíký*, *plnoštíhlý*, *ploskodusný*^(fyz.), *polodlouhý* (= "středně dlouhý"), *polokrátký*, *polokulatý/půlkulatý*, *polomalý*, *polopláný*, *poloprázdný*, *polopřímý*, *polovysoký*, *pravolevý*^(miner.), *sáhodlouhý*^(řidč.,expr.), *širokopusty*^(kníž.), *vodorovný*, *vypuklodutý* = *dutovypuklý*^(fyz.), *vzduchoprázdný* apod.

3. Pojmenování jiných fyzikálních vlastností

Kvalita, jakost materiálu se pojmenovává přímo nebo srovnáním, určuje se i její intenzita, míra (viz např. adjektiva s 1. členem *polo-*). Příklady: *polomastný*, *polotvrdý*, *polovlhký*, *skálopevný*, *skálotvrdý*, *studenotekutý*^(tech.), *tuhotekutý*^(geol.), *velejemný*, *žáropevný*, *žhavotekutý* atd.

4. Pojmenování chutí a vůni

Příklady: *hořkokyselý*, *hořkosladký*, *hořkoslaný*, *kyselosladký*, *+medosladký*^(básn.), **růžovonosný*^(kníž.), *sladkohořký*, *sladkokyselý*, *sladkotrpký*, *sladkovonný*^(básn.,kníž.), *trpkokyselý*, *trpkosladký*^(řidč.,kníž.) atd.

5. Pojmenování estetických vlastností, především vnějšího vzhledu objektů

Příklady: *čarokrásný*^(kníž.), **podivukrásný*, *velkolepý* (přeneseně se užívá i o vnitřních vlastnostech) atd.

6. Pojmenování časových příznaků (stáří, původ)

Příklady: *polomladý*, *polonový*, *starodávný*, *staromladý*^(řidč.), *staronový* atd.

3.0202 Pojmenování vlastností lidí (živých bytostí)

1. Pojmenování fyzické (tělesné) vlastnosti

Příklady: *barvoslepý*, *hluchoněmý*, *polohluchý*, *polomrtvý*, *poloslepý*, **slabosilný*, *slepohluchoněmý*, *střelhbity* (= *střelohbitý*), *šeroslepý* atd.

2. Pojmenování povahové, morální vlastnosti

Příklady: **milomilý*^(exp.), *prostosrdceň*, *samolibý*, *trudnovesely*^(básn.), *věrohodný* apod.

3. Pojmenování intelektuální vlastnosti

Příklady: **prostohloupý*, *+prostolibý*, *velebystrý*^(řidč.), **velechytrý*, *+všemoudrý*^(kníž.) apod.

Poznámka: Některá adjektiva mohou zároveň vyjadřovat jak vnější (smysly vnitřnatelné) vlastnosti lidí, předmětu nebo jevů, tak vnitřní vlastnosti lidí (charakter, způsob jednání apod.). Příklady: *bleskurychlý* (pohyb, myšlenka), *polotichý* (člověk, úsměv), *střelhbity* (skok, úsudek), *+velesilný* (zápasník, pocit), *věrohodný* (člověk, čin) apod.

3.0203 Pojmenování vlastností abstraktních pojmu

U mnohých z těchto adjektiv se za vlastnost považuje vztah, a to hlavně k abstraktním substancím (motivující relační adjektiva plní ve složenině funkci onomaziologické báze obdobně jako primární adjektiva). Příklady: **dramatickoepický*, **dramatickolyrický*, **křeslanskokatolický*, *lyrickodramatický*^(lit.), *lyrickoepický*^(lit.), *lyrickoreflexivní*^(lit.), *lžimoderní*, *lžiústavní*, *novobarokní*, *novogotický*, *pseudorenesanční*, *směšnohrdinský*^(řidč.), *staronárodní*, *stoupavoklesavý*^(jaz.), *strategickopolitický*, *uměleckodokumentární* ("dokumentární v oboru umění"), *uměleckoideový*, *uměleckonaučný*, *velkoagrární* apod.

3.03 Sekundární kompozice

V češtině se složená adjektiva (podobně jako ostatní složená slova) v naprosté většině skládají ze dvou členů; poměrně zřídka do onomaziologické struktury

složeného slova vstupují více než dva autosémantické základy. V takových případech se členy složeného adjektiva stávají buď tři jednoduché slovotvorné základy, nebo alespoň jeden již složený a jeden jednoduchý slovotvorný základ. Podle formy (tj. jednoduchosti nebo složenosti) slovotvorných základů a podle jejich vzájemných vztahů ve složenině mohou nastat různé kombinace. Tyto případy označujeme pro odlišení od skládání dvou jednoduchých slovotvorných základů jako sekundární kompozice. Pod pojmem sekundární kompozice zahrnujeme tedy všechny typy trojčlenných (příp. vícečlenných) složenin.

Onomaziologická struktura složených adjektiv tvořených sekundární kompozicí je složitější než onomaziologická struktura adjektiv složených pouze ze dvou základů. Adjektivum tvořené sekundární kompozicí může tedy obsahovat:

a) 1 onomaziologickou bázi, která je vyjádřena: 1. sufixem - onomaziologický příznak je složen alespoň ze tří složek, u adjektiv tvořených komplexním postupem derivačně-kompozičním, příp. konverzně-kompozičním (např. *mnoho-(kilo+gram)-ový*); 2. jednoduchým adjektivem - onomaziologický příznak je složen alespoň ze dvou členů, u adjektiv tvořených čistou kompozicí (např. *(tnavé-modr)-o+bíl/-ý*); 3. složeným adjektivem - onomaziologický příznak je jednoduchý, u adjektiv tvořených čistou kompozicí (např. *polo+(ciz-o+pas-ný)*);

b) 2 onomaziologické báze - alespoň jedna z nich je složená, u adjektiv tvořených čistou kompozicí (např. *(střed-o+mořsk)-o+orientální*, *zelen-o+(hněd-o+béžový)*);

c) 3 jednoduché onomaziologické báze, u adjektiv tvořených čistou kompozicí (např. *(červen)-o+(modr)-o+(bílý)*).

Do onomaziologické struktury těchto složených adjektiv mohou jako onomaziologická báze nebo jako onomaziologický příznak vstupovat slova primární i odvozená nebo složená; v závislosti na slovnědruhové příslušnosti a větněčlenské platnosti ve výchozím syntagmatu mohou být ve složenině v různých vzájemných syntaktických vztazích formálních i významových. Tato adjektiva se tvoří vícestupňovým slovotvorným procesem, při němž jednotlivé složky onomaziologické struktury vstupují do vzájemných vztahů postupně. V případě závislosti jsou tyto vztahy hierarchizovány. Podle výsledného slovotvorného postupu lze adjektiva tvořená sekundární kompozicí rozlišit na adjektiva tvořená komplexními postupy a čistou kompozicí, a podle vztahu mezi složkami, vstupujícími do výsledného skládání, na adjektiva přičítací a podřaďovací. Uvedeme některé typy přičítacích a podřaďovacích adjektiv, které jsou doloženy v našem materiálu; uvedené příklady slouží jen k ilustraci, potenciálně možných typů je (vzhledem ke složitosti onomaziologické struktury při sekundární kompozici) více.

3.031 Přičítací adjektiva tvořená sekundární kompozicí

1. kompozita obsahující 3 onomaziologické báze: *červenomodrobílý*, *filozoficko-historicko-filologický*, *pedagogicko-psychologicko-lingvistický*, *slepohluchoněmý*, *spotřebitelsko-dodavatelsko-odběratelský*, *zvuko-mimicko-gestikulační* apod. Poměrně řídká jsou adjektiva se 3 onomaziologickými bázemi, z nichž alespoň jedna je složená - viz např. *novoromanticko-technopopovo-avantgardistický*. Takové hromadění přívlastků v rámci jednoho slova není příliš vhodné - pro češtinu je neúnosná délka takového složeného slova, může být navíc i nesrozumitelné.⁵

2. kompozita obsahující jednoduchou koncovou onomaziologickou bázi a složenou nekoncovou onomaziologickou bázi: *bibliograficko-informační* ("bibliografický a informační"), *celospolečenskoekonomický* ("celospolečenský a ekonomický"), *osinkocementovláknitý* ("osinkocement a vlákna"), *středomořskoorientální* ("týkající se Středomoří a Orientu") apod.

3. obsahující složenou koncovou onomaziologickou bázi a jednoduchou nekoncovou onomaziologickou bázi: *česko-cizojazyčný*, *komunisticko-sociálnědemokratický*, *ředitelsko-šéfredaktorský*, *zelenohnědobéžový* apod.

4. obsahující dvě složené onomaziologické báze: *československo-jihoslovanský*, *typograficko-kulturněhistorický* apod.

3.032 Podřaďovací adjektiva tvořená sekundární kompozicí

1. Derivačně-kompoziční postup:

a) určující složka složeného onomaziologického příznaku je složená - její části jsou ve vztahu koordinace, určovaná složka je jednoduchá: *adršpašsko-teplíckoskalský* (Adršpašsko-teplícké skály), *polabsko-pomořanskoslovanský* (týkající se polabských a pomořanských Slovanů), části složeného onomaziologického příznaku jsou ve vztahu determinace - *dvestiletý / dvouseiterý / dvoustoletí / dvoustaletý*, *několikasetstránkový* apod.;

⁵V našem materiálu nejsou doložena přičítací adjektiva s více než třemi onomaziologickými bázemi; potenciálně však není tento typ vyloučen.

b) určovaná složka složeného onomaziologického příznaku je složená (určující složka je jednoduchá): *mnohokilogramový* apod.

2. Čistá kompozice - složená onomaziologická báze je determinována jednoduchým, většinou kvantifikujícím onomaziologickým příznakem, např. *dvoj-ctihodný*^(často iron.), *polocizopasný*, *polosamočinný*^(tech.), *velectihodný*^(pônek.zast.)

3.1 Složená adjektiva desubstantivní

3.10 Obecný výklad

Desubstantivní adjektiva, stejně jako adjektiva zakládající se na ostatních pojmenovacích slovních druzích, chápeme jako výsledek nominalizace nebo sémantické kondenzace části věty, zpravidla syntagmu. U desubstantivních adjektiv je motivujícím slovem substantivum, a to ve výchozí platnosti determinační; v motivujícím syntagmu je nejčastěji přívlastkem nebo předmětem, např. *budova školy* - školní budova, *dívka má pihy* - (dívka mající pihy) - pihovatá dívka.

Nominalizace umožňuje odhlédnout od nositele vlastnosti (tj. od určované substance, která není ve struktuře adjektiva pojmenována, ale přesto je pro sémantiku adjektiva závažná; ve významu adjektiva se odráží nejen sémantika substance, na níž se kategorie příznaku zakládá, ale také vztah této určující substance k substancii určované). Proto je třeba při hodnocení utvořených adjektiv brát v úvahu obojí vztah.

Na vztahu obou substancí se zakládají tzv. bahuvršiové (posesivní) složeniny, ve kterých je pojmenování příznaku určované substance založeno na označení části této substance (jejím znaku, rysu apod.). Tato část představuje určující substanci (viz podrobněji dále). Bahuvršiové složeniny patří mezi vnější složeniny, které jsou svým významem závislé na slově mimo složeninu (které rozvíjejí, jako celek je určují) - např. adjektivum *černovlasý* určuje např. substantivum *chlápec*, *člověk* atd. Obdobně také vztah postupné determinace členů u podřaďovacích složených adjektiv postupně determinačních vzniká až ve spojení s řídícím substantivem (srov. *staročeský jazyk*).

Složená desubstantivní adjektiva mají ve složeném onomaziologickém příznaku pojem kategorie substance, na níž je pojmenování založeno, blíže rozvinut atributem. Určovaná složka onomaziologického příznaku je vždy substantivní povahy, určující složka povahy jmenné, nejčastěji adjektivní a substantivní, méně často zájmenné nebo číslovkové. Příklady: *dlouhovlasý*, *motýlokvětý*, *všesportovní*,

čtyřruční. Substance, která je základem určované složky onomaziologického příznaku, může být v různém poměru k substancii, jejíž příznak adjektivum vyjadřuje; pojmenování se tedy zakládá na: 1. vztahu mezi dvěma substancemi (vztah v širokém slova smyslu, blíže nespecifikovaný), 2. podobnosti dvou substancí (určující a určované), 3. vnějším znaku určující substance, 4. vnitřním znaku určující substance. Tato adjektiva jsou relační, některá nabývají sekundárně platnosti adjektiv kvalitativních.

V našem výkladu probereme složená desubstantivní adjektiva podle těchto typů souvislostí mezi substancemi určujícími a určovanými; v jejich rámci budeme postupovat podle sémantických tříd určujících substancí.

3.11 Adjektiva založená na obecných jménech osob

Tato adjektiva se zakládají na vícečlenném (zpravidla dvouslovém) pojmenování lidí, příp. nadpřirozených nebo fantazijních bytostí. Vyjadřují vztah k osobám jakožto představitelům druhu, proto se tvoří od obecných jmen osob; od vlastních osobních jmen se tvoří pouze tehdy, je-li význam individuální oslaben (do popředí se dostává význam druhový). Slovotorně i sémanticky lze do této skupiny zařadit adjektiva motivovaná jmény hromadnými označujícími lidské kolektivy.

Poznámka: O platnosti motivujícího substantiva jakožto označení druhu (nikoliv pojmenování vztahu k jedinci) svědčí možnost použít plurálovou formu tohoto substantiva (příp. příslušné kolektivum) při opisném vyjádření daného vztahu, při parafrázi složeného adjektiva ("týkající se", např. *velkopanský* - "týkající se velkých pánů, velkého panství" nebo "připomínající velké pány, velké panstvo").

Tato adjektiva se tvoří od atributivních syntagmat, ve kterých je řídícím členem obecné (druhové) jméno (apelativní substantivum) a závislým členem přívlastek, zpravidla shodný a vyjádřený nejčastěji adjektivem, příp. zájmenem nebo číslovkou (např. *českobratrský*, *všestudentský*, *čtyřmocenský*). Nejčastější slovotorný postup je derivačně-kompoziční postup. Motivující substantivum se stává slovotorným základem 2. člena složeniny, k němuž ve struktuře složeniny přistupují obdobné relační affixy jako u odvozených adjektiv tohoto typu. Adjektivum z motivujícího syntagmu bývá většinou primární a vstupuje do složeniny jako její 1. člen nejčastěji v podobě kmene. Oba členy bývají zpravidla spojeny vokálem *-o-*. Zřídka se základem těchto adjektiv stává souřadné spojení dvou osobních jmen; vznikají přířaďovací složeniny, které se tvoří obdobně jako

složeniny determinační. Příčaďovací složeniny se však na rozdíl od determinačních složenin zakládají na vztahu ke dvěma bytostem (nejčastěji osobám), např. *boholidský*^(náb.).

3.111 Adjektiva založená na jménech představitelů skupin

Složená adjektiva této skupiny pojmenovávají obecný, nespecifikovaný vztah k označené osobě; v konkrétních případech však mohou nabývat užší význam, např. označení vlastností typických, příznačných pro danou osobu. Významová specifikace se projevuje přehodnocováním těchto relačních adjektiv v adjektiva kvalitativní.

Tato adjektiva pojmenovávají příznak na základě vztahu k osobám jakožto představitelům různých hnutí, směrů, sociálních skupin, vrstev, kolektivů, etnických skupin apod. Příklady: *bělokozácký* (tj. "týkající se bílých kozáků"), *českobratrský, státoobčanský*^(poněk.zast.) ("týkající se občanů ve vztahu k státu"), *starošlechtický, starožidovský, trojbytostní, *uherskoslovanský, *uherskoslovenský, všeaproletářský*^(ridč.,poněk.zast.), **vysokopanský* atd. Obdobná jsou adjektiva motivovaná kolektivy: *celoarmádní, celovojskový, cizonárodní, čtyřmocenský* ("týkající se čtyř mocnosti"), *jinostavovský, mnohonárodní, slovenskonárodní, středostavovský*^(poněk.zast.), *svobodozednářský, *všečlověčenský, všelidský, všesokolský, vševojskový*^(voj.) apod. Méně častý je vztah k jedincům (např. *císařskokrálovský, vrchnoradovský*), a to i jedinečným (např. **římskoapoštolský, *římskopapežský*).

Vztah k osobám vyjadřují také příčaďovací složeniny typu *dodavatelsko-odběratelský, gynekologicko-porodnický, holičsko-kadeřnický, chovatelsko-zootechnický, inženýrsko-letecký, klempířsko-pokrývačský, myslivecko-rybářský, pěstitelsko-chovatelský, zahradnicko-vinařský* apod. Slovotvorné základy členů těchto složenin se formálně shodují s (odvozeným) kmenem činitelských nebo konatelských jmen; významově však tato složená adjektiva mohou vyjadřovat nejen vztah k osobám, pojmenovaným odvozeným substantivem (*dodavatel, zahradník*), ale také k oborům nebo činnostem, kterými se dané osoby zabývají nebo které vykonávají (*letectví, vinařství*). - Důvodem je to, že tyto složeniny vznikají čistou kompozicí (koordinaci) a jejich členy (původem relační adjektiva), se vztahují buď ke jménům osob, nebo k abstraktním jménům (názvům činností). Srov. např. *holičsko-kadeřnický, holič-kadeřník, holičství-kadeřnictví, klempířsko-pokrývačský, klempíř-pokrývač, klempířství-pokrývačství*.

Uvedené příklady představují různorodé vztahy - podle motivujícího substantiva. Interpretace těchto adjektiv je závislá na substantivech, která jsou jimi rozvíjena. Srov.: *dodavatelsko-odběratelské vztahy* - "vztahy mezi dodavateli a odběrateli"

(vztah reciproční), *chovatelsko-zahrádkářský, myslivecko-rybářský, pěstitelsko-chovatelský, zahradnicko-vinařský kroužek* (spolek, svaz, sdružení) - současný, prostě slučovací vztah mezi substantivy ("spolek chovatelů a zahrádkářů" atd.). Tato adjektiva však mohou vyjadřovat vztah k jedné osobě: *chovatel-zahrádkář*. Podobně také determinační složeniny typu *politickoorganizátorský, soukromo-zaměstnanecký* lze vztáhnout k výchozímu atributivnímu spojení se substantivem osobním (činitelským) i abstraktním slovesným (*politickoorganizátorská činnost* - "činnost politického organizátora", nebo "týkající se politického organizování", *soukromozaměstnanecký sektor* - "zahrnující soukromé zaměstnance" nebo "týkající se soukromého zaměstnání"). Složenina *herecko-malířsko-kumštýřský* může mít význam nejen čistě relační, ale také kvalitativní.

Vztah k živým bytostem vyjadřují také adjektiva utvořená od názvů zvířat. V rámci kompozice není tvoření těchto adjektiv tak produktivní jako u odvozených adjektiv (viz např. koordinační složenina *žabomyš*^(kníž.), která se navíc užívá převážně jen expresivně, v přeneseném významu, jako jakostní adjektivum - *žabomyš* = "malicherný, nepodstatný, omezený").

3.112 Adjektiva založená na jménech původu

U jiných adjektiv se relační vztah specifikuje ve smyslu vyjádření původu, srov. např. *cizonárodní, *cizopanský* ("vztahující se k cizímu národu, pánovi, pocházející z cizího národa, od cizího pána"); adjektivum *mnohonárodní* má vedle relačního významu i význam "skládající se z, obsahující něco" (*mnohonárodní stát*) - určující a určovaná substance jsou ve vzájemném vztahu subjekto-objektovém ("stát má mnoho národů"), podobně např. *méněčlenný* (kolektiv). Specifikovaný relační význam mají také např. adjektiva **prostolidový, *prostonárodní*: 1. "vlastní lidu, národu, jím vytvořené" (*prostolidové písň, prostonárodní kroje*) - vztah subjekto-objektový, 2. "určený pro národ, lid" (*prostonárodní časopis, spisovatel*) - vztah účelový, adjektivum přechází ke kvalitativním jménům (srov. u 2. významu stupňovanou podobu: *nejprostonárodnější*).

Spíše platností kvalitativního adjektiva nabývá koordinační složenina *boholidský*^(náb.) (nejen "týkající se boha a člověka", tedy "božský a lidský") - srov. substantivum *bohočlověk* (*boholidský* lze chápát za odvozené adjektivum, tvořené supletivně), od něhož se tvoří abstraktní jméno - *bohočlověctví*. Kvalitativní je také modifikační složenina **velemužný* s významem "typická vlastnost muže, statečný, odvážný" (srov. odvozené adjektivum *mužný*).

3.113 Adjektiva s významem "připomínající osobu"

Další skupinu představují adjektiva, která vedle čistě relačního vztahu mohou mít i významový rys "připomínající osobu", např. **staromistrovský*, *staromládenecký*, *staropanenský*, *světopanský* (zde též možná slovesná motivace: "panující světu"), *velkopanský* ("připomínající velké panstvo" - např. *velkopanské způsoby*, *morálka*; řídíceji ve významu čistě relačním - např. *velkopanská domácnost*), podobně **vrchnopanský*¹.

3.12 Adjektiva založená na vlastních jménech osob

3.121 Adjektiva založená na církevních a náboženských jménech

Zvláštní, sémanticky jednotnou skupinu představují adjektivní složeniny motivované syntagmaty s vlastním osobním (křestním) jménem. Jsou to čistě relační adjektiva vyjadřující vztah k všeobecně známým (jedinečným) osobám z oblasti církevní a náboženské. Tvoří se koordinační složeniny vyjadřující vztah k dvěma osobám označeným vlastním jménem (např. *cyrilometodějský*, *filipojakubský*, *josefomariánský*) nebo determinační složeniny motivované atributivním syntagmatem schématu: "svatý + vlastní křestní jméno", např. *svatoanenský*, *svatomatějský* (*s. poul*), *svatobarborský*, *svatopetrský*, *svatovítský* (*s. chrám*), *svatohavelský* (*s. klášter*), *svatojakubský* (*s. noc*), *svatojanský* (*řídč.*)/*svatojánský* (*s. = filipojakubská noc*), *svatojiřský* / *svatojirský* (*s. kříž*), *svatomarkétský* (*s. svátek*), *svatomartinský* (*s. husa*), *svatoprokopský* (*s. legenda*), *svatováclavský* (*s. kaple*), *svatovavřinecký* (*s. víno*), *svatovojetěšský* (*s. kultura*) atd. Některá z nich se podle věcných souvislostí užívají především ve spojení s určitými substantivy (viz výše uvedené příklady).

Poznámka: Relační adjektiva od vlastních křestních jmen se mimo složeniny (odvozováním) tvoří ojediněle, a to zpravidla ve významu těchto složených adjektiv (např. *matějská pouť*, *prokopská legenda*) nebo pro označení vztahu k historicky významné osobě, např. *artušovský* (*cyklus*).

¹S posunem čistě relačních adjektiv k adjektivům kvalitativním souvisí např. možnost tvořit od nich abstraktní substantiva s příponou -ost (abstraktní názvy vlastnosti) - *staropanenskost*, **vrchnopanskost*, a substantiv s příponou -stv(i): *staromistrovství*, *staromládeneckví*, *staropanenství* (označujících souhrn vlastností daných osob nebo jejich činnost - např. *světopanství*, tj. vláda nad světem).

3.122 Adjektiva založená na jménech autorských

Relační adjektiva od příjmení osob se někdy tvoří při udávání společného autorství, zejména v odborném vyjadřování, při označování vědeckých nebo výrobních metod, postupů, tradic, směrů atd. Příklady: *herderovsko-kollárovský* (*romantismus*), *mičurinsko-lysenkovský* (*agrobiologie*) apod. Na rozdíl od relačních složených adjektiv typu *cyrilometodějský* (tvořených od křestních jmen) vyjadřují tato adjektiva nejen vztah k jedincům, nositelům motivujících vlastních jmen, ale spíše označují celý směr, školu apod. podle nich pojmenovanou. S tím zřejmě souvisí i to, že oba členy mají podobu adjektivní, v 1. členu redukovanou na adjektivní kmen, na rozdíl od typu *cyrilometodějský*, kde je 1. člen substantivní povahy.

Těmto složeninám podobná, avšak hranice složenin přesahující, jsou současná spojení individuálně přivlastňovacích adjektiv, tvořených od více (zpravidla dvou) vlastních jmen (příjmení) při udávání společného podílu autorů - např. *Havránkova-Jedličkova Česká mluvnice*, *Clémentova-Desormesova metoda*, *Gibbsova-Duhemova rovnice* apod. Obě adjektiva mají vlastní slovotvorný sufix (-ův), s významem individuálně přivlastňovacím, a obě vyjadřují kongruenční jmenné kategorie ve shodě s řídícím substantivem syntagmatu - jde tedy o spojení dvou adjektiv, nikoliv o složená adjektiva. Za jedno slovo lze však považovat přivlastňovací adjektiva utvořená od podvojných příjmení typu: *Gay-Lussacův* (*zákon*), *Thurn-Taxisův* (*příkop*); tato adjektiva označují vztah k jedné osobě (pojmenované dvěma současně spojenými jmény), který je formálně vyjádřen (společnou) přivlastňovací příponou -ův. Z hlediska slovotvorného postupu by bylo možné chápát tato adjektiva jako odvozená (od složených substantiv); jde však o zvláštní případ, neboť obě vlastní jména si i v adjektivu zachovávají zřetelně svou samostatnost (viz pravopis s velkými písmeny).

Poznámka: Oba výše uvedené typy dvoučlenných adjektivních pojmenování by bylo vhodné v praxi odlišovat pravopisně, graficky: u adjektiv tvořených od podvojných příjmení psát spojovník, u spojení adjektiv vztahujících se k dvojici příjmení pomlčku. Tento způsob by umožnil graficky rozlišit, kolika osob se vyjadřovaný vztah týká (viz např. *Boylův* - *Gay-Lussacův zákon*).

3.13 Adjektiva založená na jménech věcí a abstrakt

Slovotvorným základem těchto adjektiv se stávají atributivní syntagmatá s řídícím jménem pojmenovávajícím neživé věci nebo abstraktní pojmy, příp.

souřadné spojení takovýchto jmen. Podle povahy motivujících substantiv lze tato adjektiva utědit sémanticky; výraznou skupinu představují adjektiva označující původ (látku), různé směry lidské činnosti (zejména ideologické), fyzikální a jiné veličiny apod. I u těchto adjektiv se objevují specifikace čistě relačního vztahu (např. ve smyslu účelovém) a přesahy k jakostním adjektivům.

U determinačních složenin tohoto typu je slovotvorným základem 2. členu obecné konkrétní nebo abstraktní jméno, ve složení zpravidla redukováno na svůj tvarotvorný kmen. 1. členem složeniny se stává adjektivum, často primární, případně zájmeno nebo číslovka (např. *těžkotonázní*, *všesportovní*, *osmitunový*). Nejčastějším postupem tvoření je derivačně-kompoziční postup; jako slovotvorný spoluformant se uplatňuje stejně affixy jako u obdobných odvozených adjektiv; čistě relační vztah naznačují hlavně přípony *-n(i)*, *-sk(y)*, *-n(y)* a (převážně ve spojení s cizími slovotvornými základy) *-ick(y)*; přípona *-ov(y)* mívá většinou význam látkový. Oba členy složeniny jsou většinou spojeny vokálem *-o-* (je-li adjektivum v 1. členu tvrdé, např. *vysokonapěťový*) nebo vokálem *-ě/e-* (je-li adjektivum v 1. členu měkké, např. *zahraničněpolitický*); bez spojovacího vokálu bývají složeniny s 1. členem číslovkovým (např. *čtyřruční*).

V některých složeninách je adjektivum v 1. členu redukováno na svůj substantivní (tj. odvozovací) kmen - oproti adjektivu ve výchozím syntagmatu nemá 1. člen složeniny odvozovací příponu (z důvodu jazykové ekonomie). Srov. např. *lís-k-o+oříšk-ov(y)* - *líska* vříšek, *želez-o+rud-n(y)* - železná ruda, *dřev-o+vlákn-it(y)* - dřevěné vlákno, *kamen-o+uhel-n(y)* - kamenné uhlí, *mas-o+zelenin-ov(y)* - masový a zeleninový, *paliv-o+energet-ick(y)* - palivový a energetický atd.

Poměrně četná (např. ve srovnání se složenými adjektivy od jmen osob) jsou složená adjektiva koordinační, tvořená ze souřadných spojení dvou adjektiv (primárních i odvozených) čistou kompozicí. Adjektivum v 1. členu bývá nejčastěji tvořeno příponou *-sk(y)* (nebo jejími variantami), zařazující adjektiva k tvrdému typu deklinace (skloňování podle vzoru "mladý"); spojovacím vokálem je nejčastěji *-o-* (např. *zemědělskopotravindářský*). Méně časté je tvoření příponou *-n(i)* se spojovacím vokálem *-ě/e-* (např. *obchodně-provozní*).

Relační adjektiva tvořená od dvouslovních pojmenování, a to především od spojení obsahujících abstraktní substantivum a od ustálených (dvouslovních) názvů, jsou v současné češtině velmi produktivní. Zvlášť frekventované jsou v projevech (a to hlavně psaných) stylu odborného, administrativního a publicistického. Mnohdy se takováto adjektiva tvoří téměř mechanicky, přímým skládáním slovotvorných základů (často podle modelů), bez zřetele k významovým vztahům. Některá z nich označují příznak založený na složitých vztazích mezi substancemi, aniž vyjadřují všechny souvislosti; z hlediska onomaziologického v takovýchto adjektivech zůstává nevyjádřen jeden nebo více členů

onomaziologické struktury (určující složky onomaziologického příznaku nebo onomaziologický spoj). V důsledku toho bývají některá takováto adjektiva nejednoznačná a pro uživatele téměř nesrozumitelná, a proto mohou působit těžkosti. - V odborné terminologii získávají tato adjektiva jako odborné termíny téměř charakter značkových slov.

Příklady: *dieseletelektrický* - např. d. lokomotiva = "lokomotiva opatřená dieselovým motorem a elektrickým generátorem" (základová adjektiva jsou spojena jako členy složeniny, ačkoliv mají různé referenty, v motivujícím syntaktickém spojení nejsou souřadná, ale plní funkci shodných příslušníků u souřadně spojených substantiv), *elektroatomový článek* - "článek, v němž se atomová energie mění přímo v elektrickou", *elektropneumatický*, *elektrotepelný* - "teplo vzniká elektrickým proudem", *jednočinný^(tech.)* - např. j. stroj = "stroj, u kterého pracuje jen jedna strana pístu", *jednokoňový^(motor.tech.)* - např. j. motor = "motor o jedné koňské síle", *tlakovzdušný* (k: *stlačený vzduch*), *turboelektrický* - "mající turbogenerátor jako zdroj elektrického proudu", *vysokouhlíkový^(hütt.)*/*vysokouhlíkatý^(hüt.)* - "obsahující velké množství uhlíku", *vzduchopalivový^(techn.)* - např. v. brzda = "brzda ovládaná tlakem kapaliny působeným stlačeným vzduchem" atd.

V těchto adjektivech se často uplatňují cizí slovotvorné základy - vznikají složeniny cizí nebo hybridní. Je-li motivující slovo složené, často se v nově vznikající složenině redukuje, jejím členem se stává pouze jeho část (např. 1. člen, jeho kmen apod.), srov. *elektroinženýrský^(slang.)* ("týkající se elektrotechnického inženýrství"), *hydrometeorologický* ("týkající se hydrologie a meteorologie") apod. Při tvoření takovýchto adjektiv by se měla zvážit funkčnost a vhodnost slovotvorného způsobu kompozice pro vyjádření daného významu.²

3.131 Adjektiva založená na jménech věcí

Tato adjektiva vyjadřují vztah ke konkrétním, hmotným předmětům a látkám, např. *elektrostrojný*, *horkovodní*, *horkovzdušný*, *krásnojizební*, *ménětrídílní* (*škola*),

²1. K problematice tvoření těchto adjektivních složenin viz podrobně např. článek M. Dokulila: K tvoření vztahových adjektiv od dvouslovních pojmenování. JŠ XII, Peciarov zborník, Veda, vyd. SAV, Bratislava 1974, s. 153-164.

2. Ze synchronního hlediska představují desubstativní složená adjektiva této skupiny slovotvorně, sématicky i funkčně shodný typ jako adjektiva tvořená od substantiv verbálních; uvádíme proto tato (etymologicky deverbální) adjektiva na tomto místě.

3. Otázky pravopisu těchto složených adjektiv, který je poměrně složitý a nejednoznačný, probíráme ve zvláštní kapitole.

různopalivový^(motor.), sladkovodní, slanovodní^(řidč.), těžkovodní^(fyz.), věčnosněžný^(zeměpis.řidč.), * zelenovodní apod. Tento široký relační vztah je často specifikovaný. Početná jsou adjektiva pojmenovávající původ, látku, ze které určovaná substance pochází, byla vyrobena apod. Tato adjektiva mívají (podobně jako odvozená látková adjektiva) nejčastěji přípony -n(y) a -ov(y).

Příklady: a) adjektiva determinační: azbestocementový, dřevovláknitý^(tech.), * dřevovláknový, hnědouhelný, hořkomandlový, kamenokorkový^(tech.), kamenouhelný, lískaříškový, palmojádrový^(zbož.), plnogumový, plnotučný, polokozený, pololněný, samožitný (s. mouka), stříbrovavřínový, těžkokapalinový, umělohedvábný, umělohmotný, umělokamenný, velkopanelový^(stav.), * zelenomramorový, železnorudný lzelezorudný^(řidč.), žlutomramorový apod.;

b) adjektiva koordinační: bramborářsko-obilný, bramborářsko-ovesný, bukojedlový, drátovláknový^(vod.stav.), dřevenoželezný, hlinitopísčitý^(zeměd.), jetelotravní, lihobenzínový, lihobenzolový^(tech.), luskovinoobilný^(zeměd.) = obilnoluskovinový^(zeměd.), masozeleninový, nervosvalový^(fyziol.), sněhodešlový, struskosíranový^(stav.), struskovápenný = vápenostruskový^(stav.), tvarohomakový, vojtěškotravní, žitnopšenitný = pšeničnožitný^(potrav.) apod. Používají se většinou s neživými referenty - pojmenovávají, z čeho pocházejí nebo co obsahují různé předměty, výrobky a produkty lidské činnosti.

Některá složená adjektiva zakládající se na konkrétním substantiu mají relační vztah specifikovaný ve smyslu: a) pojmenování účelu - např. čtyřruční (skladba), trojhlásný (sbor), dvoutraťový (listek), tj. (skladba) "ke hraní na čtyři ruce", (sbor) "ke zpěvu tří hlasů" (ve smyslu tří pěveckých hlasů, zpěváků), (listek) "k jízdě na dvou tratích, platný na dvou tratích";

b) pojmenování prostředku - např. vlastnoruční (pojmenovává spíše způsob vzniku, "nástroj" zhotovení daného předmětu, "vytvořený, udělaný vlastníma rukama");

c) pojmenování významu "pokrytý něčím, plný něčeho" - např. plnoslunečný, * stříbroluný^(básn.), stříbromechý^(bás.), stříbropěnný^(kniž.,bás.) stříbrovavřínový. Adjektiva tohoto typu se tvoří zejména v básnickém vyjadřování.

3.132 Adjektiva založená na jménech abstrakt

3.1321 Adjektiva založená na jménech společenských směrů, hnutí, institucí

Tato adjektiva pojmenovávají vztah k různým myšlenkovým, ideologickým, politickým, náboženským a jiným směrům, hnutím, proudům, institucím, způsobům uspořádání a organizace společnosti atd.

Příklady: 1. determinační složeniny: hegelovsko-idealisticický (1. člen odvozený od vlastního jména), křeslanskodemokratický, národnědemokratický, novodemokratický, objektivněidealisticický, politickohospodářský, politickomocenský (k: politická moc), sociálnědemokratický, soukromokapitalistický, společenskohospodářský, staroideologický, starorežimní^(řidč.,kniž.), technickohospodářský, utopickosocialistický, vědeckoateisticcký atd.;

2. koordinační složeniny: hudebnědivadelní (k: hudba a divadlo), hygienicko-epidemiologický, hygienicko-zdravotnický, matematicko-fyzikální, nábožensko-církevní, politickomorální, politickospolečenský, atd.

3.1322 Adjektiva založená na jménech oborů lidské činnosti

Tato adjektiva vyjadřují vztahy k vědeckým, výrobním, organizačním, společenským aj. oborům lidské činnosti, pojmenovávají právní, ekonomické a jiné vztahy.

Příklady: 1. determinační složeniny: celospolečenskoekonomický, esteticko-výchovný, geologickoprůzkumný, hospodářskoadministrativní, ideořevýchovný, literárněestetický, literárněhistorický, literárněvědný, majetkoprávní, mezinárodněpolitický, občanskoprávní, politickoekonomický, polnohospodářský, satirickoalegorický, společenskoekonomický, společenskokritický, společenskovořední, společenskovořobný, státoprávní, technickokontrolní, technickoprovozní, technickovýzkumný, uměleckoprůmyslový, uměleckořemeslný, uměleckovýchovný, vědeckobatatský, vědeckooperační, vědeckopopularizační, veřejnoprávní, zahraničněpolitický, zdravotnickoorganizační, zubolékařský, zubotechnický atd.;

2. koordinační složeniny: ekonomickomatematický, hygienickoepidemiologický, hygienicko-zdravotnický, obchodně-provozní (činnost), společensko-filozofický, společenskokulturní, technickoekonomický, vědeckokulturní, vědeckotechnický, zemědělskopotravinářský, zemědělsko-průmyslový atd.

3.1323 Adjektiva založená na jménech vědeckých a technických metod, pojmu

Tato adjektiva pojmenovávají vztahy k metodám, hlavně vědeckým a technickým (všeobecně užívaným i speciálním - pro jednotlivé obory), k pojmul a předmětům zkoumání těchto věd, fyzikálním, chemickým, technickým a jiným veličinám a jednotkám apod.

Příklady: 1. determinační složeniny: *dlouhoperiodický*, *dlouhovlnný*, *elektrojiskrový*^(tech.), *elektronegativní*^(fyz.), *elektropozitivní*^(fyz.), *historickoidea-listický*, *krátkovlnný*, *nízkofrekvenční*, *nízkoobrátkový*, *nízkoprocentní*, *nízkotlakový/nízkoatlakový*, *satirickopolemický*, *slovnědruhový*, *středněvlnný*, *světonázorový*, *termojaderný*^(říd. jad. fyz.), *termonukleární*^(jad. fyz.), *těžkotonázní*, *větněčlenský*, *satirickopolemický*, *vysokonapěťový*, *vysokofrekvenční*, apod.;

2. koordinační složeniny: *elektroatomový*^(jad. fyz.), *elektromagnetický* (pole), *logicofilozofický*, *lyricko-epický*, *metodologicko-teoretický*, *pedagogicko-psychologický*, *technickotechnologický*, *uměleckoideový*, *uměleckonaučný*, *vědeckofantastický*, *vědeckopopulární* apod.

Poznámka: Mnohá ze složených adjektiv této skupiny mají povahu tzv. bahuvršiových složenin (viz o nich podrobněji dále) - např. *krátkovlnný*, *nízkoobrátkový*, *těžkotonázní* atd. Složeniny *vysokohodnotný*, *vysokjakostní* nabývají platnosti jakostních adjektiv.

3.1324 Adjektiva založená na jménech zájmových činností lidí, lidských výtvarů, duševních a fyzických stavů člověka

Tato adjektiva pojmenovávají vztahy k různým zájmovým činnostem lidí, k názvům jazyků, lidských výtvarů, k duševním nebo fyzickým stavům člověka apod.

Příklady: 1. determinační složeniny: *cizojazyčný*, *čtyřjazyčný*, *novomódní*, *novozákonné*^(cirk.), *prvoligový*, **slatkoteskný* ("sladce teskný"), *starolatinský*, *starozákonní*, *starozákonné*^(poněk.zast.), *všeportovní*;

2. koordinační složeniny: *anglicko-francouzský*, *česko-německý*, *řeckolatinský*, *sladkobolevný*^(říd., kniž.) ("sladký a bolestný") **sladkostrastný* ("sladký a strastný"), *umělecko-zájmový* apod.

3.1325 Adjektiva založená na jménech časových a kvantifikujících údajů

Tyto složeniny mají často 1. člen číslovkový (uplatňují se v něm jak určité, tak neurčité číslovky), 2. členem se pojmenovává měřený časový úsek. Tyto složeniny lze tvořit téměř neomezeně (vzhledem k číslovkovému členu) a jsou značně produktivní. Adjektiva vztahující se k časovým údajům jsou bez stylového rozlišení.

Příklady: *čtvrtodenní*^(med.) - "každý čtvrtý den se opakující", *dlouholetí*, *dvoudenní*, *jednovečerní*, *každodenní*, **každoměsíční*, **každovečerní*, *kolikadenní*, *krátkodobý*, *mnohahodinový/mnohohodinový*, *pětiletý*, *rovnodenní*^(poněk.zast., kniž.), **různověký* (pocházející z různých dob), *sedmiměsíční*, *sedminedělní* (= *sedmitýdenní*), *tříhodinový*, *všednodenní* apod.

Početná jsou adjektiva od viceslovních pojmenování svátků - např. **bělosobotní*, *božíhodový*, *hodoobožový*, *novoroční*, *prvomájový*, *předbožíhodový*, *svatodušní*, *štědrovečerní*, *tříkrálový* apod.

Adjektiva tvořená od kvantifikujících pojmu se užívají zejména v administrativním a odborném stylu (např. v textech technického, matematického, fyzikálního zaměření). 2. člen těchto adjektiv označuje různé měrové jednotky. Složeniny této skupiny mívají charakter bahuvršiových složenin.

Příklady: *čtyřstovkový*, *devítisektronový*, *dvoulitrový*, *jadnokoňový*^(motor.tech.), **několikabodový*, **několikazlatkový*, *pětimiliónový*, *püllánový*, *šestiloketní*, *tisícimilový*, *tříčtvrtiční* (takt), *tříkilogramový* (= zkrácené: *tříkilový*), *tříosminový* (takt), *vícestupňový* apod.

3.14 Adjektiva založená na místních jménech

Místní jména se zakládají na pojmu místa, který má charakter komplexní kategorie; proto také místní jména představují zvláštní, specifickou řídu jmen (viz podrobněji v kapitole o substantivních místních jménech). Tuto specifiku (vzhledem k ostatním jménům zakládajícím se na pojmech kategorie substance, děje nebo příznaku) odrázejí také relační adjektiva tvořená od místních jmen.

Slovotvorným základem složených adjektiv od místních jmen jsou větná syntagma s řídícím substantivem místního významu, které je blíže určeno atributem - vyjádřeným zpravidla adjektivem. Tato adjektiva se tvoří výhradně vlastním skládáním, a to nejčastěji postupem derivačně-kompozičním; jako slovotvorné spoluformanty se uplatňují sufixy obdobné jako u odvozených místních adjektiv, tedy zejména přípona *-sk(y)* a její varianty, kterou se tvoří adjektiva od místních jmen obecných i vlastních, a přípona *-n(f)* u adjektiv od obecných místních jmen. Méně se uplatňují další přípony: *-ov(y)* a *-n(y)*, příp. tvoření pouhou morfologickou charakteristikou, tj. postupem konverzně-kompozičním. Oba členy bývají ve složenině spojeny vokálem, nejčastěji *-o-* (např. *vysokohorský*); bez spojovacího vokálu bývají složeniny s 1. členem zájmenným nebo číslovkovým (např. *věstranný*, *trojřadý*).

Složená relační adjektiva se tvoří od místních jmen obecných i vlastních. Významově sem patří nejen adjektiva, u nichž je slovotvorným základem 2. člena

substantivum s vlastním místním významem (lexikálním nebo slovotvorným - např. *vodocestny*^(ad.)), ale také některá adjektiva zakládající se na jiných substantivech, která také mohou označovat pojem místa (např. *celozávodní*, srov. u substantiv - podnik, řada atd.).

Tato adjektiva se mohou spojovat se jmény živých bytostí i neživých jevů; vyjadřují, odkud určované substance pocházejí, kde žijí, kde se nalézají apod.

3.141 Adjektiva založená na místních jménech obecných

V rámci složených adjektiv nejsou tyto složeniny příliš početné (především ve srovnání s adjektivy tvořenými od vlastních místních jmen). Vyjadřují vztah:

1. k obecně označeným místům, polohám nebo směrům, např. *celosvětový*, *cizokrajný*, *hlubokořecký*, **jinozemský*, *novosvětský*, *pravostranný*, *severojižní* ("směřující od severu k jihu"), *severopolární* = *severotočnový*, *teplokrajinný*, *teplokrajný*, *trísměrný*, *všeobecný* ("týkající se všech stran, směrů", též přeneseně - např. *všeobecná politika*) atd.;

2. k místům blíže určeným, např. dějem, účelem, vnějším znakem, např. *celozávodní*, *plochodrážní*, *trojřadý*, *vnitropodnikový*, *vysokopevní* atd.;

3. k obecnému pojmu místa (rozměru, ploše) ve smyslu bahuvršňových složenin (viz dále), např. *velkoplochý*, *velkoprostorový* apod. Umístění jakožto polohu části nějakého celku označují adjektiva jako *pravobočný* (o lodi), *pravobřežní* ("na pravém břehu"), *vnitroatomový*, *vnitrobuněčný*, *vnitroslovny* atd.;

4. Místního významu nabývají četná adjektiva utvořená od anatomických názvů (pro části lidského těla), která mají platnost odborných termínů, např.: *cerebrospinální*, *horničelistní*, *křížokyčelní*, *mozkomíšní*, *nitrobřišní*, *nitrobuněčný*, *nitroděložní*, *nitrohrudní*, *nitrolebeční*, *nitrooční*, *nitroušní*, *patrojazykový*, *předopatrový*, *zadopatrový* atd.

3.142 Adjektiva založená na místních jménech vlastních

Tato složená adjektiva jsou velmi početná - tvoří se téměř od všech vlastních dvouslovních (někdy i víceslovních) místních názvů, ale také od větných syntagmat s jednoslovními vlastními místními názvy blíže rozvýti přívlastkem. Jejich slovotvorným základem se stávají místní jména domácí i cizí. Tato adjektiva jsou běžná a frekventovaná v běžném dorozumívání, v publicistice, v některých odborných textech (např. zeměpisných nebo přírodovědných

i ve stylu uměleckém. Označují se jimi nejrůznější místní pojmy - správní oblasti, území, kraje, státy, pohoří, povodí atd.

Podle struktury motivujícího pojmenování lze tato složená adjektiva rozdělit do následujících skupin:

1. determinační složeniny: a) 1. člen adjektivní - původem vlastní jméno, 2. člen substantivní - původem apelativum (např. *bělomořský*, *krušnohorský*), b) 1. člen adjektivní (příp. zájmenný nebo číslovkový) - původem apelativum, 2. člen substantivní - původem vlastní jméno (např. *severočeský*, *celoevropský*, *středoněmecký*, *všeamerický*), c) 1. člen adjektivní - původem vlastní jméno, 2. člen substantivní - původem vlastní jméno (např. *latinskoamerický*), d) oba členy substantivní a původem vlastní jména (např. *labskoústecký*);

2. koordinační složeniny: oba členy substantivní, původem vlastní jména (např. *broumovsko-bylnický*).

3.1421 Adjektiva založená na názvech území

Tato adjektiva se zakládají na názvech správních oblastí, států, krajů, administrativních celků, kontinentů atd.

1. Adjektiva tvořená od oficiálních (ustálených) víceslovních vlastních zeměpisních názvů: výchozí víceslovné vlastní názvy se nejčastěji skládají z řídícího substantiva a rozvíjejícího adjektiva; tyto složeniny jsou tedy většinou determinační. Příklady: *blízkovýchodní*, *českorajský*, *dalekovýchodní*, *dálnovýchodní*, *dolnorakouský*, *dolnosaský*, *dolnoslezský*, *hornoslezský*, *jihamerický*, *jihokorejský*, *latinskoamerický*, *maloasijský*, *novoguinejský*, *novosvětský* ("týkající se Nového světa = Ameriky, Nového Světa = části Hradčan", řidčeji se užívá ve vztahu k současnému světu - opak *starosvětský*, tj. v časovém významu), *novozélandský*, *předoinický*, *saudskoarabský*, *severoamerický*, *severoirský*, *středoamerický*, *velkobritanský*^(ridc.), *zadoindický* atd.

Poznámka: Někdy se z praktických důvodů (pro zkrácení) tvorí odvozené adjektivum (vedle složeného) - z řídícího člena výchozího názvu, např. *Horní Volta* - *voltský* (vedle *hornovoltský*), *Jižní Dakota* - *dakotský* (vedle *jihodakotský*), ale: *Guinea Bissau* - zpravidla pouze: *guinejský*.

2. Adjektiva tvořená od spojení jednoslovného oficiálního zeměpisného jména s rozvíjejícím (vymezujícím) přívlastkem: tyto složeniny jsou determinační - jako 1. člen se v nich často uplatňují názvy světových stran (zpravidla v podobě substantivního kmene, srov. *jižní* a *jih-o-*) a adjektiva naznačující polohu.

Příklady: *celoevropský*, *dolnomoravský*, *hormoravský*, *jihoasijský*, *říšsko-německý*, *staroorientální* (**staroorientálský*) - většinou ve významu časovém:

"týkající se období starého (starověkého) Orientu", - podobně *starobabylonský, staroegyptský, starořecký, starořímský*, apod.

Tomuto typu determinačních složenin jsou podobná adjektiva jako *anglo-americký* ("týkající se anglické (anglosaské) části Ameriky"), *novoanglický, staročešský* (= "starý český"), *středoanglický* apod.; na rozdíl od nich se však tvoří čistou kompozicí a zpravidla se neužívají v místním významu. Blíže se jimi určují časová období a jevy s těmito obdobími související - zejména z oblasti společenské - např. kulturní výtvory lidí (umělecké styly a směry, jazyky, literatury apod.) nebo pouhý původ.

3. Adjektiva tvořená koordinací dvou (různých) jednoslovních zeměpisných názvů (dvou vlastních jmen); mezi jejich členy bývá poměr: a) prostě slučovací - tato složená adjektiva se spojují hlavně se substantivy označujícími pojem místa (určované území je pojmenováno podle dvou celků, ke kterým patří) nebo se jimi vyjadřuje vztah k dvěma místům, a to i ve spojení s jiným než místním substantivem. Příklady: *alsasko-lotrinský, anglicko-americký, anglo-americký, česko-moravský, dyjsko-svratecký, polabsko-pomořanský, rakousko-uherský* apod.;

b) reciproční, vzájemnostní - tato složená adjektiva zpravidla blíže určuje substantiva, jejichž význam je založen na vzájemném vztahu, poměru nebo vzájemně podmíněné součinnosti a existenci dvou substancí (např. smlouva, dohoda, styky, vztahy, slovník, válka, hranice, průplav atd.). Příklady: *česko-rakouská smlouva, labsko-oderský průplav, německo-český překlad, rusko-anglický slovník, řecko-bulharská hranice, řecko-perská válka, vietnamsko-korejská válka* atd.

3.1422 Adjektiva založená na názvech osad

Tato adjektiva jsou motivována jmény měst, vesnic a obcí. Jsou to většinou determinační kompozita, která se zakládají na víceslovém místním jméně, jehož základem je substantivum blíže rozvitě, a to: 1. shodným přívlastkem, zpravidla adjektivním, 2. neshodným, postpozitivním přívlastkem - substantivem v genitivu nebo jiném nepřímém, zpravidla předložkovém pádě. Řídící substantivum se stává základem 2. člena složeniny, rozvíjející přívlastek základem 1. člena (v případě neshodného přívlastku bývá tedy pořadí členů ve složení opačné než je pořadí substantiv ve výchozím názvu; srov. *Kostelec nad Labem - labskokostecký*).

Řídící substantiva v místních názvech osad bývají všechn tří rodů, poměrně častá jsou jména pomnožná a také substantivizovaná adjektiva. Adjektiva se od takových názvů tvoří hlavně derivačně-kompozičním postupem. Členy složenin se stávají zpravidla odvozovací, někdy i odvozené kmeny jednotlivých slov

výchozího názvu; spojují se spojovacím vokálem -o- a k 2. členu se připojuje adjektivní přípona -sk(y), která zařazuje adjektiva k tvrdé adjektivní deklinaci (s morfologickou charakteristikou podle vzoru "mladý"). Alternace koncové souhlásky slovotvorného základu 2. člena (a tedy variantní podoba přípony -sk(y), -ck(y)) a případné alternace kořenné samohlásky jsou obdobné jako u odvozených adjektiv.

Při derivačně-kompozičním tvoření místních názvů od vlastních jmen se uplatňuje přípona -sk(y) jako jediná (podobně jako u odvozených adjektiv od vlastních názvů). Složená adjektiva mávají tuto příponu i tehdy, kdy řídící (apelativní) substantivum z původního názvu má odvozené relační adjektivum s jinou příponou. Srov. např.: *Bílá Voda, Černá Voda - bělovodský, černovodský* (oproti: *voda - vodní*), *Bílý Kostel - bělokostelský (kostel - kostelní)*, *Bílý Potok - bělopotocký (potok - potoční)*, *Černý Důl - černodolský (důl - důlní)*, *Moravský Dub - moravskodubský (dub - dubový)* apod.

Příklady:

1. Složená adjektiva tvořená od dvouslovních místních názvů s řídícím substantivem a rozvíjejícím adjektivem tvrdým nebo měkkým - řídící substantivum ve výchozím názvu je rodu:

a) mužského - např. *božídarský, černokostecký, dolnoújezdský, horšovskotýnský, kamenickošenovský, krásnodvorský, krivorožský, liptovskomikulášský, staroplzeňský, vyšebrodský* apod.;

b) ženského - např. *andělskohorský (Andělská Hora), banskobystrický, bělohřibský, červenohřibský, českoholíšovský, českoholoubecký, dolnoběčevský (Dolní Bečva), dolnodubovohorský (Dolní Dubová Hora), hruboskalský, kozohorský, lužnickonovoveský, malostranský, mladoboleslavský, spišskonovoveský, staroboleslavský, staročervenovodský* apod.;

c) středního - např. *hornojelenský (Horní Jelení), novoměstský, staroměstský, valašskomeziříčský, velkomeziříčský, vysokomýtský, uherskohradišský* apod.;

d) pomnožné jméno nebo substantivum v plurálu - např. *borovoladský (Borová Lada), českobudějovický, dolnoběžanský, hornoborský (Horní Bory), janskohrádečský, mariánskolázeňský, moravskobudějovický, novozámecký (Nové Zámky), starolánský* apod.;

e) substantivizované adjektivum, nejčastěji ženského rodu - *českorybенský (Česká Rybná), českotřebovský (Česká Třebová), dolnokalenský (Dolní Kalná), dolnokrupenský (Dolní Krupá), hornobranský (Horní Branná)* apod.

V některých případech se odvozené adjektivum z výchozího názvu v 1. členu složeniny zkracuje na odvozovací (např. substantivní) kmen - srov. *Trhová Kamenice* - relační složené adjektivum je *trhovokamenický*, ale také: *trhokamenický (trhový - trh)*. Členy bývají převážně připojeny spojovacím vokálem -o-: vždy, je-li výchozí adjektivum tvrdé (méně často i měkké, viz *Dolní Újezd - dolno-*

újezdský, Kozí Hora - kozohorský); ve většině složenin ze syntagmat s výchozím měkkým adjektivem bývá spojovací vokál -e- (*Vyšší Brod* - vyšebrodský).

2. Složená adjektiva tvořená od dvouslových místních názvů s řídícím substantivem a rozvíjejícím adjektivem přívlastňovacím - řídící substantivum ve výchozím názvu je rodu:

- a) mužského - např. *golčovojeníkovský, havlíčskobrodský, jindřichovohradecký, jindřichohradecký, královédvorský* (*Dvůr Králové*), *královéhradecký, královéměstecký, špindlerovomlýnský* apod.;
- b) ženského - *francovolhotský, heřmanovohušský, kardašovořečický, karlovostudánecký* apod.;
- c) středního - *královopolský, mnichovohradišský, sezimovoústecký, vlachovobřezský, žižkovopolský* (*Žižkovo Pole*) apod.;
- d) pomnožné jméno nebo jméno v plurálu - *františkolázeňský, karlovarský, konstantinolázeňský, michalovohorský* (*Michalovy Hory*) apod.;
- e) substantivizované adjektivum: *havlíčkoborovský* (*Havlíčkova Borová*), *krchovolmenský* (*Krchova Lomná*) apod. - Základem 1. člena těchto složených adjektiv se stává buď odvozený kmen přívlastňovacího adjektiva z výchozího názvu (*jindřichovohradecký*), nebo jeho kmen odvozovací, tj. slovotvorný základ substantiva, od kterého přívlastňovací adjektivum vzniklo příponou -uv (*jindřichohradecký*) - tento druhý způsob tvoření adjektiv je starší a bývá běžnější u delších adjektiv. Někdy se přívlastňovací přípona z výchozího adjektiva vypouští proto, aby se ve složenině neopakovaly stejné (nebo podobné) hláskové skupiny (slabiky se stejným nebo blízkým vokálem); např. *karlovarský* (*Karlovy Vary*), *libkovodský* (*Libkova Voda*) apod.

3. Složená adjektiva tvořená od dvouslových místních názvů s řídícím substantivem a rozvíjejícím substantivem v genitivu nebo v jiném, předložkovém pádě - řídící substantivum je rodu:

- a) mužského - *černokostelecký, černskobenešovský* (*Benešov nad Černou*), *vltavotýnský, labskokostelecký*;
- b) ženského - *hostýnskobystřický* (*Bystřice pod Hostýnem*), *kateřinohorský* (*Hora sv. Kateřiny*);
- c) středního - *labskoústecký, lužnickoveselský* (*Veselí nad Lužnicí*), *orlickoústecký* (*Ústí nad Orlicí*);
- d) pomnožné jméno - *labskokladubský* (*Kladuby nad Labem*), *orebsko-třebechovický* (*Třebechovice pod Orebem*), *orlickoalbrechtický* (*Albrechtice nad Orlicí*);
- e) substantivizované adjektivum - *podještěskojablonský* (*Jablonec v Podještědí*), *tepelskobečovský* (*Teplá nad Bečvou*).

V jiných případech naopak vstupuje do složeniny jako 1. člen příslušný kmen adjektivní (odvozený touž příponou jako při samostatném užití), např. *Bernartice nad Odrou* - *oderskobernartický* (*Odra* - *oderský*), *Bohušovice nad Ohří* - *oherskobohušovický* nebo *oherskobohušovický* (*Ohře* - *oherský* nebo *oherský*), *lipovokamenický* (*Kamenice nad Lipou* - *Lípa* - *lipový* - srov. s adjektivem *českolipský* - *Česká Lípa*), *Lysá nad Labem* - *labskolyšský* (*Labě* - *labský*), *Týn nad Vltavou* - *vltavskotýnský* (*Vltava* - *vltavský*) vedle *vltavotýnský* apod.

4. Složená adjektiva tvořená od dvouslových místních názvů obsahujících apoziční spojení dvou substantiv

Tato složená adjektiva se tvoří čistou kompozicí od spojení vlastních substantiv různých rodů i čísel. Příklady: *bělkovicko-lašťanský* (*Bělkovice-Lašany*), *brandýsko-staroboleslavský*, *příp. brandýsko-boleslavský* (*Brandýs nad Labem* - *Stará Boleslav*), *broumovsko-bylnický* (*Broumov*-*Bylnice*), *bylansko-lánský* (*Bylany-Lány*), *deštno-roubaninský* (*Deštná-Roubanina*), *frýdecko-místecký* (*Frýdek-Místek*), *habrovansko-olšanský* (*Habrovany-Olšany*), *otrokovicko-kvítovický* (*Otrokovice-Kvítovice*), *rájecko-jestřebský* (*Rájec-Jestřebí*) apod.

Výchozí podvojné, apoziční názvy označují, že daná osada je pojmenována podle dvou částí (z nichž většinou sloučením vznikla). Tato podvojnost a jistá samostatnost dvou částí je formálně naznačena spojovníkem, a to i v relačních adjektivech. Formálně shodný typ představují složená adjektiva, jako *adršpašsko-teplický* (*Adršpašsko-teplické skály*), *ostravsko-karvinský* (*Ostravsko-karvinský revír*), *pražsko-duchcovský* (*pražsko-duchcovská dráha*), *rosicko-oslavanský* (*Rosicko-oslavanská pánev*) apod. Tato adjektiva se však vztahují k názvům dvou různých osad (např. *adršpašsko-teplický* - *Adršpach a Teplice*) a zpravidla vymezují území, prostor mezi těmito osadami (tj. místo jimi ohrazené, určené). - Od typu *frýdecko-místecký* se tato složená adjektiva liší východiskem pojmenování - motivující syntagma je současně spojení substantivních názvů dvou různých míst.

V praxi se k mnohým víceslovním místním názvům osad relační adjektiva netvoří nebo se užívají poměrně málo. Důvody jsou především formální - utvořené adjektivum je poměrně dlouhé a mnohdy je jeho podoba poněkud vzdálená od podoby výchozího názvu. Zejména pro uživatele, kteří dané adjektivum slyší poprvé a neznají příslušné místní jméno, mohou tato relační adjektiva působit určité nesnáze - vznikají pochyby, k čemu adjektivum patří, od kterého vlastního jména je utvořeno. Složená adjektiva se většinou netvoří a nepoužívají, pokud se v místním úzu nepocítuje nutnost je tvořit. Ve spisovném jazyce se složená adjektiva k místním názvům tvoří, ale zpravidla se respektuje

vzítí místní způsob a přejímá se, je-li dostatečně zřetelný k identifikaci výchozího místního názvu. Ve spisovném jazyce se při tvoření relačních adjektiv uplatňuje především požadavek co největší možné shody mezi výchozím místním názvem a relačním adjektivem.

Relační složená adjektiva se v praxi mnohdy netvoří: a) od místních názvů, kde by odvozování od základového substantiva naráželo na formální těžkosti nebo od názvů delších - obsahujících předložkové pády (např. *Bližší Lhota*, *Brodek u Přerova*, *Františkův Vrch*, *Mlýnské Struhadlo*, *Mokré Lazce*, *Planá nad Lužnicí*, *Rožmitál pod Radhoštěm*, *Srní Potok*) a často od názvů obsahujících více než dvě plnovýznamová slova (*Hněvkovice na Levém břehu Vltavy*, *Malý Koží Hřbet*, *Ves Bílá Voda*, *Nová Ves u Nového Města na Moravě*). Pokud se složené relační adjektivum k takovýmu názvůmu tvoří, nevstupují do něj jako členy všechna jména z výchozího názvu. Mnohdy se adjektivum odvozuje od řídícího substantiva (srov. např. *Benátky nad Jizerou* - *benátecký*, *Hluboká nad Vltavou* - *hlubocký*, *Hora sv. Kateřiny* - *kateřinohorský*, *Hory Matky Boží* - *božíhorský*, *Kamýk nad Vltavou* - *kamýcký*, *Klenčí pod Čerchovem* - *klenečský*, *Kostelec nad Černými lesy* - *černokostelecký*, *Ústí nad Labem* - *ústecký* vedle *labskoústecký*, *Ústí nad Orlicí* - *ústecký i orlickoústecký* apod.);

b) od výceslových názvů, jejichž řídícím členem je substantivizované adjektivum, a to zpravidla primární - srov. *Brná nad Labem*, *Ledické Rovné*, *Planá nad Lužnicí*, *Prostřední Suchá*, *Rathovské Bystré*, *Velká Dobrá*, *Zemplínska Široká* apod. - Je-li toto substantivizované adjektivum motivované (odvozené), relační adjektivum od něj lze vytvořit - viz výše uvedené příklady (*dolnobranský*, *moravskotřebovský*), ale také např. *starobělský* (*Stará Bělá* - zde zřejmě možnost derivace souvisí i s formální změnou adjektiva v názvu oproti obecnému adjektivu *bělý* nebo *tepelskoběčovský*);

c) od názvů osad, které obsahují po předložce (substantivní) jméno jiné osady nebo jiné místní jméno - např. *Bezděčí u Velkých Opatovic*, *Brodek u Přerova*, *Frýdlant v Čechách*, *Jílové u Prahy*, *Leština u Světlé*, *Pec pod Sněžkou*, *Senice na Hané*, *Srní u České Lípy*, *Staré Město u Uherského Hradiště* apod., ale: *Benešov u Semil* - *semilskobenešovský*), příp. od některých jednotlivých názvů (např. *Anděl Strážce*, *Lázně Kynžvart*, *Lázně Libverda*);

d) od názvů obsahujících ve funkci rozvíjejícího přívlastku číslovku (např. *Čtrnáct Dvorců*, *Čtyři Dvory*)³.

³Srov. obdobné případy, kdy se v praxi netvoří složeniny, v kapitole o substantivech - tvoření složených obyvatelských jmen od výceslových místních názvů osad.

Někdy se z praktických důvodů (pro zkrácení) adjektiva odvozená tvoří (vedle složených) také u dvouslovných místních názvů (atributivních syntagmat), jako např. *Česká Kamenice* - *kamenický* (vedle *českokamenický*), *České Velenice* - *velenický*, *Český Krumlov* - *krumlovský*, *Dolní Věstonice* - *věstonický* apod. - Bývá to hlavně u místních jmen všeobecně známých a v takových užitích, kdy nehrozí víceznačnost (např. *budějovický* - k názvu *České Budějovice*, nebo *Moravské Budějovice*). Je-li třeba přesně rozlišit vztah k místním jménům, která mají stejně řídící substantivum, tvoří se složené relační adjektivum i v případech, kdy by se z formálních důvodů netvořilo (mnohdy obsahuje i tři členy) - srov. *albrechtický* - *jizerskoalbrechtický* - *lesnoalbrechtický* - *orlickoalbrechtický* (*Albrechtice*, *Albrechtice v Jizerských horách*, *Lesní Albrechtice*, *Albrechtice nad Orlicí*), *bělský* - *bezdězskobělský* - *českobělský* - *radbuzebělský* - *pradědkobělský* (*Bělá*, *Bělá nad Radbuzou*, *Česká Bělá*, *Bělá pod Bezdězem*, *Bělá pod Pradědem*), *novoveský* - *lužnickonovoveský* - *popeleckonovoveský* (*Nová Ves*, *Nová Ves nad Lužnicí*, *Nová Ves nad Popelkou*), *staročervenovodský* (*Stará Červená Voda*).

Při tvoření relačních adjektiv od místních názvů osad je v praxi většinou snaha dodržovat zásadu, aby i z utvořeného adjektiva bylo jednoznačně možné určit, k jakému názvu se toto adjektivum vztahuje. Protó se v úzu mnohdy dává přednost odvozeným adjektivům před složenými v případech, kdy se při kompozici pozměňuje podoba výchozích jmen; není-li odvozené adjektivum dostatečně určující (jednoznačné), volí se v takových případech raději opisné vyjádření. Srov. podobu některých místních názvů s příslušnými relačními složenými adjektivy: *červenopečecký* (*Červené Pečky*), *dolnoběčevský* (*Dolní Bečva*), *hornojelenský* (*Horní Jelení*), *lužnickoveselský* (*Veselí nad Lužnicí*), *nezáreckonovosedelský* (*Novosedly nad Nežárkou*), *prostředoběčevský* (*Prostřední Bečva*), *vlčohorský* (*Vlčí Hora*, nebo *Vlčí Hory*), *vlčodolský* (*Vlčí Důl*, nebo *Vlčí Doly*) - u dvou posledních příkladů je v relačním adjektivu neutralizován protiklad gramatického čísla výchozích substantiv⁴.

Formálně obdobným způsobem jako od domácích místních názvů se tvoří relační adjektiva od názvů cizích osad; rozdíl je pouze v tom, že u cizích názvů (hlavně u názvů pocházejících z neslovanských jazyků) se zpravidla členy spojují ve složeném adjektivu bez spojovacího vokálu (srov. z ruštiny: *Nižnij Novgorod* - *nižněnovgorodský*). V praxi se častěji používají jen adjektiva od názvů běžně známých a po formální stránce blízkých výchozím názvům; v neznámých nebo obtížnějších případech se většinou dává přednost opisnému vyjádření. Příklady relačních adjektiv cizího původu: *addisabebský*, *almaatský*,

⁴K tvoření relačních adjektiv od výceslových místních názvů domácích osad viz např. A. Polívková: Tvoření přídavných jmen od výceslových místních jmen. NŘ 65, 1982, s. 268-271.

belohorizontský, buenosaireský, garmischpartenkirchenský, losangeleský, montevidejský, neworleanský, sanfranciský, sanmarinský apod.

3.1423 Adjektiva založená na názvech vod, hor, lidských výtvorů (staveb) apod.

Tato adjektiva se zakládají na jménech moří, řek, jezer, povodí, horstev a dalších geografických útvarů nebo lidských výtvorů (např. staveb). Tvoří se obdobně jako složená adjektiva od místních jmen území a osad, tj. nejčastěji derivačně-kompozičním postupem (vznikají složeniny determinační s 1. členem deadjektivním a 2. členem desubstantivním).

Příklady: *adršpašsko-teplickoskalský* (*Adršpašsko-teplické skály*), *bělohorský*, *bělomořský*, *boskovskojeskyňský* (*Boskovská jeskyně*), *černohorský*, *černomořský*, *hornorýnský*, *kozohřibetský*, *krušnohorský*, *lysohorský*, *montblanský*, *mounteverský*, *severoatlantický/severoatlantský*, *sierranevadský*, *středolabský*, *suchoskalský* (*Suché skály*), *svatojakubský* (*chrám sv. Jakuba*), *štrbskopleský*, *uherskonižinský*, *východoalpský* apod. Adjektivum *středomořský* je tvořeno skládáním zkráceného složeného adjektiva a řídícího substantiva z původního názvu *Středozemní moře - středomořský*. Adjektivum *tichomořský* se užívá jako relační adjektivum k názvu *Tichý oceán*, do složeniny vstupuje jako 2. člen synonymum řídícího substantiva z výchozího názvu (*oceán - moře*).

Motivující výceslovné zeměpisné názvy této skupiny se skládají ze shodného (adjektivního) přívlastku a obecného substantiva. Složená relační adjektiva se k těmto výceslovním názvům zpravidla netvoří, protože se ve stejné platnosti užívají adjektiva z názvu. Obecné substantivum (např. *moře*, *oceán*, *hory*) se vynechává, což je umožněno tím, že jde zpravidla o pojmenování útvarů jedinečných. Tak se užívají relační adjektiva *atlantický*, *baltický/baltský*, *jizerský*, *kunětický*, *orlický* apod. k názvům: *Atlantický oceán*, *Baltické moře*, *Jizerské hory*, *Kunětická hora*, *Orlické hory* (na rozdíl od složených adjektiv *bělohorský*, *černohorský*, *lysohorský* k vlastním názvům *Bílá hora*, *Černá hora*, *Lysá hora*, jejichž přívlastkové adjektivum by jednoznačně nevymezilo vztah k danému místu). Podobně se zpravidla k názvům: *Nízké Tatry*, *Vysoké Tatry*, *Malá Fatra*, *Velká Fatra* užívají odvozená adjektiva *tatranský*, *fatranský*, pokud nejde o přesné rozlišení částí těchto pohoří. K názvu *Karlův most* se naopak tvoří zpravidla pouze odvozené adjektivum *mostecký* (postačující pro vyjádření vztahu k této jedinečné a všeobecně známé stavbě).

3.15 Adjektiva založená na podobnosti dvou substancí

Čistě relační desubstantivní adjektiva vyjadřují vlastnost jako vztah k substanci. Specifickou skupinu tvoří adjektiva, v nichž se pojmenování vlastnosti určované substanci zakládá na podobnosti s jinou substancí (např. adjektivum *vejčitý* označuje příznak substancie, která má tvar podobný vejci).

Složenými adjektivy tohoto typu se explicitně pojmenovávají nejen substanci, kterým se adjektivem určované substance podobají, ale i jejich příznaky, kterých se podobnost také týká, např. *černobezevý*, *červenorybízový*, tj. ("mající barvu, příp. chut") jako *černý bez*, *červený rybíz*. Jde o vyjádření příznaku přirovnáním k substanci blíže determinované, její (dvouslovné) označení se stává základem složeného adjektiva. Jiný typ představují složená adjektiva založená na přirovnání (příznaku k substanci) uvnitř složeniny. Pro substanci, jejíž pojmenování se stává základem 1. člena složeného adjektiva, je charakteristický příznak, k němuž je příznak, pojmenovaný základovým adjektivem 2. člena, přirovnán. Složená adjektiva tohoto typu mívaly často primární adjektivum ve 2. členu a tvoří se hlavně čistou kompozicí (podle původu 2. člena jsou to složeniny deadjektivní).

Příklady: *bleskoskvoucí^(bas.)* ("skvoucí se jako blesk"), *bleskurychlý* ("rychlý jako blesk"), *skálopevný* ("pevný jako skála"), *sněhobílý* ("bílý jako sníh"), *sířelhbitý* ("hbity jako střela") apod.

Adjektiva *křivočarý* (**křivočárný*), *přímočarý* (se slovotvorným významem "podobající se křivé nebo přímé čáre, tvořený křivou čárou") se užívají v základním významu (např. ve fyzice - *přímočarý pohyb*, tj. "rovný, přímý"), ale též přeneseně.

Odlišný typ představují adjektiva, která nepojmenovávají příznak (vlastnost) substance přímo ani relačně ve vztahu k jiné substancii, nýbrž pomocí znaku určované substance (pojmenované substantivem mimo složeninu). Tento znak bývá zpravidla nápadný, pro určovanou substanci charakteristický (někdy pro svou neobvyklou velikost, množství, výskyt apod.); může být povahou konkrétní nebo abstraktní.

Složená adjektiva této skupiny představují tzv. vnější složeniny - tzn. že jejich 2. člen (pojmenovávající znak substance) nelze hodnotit jako zařazující složku, nadřazenou významu celé složeniny. 2. člen nepojmenovává příznak (vlastnost) ani nositele tohoto příznaku, nýbrž znak nositele příznaku. Tato adjektiva vlastnost nepojmenovávají přímo, ale pouze ji naznačují. Jejich význam je závislý na významu substantiva, které není základem členů složeniny, nýbrž je řídícím členem v syntagmatu s tímto složeným adjektivem.

Vztah mezi nositelem pojmenovávaného příznaku (substancí pojmenovanou řídícím substantivem syntagmatu) a určující substancí (= znakem pojmenovaným 2. členem složeného adjektiva), lze u mnohých vnějších složenin označit jako

vztah posesivní, v širokém smyslu vlastnický (viz parafráze významu se slovesem "mít", např. *dobrosrdečný, modrooký* - "mající dobré srdce, modré oči"). Lze k nim zařadit složeniny typu *stoletý* ("trvající sto let"), *pětilitrový* ("obsahující pět litrů") apod.

Základem 2. členu složeniny se stává substantivum (zpravidla v podobě kmene), a to primární i odvozené; při označení vnějšího znaku bývá toto substantivum konkrétní, při označení vnitřního znaku abstraktní. 1. člen rozvíjí 2. člen ve smyslu determinačním a bývá nejčastěji původu adjektivního (např. *světlobryj*) a substantivního (např. *hřbetopruhý, kmenoplodý^(bot.)*), příp. zájemného nebo číslovkového (např. *svéhlavý, dvoudveřový*). Adjektiva v 1. členu složeniny bývají primární i odvozená; odvozená adjektiva jsou zpravidla v 1. členu redukována na svůj odvozovací (nejčastěji substantivní) kmen.⁵

Většina těchto adjektiv se tvoří vlastní kompozicí, oba členy jsou spojeny vokálem (nejčastěji vokálem -o-); bez spojovacího vokálu bývají pouze složeniny s 1. členem číslovkovým (kromě číslovky "jedna", např. *jednonohý*) nebo zájemným (např. *svéprávný*).

Význam adjektiv založených na znaku je závislý na charakteru substance (pojmenované substantivem mimo adjektivum). Složená adjektiva tohoto typu proto řídíme sémanticky - podle kategorie jejich referenta.

3.151 Adjektiva založená na pojmenování konkrétního znaku

Do této skupiny adjektiv patří především pojmenování založená na nějakém charakteristickém nebo nápadném, zpravidla vizuálně vnímatelném znaku substance, např. části nebo součásti této substance (srov. *modrooky*). Tento znak se stává základem příznaku dané substance (z hlediska onomaziologické struktury složeného adjektiva je to určovaná složka složeného onomaziologického příznaku). Charakteristická či nápadná může být velikost (mnohdy neobvyklá), tvar, umístění, zbarvení, počet nebo i pouhý výskyt. U příznaků vztahujících se k živým tvorům bývá tímto znakem velmi často část těla; u příznaků neživých jevů jejich část, součást, díl, složka, zřetelně patrná, oddělitelná nebo vydělitelná z celku.

⁵Případy, kdy v 1. členu složeného adjektiva je kmen adjektivní formálně shodný s odvozovacím kmenem substantiva, od kterého bylo dané relační adjektivum odvozeno, hodnotíme na pozadí výchozího syntagmatu se shodným atributem, jako složeniny s 1. členem adjektivním (existuje-li příslušné relační adjektivum i samostatně, mimo složeninu) - např. *blanokřídlý, šarlatolící* - "mající blanitá křídla, šarlatové líce" oproti s 1. členem substantivním: *lžicozobý, větronohý* - "mající zobák jako lžice, nohy (rychlé) jako vítr".

Ve složených adjektivech je tento znak blíže determinován 1. členem složeniny (který představuje určující složku složeného onomaziologického příznaku). Blížší určení znaku se týká jeho vnějších - fyzikálních, optických nebo "hmataelných" vlastností, barvy, materiálu (původu), počtu apod. Tyto vlastnosti nejčastěji pojmenovávají primární, jakostní adjektiva (stávají se základem 1. členu složenin). Poměrně hojně jsou také složeniny s 1. členem číslovkovým - vyjadřujícím počet znaků označované substance.

3.1511 Adjektiva založená na pojmenování části těla

Základem těchto adjektiv se stávají názvy částí těla lidí, živočichů a rostlin, které jsou blíže rozvity přívlastkem. Od výchozího atributivního syntagmatu bývají tato adjektiva nejčastěji utvořena smíšeným konverzně-kompozičním postupem (např. *bílé vousy - bělovousý, krátké nohy - krátkonohý*). Konverzně-kompoziční postup u těchto adjektiv převažuje, tvoří se jím často složená adjektiva i v případech, kdy k základovému substantivu 2. členu existuje samostatné odvozené relační adjektivum (srov. *ostronosý, nos - nosní; modrooký, oko - oční*).

Mnohá z těchto adjektiv se užívají v platnosti odborných termínů - označují se jimi především pojmy anatomické, zoologické a botanické. Stávají se součástí dvoučlenných názvů zvěšat a rostlin, kde označují druh (v rámci rodu) - např. *bělozubka bělobřichá, pavíán rýholící* apod. Některá z nich se užívají samostatně (bez řídícího substantiva); v zoologické nomenklaturě pak mívaly podobu plurálu maskulin životních pro označení tříd, skupin, řádů živočichů, např. *blanokřídlí* (motýli), *měkkozobí* (ptáci) atd. V botanickém názvosloví bývají skupiny rostlin označovány plurálovým tvarem ajektiva v rodě ženském, např. *jednoděložné, krytosemenné* (rostliny) apod.

V adjektivech pojmenovávajících části lidského těla jsou nejčastějšími motivujícími substantivy názvy: ruka, noha, hlava, krk, části obličeje (ústa, zuby, oči, řasy, brvy, nos, líce, čelo, brada), vousy, vlasy, kadeře, ramena, prsty, boky atd. Rozvíjející adjektiva, která se stávají základem 1. členu složenin, blíže určují barvu, velikost, rozměr, výšku, délku nebo tvar části těla. Příklady: *běloruký, jednoruký, těžkoruký, bosonohý, jednonohý, krátkonohý, křivonohý, krátkohlavý^(antrop.), velkohlavý, *bělokrký, krátkokrký, křivokrký, *bělotvárný, sladkoústy^(řidč., kníž.), *zlatoústy^(kníž., expr.), bělohubý, bělozubý, zlatozubý^(řidč., kníž.), černooký, jednoočí, modrooký, světlooký, šeroooký, šikmooký, velkooký^(řidč.), zlatooký^(kníž.), *bělořasý, černořasý, *světlořasý^{*}světlořasný, bělobrvý, černobrvý, různobrvý, křivonosý, bělolící^(básn.), černolící, drobnolící, plnolící, stříbrrolící,*

*širokolící, temnolící, *zlatolící*^(básn.), *nízkočelý, vysokočelý, *bělobradý, černobradý, sivobradý*^(kniž.), **střibrobradý, *střibrovousý*^(kniž.), *bělovlasý, černovlasý, dlouhovlasý, krátkovlasý, prostovlasý, rusovlasý, temnovlasý, tmavovlasý, střibrovlasý, světlolásý, bělokadeřavý*^(básn.), *světlokadeřavý*^(říd.), *běloramenný*^(básn.), *úzkoramenný, dlouhoprstý, širokoboký, štíhloboký, *útlopasý, krátkolebý, ploskolebý*^(antrop.) apod.

Některá z těchto složených adjektiv se užívají v posunutém významu, idiomatičky, např. *bosonohý* ("opatrný", např. b. řeč), *dlouhodechý*^(říd.) ("rozvláčný"), *dlouhoprstý*^(expr.) (např. o zlodějích), *dubohlavý* ("paličatý"), *horkohlavý* ("vznětlivý"), **měkkohubý*^(expr.) ("povídavý, sdílný"), *mlékobradý* ("nezkušený"), **nízkočelý* ("ponížený"), **ostrohubý*^(expr.) ("hanicí"), *sladkohubý*^(expr.) = *sladkoustý*^(říd., kniž.) ("sladce mluvíci"), **těžkoruký* ("neobratně písici"), *tupohlavý* ("omezený"), *tupožubý* ("neškodný"), *tvrdohlavý* ("umírněný, neústupný"), *tvrdosíjný* ("zarpalitý"), *úzkoprsý* ("mající malý duševní obzor, trpící předsudky"), *zlatoústy*^(zř.) (ve významu "výmluvný") atd.

Mnohá adjektiva se užívají pro označení části lidského i zvířecího těla, např. *bělohubý, bělokrký, bělozubý, krátkonohý, ostronosý, *silnoplecí, velkohlavý, velkooký* apod.

Adjektiva užívaná pouze ve spojení se jmény zvířat mají v základu 1. členu pojmenování části těla typické pro zvířata; jako základ těchto adjektiv se nejčastěji uplatňují substantiva: zobák, peří, křídla, hříva, ocas, drápy, blána, ploutev, šupiny, ostny, srst, rohy, parohy, hrb apod. 1. člen rozvíjí 2. člen atributivně, v obdobných významech jako u adjektiv založených na označení částí lidského těla (viz výše).

Příklady: *bělozobý, měkkozobý, ostrozobý, rudozobý, různozobý, skvrnozobý, vrubozobý, běloperý, střibroperý, bělokřídly, krátkokřídly, rovnokřídly, rychlokrídly, širokokřídly, stříhlakřídly, temmokřídly, bělohřívý, černohřívý, zlatohřívý, běloocasý, krátkoocasý, skvrnoocasý, *ostrodrápý, tlustoblanný, dlouhoploutvý, měkkoploutvý, pruhoploutvý, velkošupinatý, devítiosný, bělosrstý, krátkosrstý, krátkorohý, křivorohý, tlustorohý, úzkorohý, zlatorohý, vysokoparohatý, dvouhrbý, jednohrbý, čtyřzábrový, běloperutný, bělorouný* apod. - Většina těchto adjektiv plní funkci odborných zoologických termínů.

Některá adjektiva mají v základu 2. členu označení částí těla společných pro člověka i zvířata, ale užívají se pouze o zvířatech, a to z důvodů: a) věcných (např. *čtyřnohý, dvojplicní, dvouprstý, křídlonohý, rudokrký, srostloprsty*^(zool.), *srstnatonošý, žlutohřbetý*), b) konvenčních (zejména u adjektiv, která získávají rysy jakostních adjektiv), použijí-li se o člověku, jde o deterioraci nebo dysfemismus (např. *čistokrevný* - přeneseně expresivní - např. *čistokrevný* (Pražák), *holobřichý, malooký, nízkonohý, širokohlavý, velkobřichý, velkonosý, velkouchý*).

Adjektiva vztahující se k názvům částí rostlin mívají často jako základ 2. členu substantiva: květ, semeno, plod, list, zrno, klas, plátek, výtrus, kmen, kůra apod.; adjektiva nebo číslovky v 1. členu pojmenovávají barvu, tvar, velikost, počet těchto částí. Vedle primárních adjektiv se v těchto složeninách uplatňují také adjektiva deverbativní nebo jiná odvozená adjektiva (např. adverbiálního původu), určující zpravidla bližší způsob růstu nebo uspořádání částí rostlin, jejich rozmístění v celku apod.

Příklady: *bělokvětý, drobnokvětý, chudokvětý, jednokvětý, plnokvětý*⁶, *střibrokvětý, drobnosemenný, krytosemenný, mnohosemenný, drobnoplodý, různoplodý, sladkoplodý, bělolistý, plnolistý, různolistý, sladkolistý, stříbrolistý, světlolistý, širokolistý, úzkolistý, velkolistý, vstřícnolistý, drobnozrnný, plnozrnný, zlatozrnný*^(říd., kniž.), *běloklasý*^(zeměd.), *drobnoklasý, zlatoklasý*^(kniž.), *prostoplátečný, srosiloplátečný*^(bot.), *různovýtrusný, bělokmenný, širokomenný, bělokory, světlakory*^(říd.), *širokokorunný, krátkostébelný, různocnělečný, širokulupenný, srostlakorunný*^(bot.), *dutonohý, rýhonohý, sametonohý, bělomasý, zlatovousý*^(kniž.) (např. ječmen), *trojlaločný*^(bot.), *trojžilný/trojžilový*^(bot.), *trojtrnný, jednoblizný, měkkostenný* atd.

Poměrně zřídka se zakládají vlastnosti živých tvorů na název jiného znaku charakteristického pro vnější vzhled než části těla. Takovým vnějším znakem může být u lidí např. oděv nebo jeho součást (srov. *černorouchý, *černošaty*^(bás.), *ohněrouchý, pestrošaty*^(bás.), přeneseně též o zvířatech, např. *modropláštikový*^(zool.), zvuk, pohyb (*zlatohlasy*^(kniž.), *drobnokroký*), u živočichů nějaký jiný vizuální znak na těle (např. *bělopruhý, hřbetopruhý, sedmitečný, středoskvrnný*) atd.

Některá složená adjektiva vztahující se ke jménům zvířat a rostlin mají v základu 1. členu pojmenování substance, již se podobá substance chápáná jako vnější znak zvířete nebo rostliny. Tato adjektiva tedy patří mezi adjektiva založená na pojmenování dvou podobných substancí, ale zároveň jsou to báhu-vříšiové složeniny, protože přirovnávaná substance je znakem určované substance. Příklady: *drátosrstý, hvězdonosý* ("mající výrůstky na nose ve tvaru hvězdy"), *klínoocasý, lžicozobý, paprskoploutvý, srpoperý, šavlozubý, řouborohý, trubkonosý, veslonohý* (tj. "mající nohy podobné veslu"), *vrbolistý* ("mající listy podobné listům vrby") - podobně *javorolistý, šalvějolistý, narcisovětý* atd. Někdy se část těla jednoho zvířete srovnává s částí těla jiného zvířete (např. *čaponohý, psohlavý*). Jindy se v rámci složeného adjektiva srovnává vlastnost části těla s jinou substancí (pojmenovanou v 1. členu, který je substantivního původu),

⁶Toto adjektivum lze užít nejen ve významu báhu-vříšiové složeniny, tj. s významem "mající plno květů", ale také jako čistě relační adjektivum - vztahující se ke spojení "plný květ", básnicky - "jsoucí v rozkvětu"; protiklad gramatického čísla z výchozích syntagmat je v adjektivní složenině neutralizován.

přičemž srovnávaná vlastnost pojmenována ve složenině není; srov. *větrokřídly*, *větronohý* (tj. "mající křídla nebo nohy jako vítr", tedy "rychlý").

3.1512 Adjektiva založená na pojmenování konkrétního znaku neživé věci

Bahuhršiová složená adjektiva vztahující se ke jménům neživých, hmotných předmětů se zakládají většinou na pojmenování části (součásti) těchto předmětů, která je nápadná, vnímatelná (především vizuálně), pro daný předmět typická, tvořící jeho podstatu, jednu ze složek, z nichž se předmět skládá, apod. Pojmenování této části se stává základem 2. člena složení. 1. člen bliže určuje tvar, velikost, barvu, původ, počet těchto částí; poměrně častá jsou adjektiva s 1. členem číslovkovým - vyjadřujícím počet částí, z nichž se určované předměty skládají, nebo prvků, které obsahují. Příklady:

1. vlastnosti objektů, budov, místností: *bělostřechý*, **bělozděný*, *čtyřdveřový*, *čtyřpokojový*, *dvoubytový*, *dvoukřídlový*, *dvoulodní* (např. chrám), *dvoupatrový*, *jednoposchodový*, *nízkostěnný*, *plnostěnný*, *širokostřechý*, *třílůžkový*, *velkopanelový*, *vysokostěnný* apod.;

2. vlastnosti dopravních prostředků: *čtyřkolový*, *dvousedadlový*, *dvouválcový*, *dvouvrkulový*, *jednosedadlový*, *turbovrkulový* apod.;

3. vlastnosti cest, komunikací, míst (např. měst): *dvoutralový*, *dvouvěžatý*, *jednokolejný*, *nízkošachební*, *různokolejný*, *stověžatý*, *širokorozchodný*, *úzkorozchodný*, *zlatohorní* ("město mající zlaté hory, tj. doly") apod.;

4. vlastnosti strojů, nástrojů (včetně hudebních), pomůcek, zbraní a dalších hmotných předmětů: *dřevonohý*, *jednodiskový*, *jednohlavňový*, *jednohřidelní*, *je-dnokřídly* / *jednokřídlový*, *jednolampový*, *malorázní*, *stříbrostrunný*, *trojkloubový*^(techn.), *tříčelislový*^(tech.), *velkooký* (např. síto), *velkoramenný*, *velkorázní*, *zlatohrotý*, *zlatostrunný* apod.;

5. vlastnosti týkající se materiálu, hmotného obsahu označovaného předmětu, látky: *dlouhovlákný*^(text.), *zlatopískový*^(horn.), *zlatorudný*^(řid.) apod. Lze sem zařadit složené adjektivní názvy směsi a sloučenin, pojmenovaných podle prvků, které obsahují. Tyto názvy patří do chemického, příp. fyzikálního, biologického nebo geologického názvosloví (jsou tedy uměle tvořeny). Příklady: *hlinitodraselný*, *hlinitohořečnatý*, *chromoniklový*, *lihabenzolový*, *sodnovápenatý*, *zemitoalkalický*, *železnatozelezitý* apod.

3.152 Adjektiva založená na pojmenování abstraktního znaku

Jako základ těchto adjektiv se chápe inherentní znak substance, zpravidla nepřímo vnímatelný (zejména vizuálně), abstraktní, pro substanci konstitutivní nebo rozlišující, ale také znak obecný, charakterizující třídu substancí. Nositel tohoto abstraktního znaku je pojmenován substantivem, které je složeným adjektivem rozvíjeno. Tato adjektiva patří svou povahou mezi složeniny bahuhršiové (např. *dobromyslný*, *dvojtvarý*).

Tato složená adjektiva se tvoří na základě atributivního syntagmatu většinou komplexním derivačně-kompozičním postupem, méně často postupem konverzně-kompozičním. Slovotvorným základem 2. člena je abstraktní substantivum (pojmenovávající pojmy různého druhu), v 1. členu se uplatňují především adjektiva (zprav. primární, často kvantifikující), příp. číslovky. Slovotvorné affixy jsou většinou shodné s affixy užívanými u derivovaných adjektiv, nejčastější spojovací vokál je vokál *-o-*. Jsou to složeniny determinační, přívlastkové.

1. Adjektiva založená na pojmenování abstraktního znaku živých bytostí

Do této skupiny adjektiv patří hlavně adjektiva vztahující se k názvům osob - označují typicky lidské vlastnosti. Charakteristickým znakem je povahový rys, charakterová vlastnost, hodnocení člověka z hlediska morálního, intelektuálního, společenského, komunikativního, emocionálního apod. Tato adjektiva se zakládají převážně na abstraktních substantivech, z nichž mnohá jsou původem deverbativní (pojmenování vlastnosti je založeno na chování lidí, jejich projevech, činnostech). Složená adjektiva na rozdíl od motivujících syntagmat mívají často idiomatický význam.

Příklady: a) charakterové a intelektuální vlastnosti člověka: *choromyslný*, *maloduchý*, *malomytlý*, *malověrný*, *mravopočesný*^(kniz.), *prostoduchý*, *slabomyslný*, *svévolný*, *velkodusný*^(řid.), *velkorysý* (mající "velké rysy"), *zlomyslný*, *zlověrný* apod.;

b) hodnocení člověka z hlediska společenských vztahů a postavení: *plnoprávný* ("mající plné právo"), *rovnoprávný*, *svéprávný*, *vsemocný*, *zломocný* apod.;

c) emocionální vlastnosti: *dobrosrdceň*, *chladnokrevný*, *měkkosrdcatý*, *prostosrdceň*, *veselomyslný*^(kniz.) apod.;

d) fyzické schopnosti a životní projevy: *dalekozraký*, **hromohlasý*, *chudokrevný*, *krátkodechý*, *krátkozraký* (též v přeneseném významu), *rychloteplý*, *sladkodechý*, *sladkoklasý*, *studenokrevný*, *teplokrevný* apod.

Řada těchto adjektiv se běžně užívá ve spojení s abstraktními substantivy pojmenovávajícími činnosti lidí, jejich jednání (včetně myšlenkového a verbalního), např. *dobrosrdceň* úsměv, *chladnokrevné vystupování*, *krátkodechá výmluva*, *krátkozraké rozhodnutí*, *prostoduchá myšlenka*, *velkorysé gesto*,

zlomyslný pohled atd. Těchto adjektiv lze většinou užít ve spojení s hromadnými substantivy (kolektivy), a to ve stejném významu jako se substantivy pojmenovávajícími jednotlivce.

Zvláštní skupinu představují adjektiva založená na znaku zvířat; užívají se hlavně jako odborné zoologické termíny, v nichž pojmenovávají zvířata podle jejich typického, význačného rysu, vztahu nebo projevu. Příklady zoologické nomenklatury (složená adjektiva vyjadřují vztah k substanci pojmenované ve 2. členu, nejsou to bahuříhiové složeniny): *klíšť dvouhostitelské, pásovec devítispásný, zimnička čtvrtodenní* apod.

2. Adjektiva založená na pojmenování abstraktního znaku neživé věci

Tato adjektiva se většinou zakládají na abstraktních názvech fyzikálních vlastností nebo částí hmotných předmětů, na názvech úkonů a činností strojů, přístrojů, pomůcek apod.

Příklady: *dlovoperiodický, dvourychlostní, pomaluobrátkový* (např. stroj - "mající pomalé obrátky"), *přímosměrný^(ridč.), různojaderný, sladkozvuký, temnozvuký, velkokapacitní* apod.

Poměrně velkou skupinu představují adjektiva, u kterých je znakem určované substance pojem kvantitativního charakteru - veličina, zpravidla měřitelná, vyčísitelná, obecný pojem rozměru, velikosti, hmotnosti, vyjádření míry a klasifikačního stupně různého druhu atd. Jako základová substantiva 2. členu těchto adjektiv se uplatňují jak všeobecné abstraktní názvy, tak speciální pojmenování měrových (příp. jiných) jednotek jednotlivých oborů. Vzhledem k sémantice těchto substantiv i vzhledem k celkovému významu složeniny se v základech 1. členu vyskytují často číslovky. Příklady: a) vlastnosti založené na obecně kvantifikujícím pojetu: *drobnotvarý, dvoustupňový, jednotvárný, jednoznačný, několikastupňový, plnovážný* (např. mince), *rovnocenný, různoměrný* (dnes převážně v přeneseném významu), *stejnoměrný, trojtvarý* apod.;

b) vlastnosti založené na geometrických nebo matematických pojmech, útvarech, veličinách, vlastnosti prostorové, fyzikální apod.: *čtyřboký* (např. jehlan), *čtyřcípý, čtyřúhelný, dluhovlnný, jednomocný, krátkovlnný* (paprsek), *kosoúhlý, mnohoúhlý, ostrohranný, ostrohrotrý^(ridč.), ostrohrbety^(ridč.), ostrouhlý, rovnoosý, rovnostranný* (např. trojúhelník - "mající rovné strany"), *rovnoosý, rovnoúhlý, ostrohranný, čtyřcípý, dluhovlnný, krátkovlnný* (paprsek), *jednomocný* apod.;

c) vlastnosti založené na názvech měrových jednotek: *čtyřsetkorunový, dvacetistupňový* (mráz), *dvolhektarový, několikalitrový, osmikilogramový, stometrový* apod.;

d) vlastnosti založené na časových pojmech a veličinách: *celodenní, celoměsíční, celonoční, celoroční, dlouhodobý* (ve významu "trvající krátkou nebo dlouhou

dobu"), *dlouholetý, dlouhověký, dvouhodinový* ("trvající dvě hodiny"), *jednoletý, krátkodobý, mnohaletý/mnoholetý, pětiminutový, trojdobý* apod.;

e) vlastnosti založené na pojmech z oblasti duchovní kultury, např. *jazykovědy, literatury, hudby a umění: čtyřslabičný, dvousvazkový, jednočárkováný^(hud.)* (např. oktáva), *lichoslabičný* (např. verš - "skládající se z lichého počtu slabik"), *mnohozajecný, několikaslovný, různozajecný* (např. slovník - "obsahující mnoho jazyků, různé jazyky"), *pětistránkový, sedmičtvrtcečný^(hud.), vícezádkový, zlatoryjmy^(kniz.)* apod.

Mnoho adjektiv založených na abstraktním znaku určované substance lze užít ve spojení se substantivy pojmenovávajícími jak živé bytosti, tak neživé jevy. Základové jméno 2. členu mívá poměrně obecný, široký lexikální význam (protože pojmenovává znak společný živým tvorům a neživým jevům) a bývá většinou abstraktní. Příklady: *dlouhověký, méněcenný, plnocenný, plnohodnotný, rovnocenný, různoměrný, stejnohodnotný, stejnojmenný, velecenný, vysokohodnotný, zlomocný* apod.

3.2 Složená adjektiva deverbativní

3.20 Obecný výklad

Deverbativní adjektiva se onomaziologicky zakládají na vztahu pojmu kategorie příznaku (představovaného onomaziologickou bází) a pojmu kategorie děje (který je onomaziologickým příznakem pojmenován). Tato adjektiva se tvoří od sloves, neboť pojem děje se primárně vyjadřuje právě slovesy. Podle způsobu pojetí děje a jeho ztvárnění v utvořeném slově představují deverbativní adjektiva realizaci onomaziologické kategorie typu transpozičního nebo mutačního.

Při transpozici dochází k pouhému převedení kategorie děje do kategorie vlastnosti, bez podstatných obsahových změn; děj je pojat jako vlastnost, tedy příznak v čase nerozložený (na rozdíl od procesuálního pojetí děje jakožto příznaku v čase rozloženého u sloves). - Slovesná (verbální) adjektiva si zachovávají některé typické slovesné kategorie (podobně jako substantiva verbální) - kategorii vidu, slovesného rodu, relativně vyjadřují i význam časový (označují děj současný s dějem vyjádřeným slovesně nebo mu předcházející - na rozdíl od substantiv verbálních). Transpozice děje ve vlastnost je vyjádřena formálními (sloivotornými) prostředky.

U ostatních typů deverbativních adjektiv jde o realizaci mutačního typu onomaziologické kategorie; tato adjektiva pojmenovávají vlastnost, která se za-

kládá na vztahu k ději, (tentototo vztah má na rozdíl od děje samého statickou nebo polostatickou povahu). Na rozdíl od verbálních substantiv, u kterých jde o pojmenování děje (pouze staticky chápáno jako vlastnost), pojmenovávají tato (mutační) deverbativní adjektiva vlastnost založenou na dějovém vztahu, vlastnost z tohoto vztahu vyplývající apod. Na typu vztahu děje k určované substanci, jejíž příznak adjektivum vyjadřuje, závisí význam deverbativního adjektiva; protože dějový vztah může být různého druhu, je sémantika deverbativních adjektiv poměrně bohatá.

Složená deverbativní adjektiva mají stejnou onomaziologickou podstatu jako deverbativní adjektiva nesložená; jejich onomaziologická struktura je realizována složitější slovotvornou stavbou. Onomaziologická báze je formálně vyjádřena buď slovotvorným sufiksem (při komplexních kompozičních postupech), nebo hotovým deverbativním adjektivem, které vstupuje jako celek do struktury složeniny (při čisté kompozici¹). Složený onomaziologický příznak při komplexních postupech ve své určované složce explicitně pojmenovává děj, vzhledem k němuž se vlastnost vymezuje, a ve složce určující specifikuje bližší okolnost tohoto děje. 2., určovaný člen složeniny je vždy slovesného původu. 1., určující člen je nejčastěji povahy substantivní a adverbiální, méně často zájmenné a číslovkové. Při vlastní kompozici bývají oba členy většinou spojeny spojovacím vokálem (převážně -o), při nevlastní kompozici jsou připojeny bez spojovacího vokálu.

Příklady: *dobročinný* - (*dobr-o* + *čin-ný*) : "takový (= vlastnost), který činí dobro" (děj + jeho předmět), podobně *dluohohrající* ("takový, který dlouho hraje"), *málomluvný* ("takový, který málo mluví"), *pomstychtivý* ("takový, který chce pomstu") apod.

Tvoření deverbativních adjektiv kompozicí a derivací je obdobné. V obou případech se jako motivující uplatňují obsahově i strukturně (morfologicky i syntakticky) shodné typy sloves. Z hlediska sémantického převažují slovesa dynamická, a to akní; vzhledem k obecné sémantice adjektiv (pojmenování příznaku v čase nerozloženého, tj. více či méně stabilního a časově neohraničeného) bývají základová slovesa převahou nedokonavá. Dokonavá slovesa se uplatňují zejména u pojmenování vlastnosti rezultativních (tj. vlastnosti pojatých jako výsledek děje - např. *polozbořený*, *starousedlý*). Slovotvorným základem určovaného člena se stává primární slovesný kmen (tvarotvorná báze sloves), ke kterému se při komplexních smíšených kompozičních postupech připojuje slovotvorný (adjektivní) sufiks. Rozložení slovotvorných sufixů v závislosti na obecném významu složeného deverbativního adjektiva a na formální

¹Viz zde podrobněji v kapitole o tvoření adjektiv čistou kompozicí.

povaze odvozovacího základu 2. člena složeniny i případné hláskové alternace na konci tohoto odvozovacího základu jsou obdobné jako rozložení sufíxů a alternace u odvozených adjektiv.

1. člen složeniny mívá zpravidla podobu jmenného kmene; je-li příslovečného původu, vstupuje adverbium z výchozího syntagmu do složeniny v podobě bez slovnědruhové charakteristiky.

V rámci deverbativních adjektiv je zásadní rozdíl mezi typem transpozičním (zahrnujícím slovesná adjektiva) a mutačním (zahrnujícím relační dějová adjektiva). Podle specifikace dějového vztahu lze adjektiva v rámci obou onomaziologických typů podrobněji klasifikovat formálně-sémanticky.

3.21 Slovesná adjektiva

Tato adjektiva pojmenovávají děj, který je formálními slovotvornými prostředky transponován do kategorie vlastnosti (tj. jako příznak abstrahovaný od časového průběhu). Ze všech deverbativních adjektiv jsou slovesná adjektiva nejbližší slovesům. Zachovávají si některé vlastnosti sloves - vyjadřují kategorii slovesného vidu, rodu, relativního času a podržují si i slovesnou rekci. Na rozdíl od ostatních deverbativních adjektiv mají primárně pouze dějový význam; teprve sekundárně mohou (stejně jako ostatní deverbativní adjektiva) nabývat i rysů kvalifikačních. Mohou tedy podle kontextu označovat probíhající děj i vlastnosti, např. **všehtající*, **všechnapající*. Pro slovesná dějová adjektiva je příznačná shoda slovotvorného a lexikálního významu - jen zřídka mívají idiomatický význam (např. **srdcervoucí*).

Z hlediska významu vyjádřených slovesných kategorií lze slovesná adjektiva klasifikovat do následujících skupin:

3.211 Aktivní slovesná adjektiva

Tato adjektiva pojmenovávají současný děj. Verbální člen této složeniny se tvoří sufiksem -c(i) (s variantami pro jednotlivé konjugační typy sloves: -ouc(i), -íc(i), -ejíc(i), -ajíc(i)) od prezrentního kmene, zařazujícím tato adjektiva k měkkému typu deklinace (vzor "jarní"). Motivující slovesa jsou ve shodě s obecnou slovotvornou sémantikou této skupiny nedokonavá - pojmenovávají děj současně probíhající s jiným dějem, příp. děj atemporální. Převažují zde spřežky.

Složená slovesná adjektiva jsou méně produktivní než odvozená, zejména v běžném vyjadřování se netvoří příliš často. Hojnější jsou složeniny pro označení vlastností předmětů (např. prostředků) než osob. Zvlášť výrazná je formální shoda 2. členu se samostatným slovesným adjektivem. Tyto složeniny jsou velmi blízké větnému syntagmatu se slovesným adjektivem jako řídícím členem; hranice mezi spřežkou a slovním spojením jsou zde pouze formální a často nezřetelné (oba způsoby pojmenování plní stejnou funkci). Jedním z faktorů ovlivňujících vznik spřežek ze spojení slov je míra dějovosti základového slovesa - zpravidla slovesa s vyšší mírou dějovosti si podržuje svou samostatnost a nevstupuje do adjektivní spřežky). Samostatnost obou členů syntagmatu podporuje i současná tendence tvorit adverbia od relačních adjektiv, která se běžně nestávají členy složenin (pro svou vlastní zřetelnou slovotvornou stavbu si zachovávají samostatnost).

Slovesná adjektiva tohoto typu se užívají pro označení vlastnosti živých bytostí i neživých věcí - jejich význam se může specifikovat v závislosti na referentu adjektiva.

Srov. případy:

1. Se jmény osob se jako vlastnost označuje děj nebo stav: a) probíhající - např. *kolemjdoucí*, *kolemstojící* (1. člen složenin blíže určuje děj vyjádřený v 2. členu okolnostním určením), *nicnetušící* (1. člen předmětem děje), *okolojdoucí*, *okolostojící*, *polobdící*, *polospící*, *spolubydlící*, *spolujsoucí*, *spolu-jednající*, *spoluválčící*;

b) atemporální, příznačný rys osoby, např. její schopnost (základová slovesa bývají neakční, proto je dějový význam oslaben) - **mnohovědoucí*, **soběchítící* ("sobecký"), **všechnájící*, *vsemohoucí* (lze užít i ve spojení s označením neživé věci, např. *vsemohoucí příroda* - lze chápout jako personifikaci, 1. člen označuje předmět děje), **zlevěřící* ("kacířský"), **zlolající* apod.

Mnogá složená adjektiva (spojující se s životním referentem) podléhají v různé míře procesu substantivizace - zařazují se významově mezi činitelská jména. Příklady: *kolemjdoucí*, *mimojdoucí*, *okolostojící*, *spolujsoucí*, *vsemohoucí* (mohou mít platnost adjektivní i substantivní). U některých původních adjektiv substantivní pojetí zcela převládlo (tato jména ztratila schopnost pojmenovávat dějovou vlastnost a zcela se přehodnotila v pojmenování nositele této vlastnosti) - např. *dilovedoucí*, *obchodvedoucí*, *spolubydlící*, *spolucesstující*, *spolujsoucí*, *spoluvedoucí*, *stavbyvedoucí*. Význam těchto substantiv zahrnuje účelový rys (srov. člověk určený k vedení díla apod.). (Příslušná nesložená jména si adjektivní charakter většinou podržují a vedle toho mají jako sekundární i platnost substantivní - viz *cestující*, *vedoucí*). - K procesu substantivizace dochází většinou u složených adjektiv, která se spojují se substantivními názvy osob, nikoliv neživých věcí (na rozdíl od odpovídajících odvozených adjektiv, která mohou

mít adjektivní platnost i ve spojení s neživými referenty, např. *cestující veřejnost*, *jednající strany*, *vedoucí úloha*). K substantivizaci nedochází zpravidla ani u těch složených adjektiv, která se mohou spojovat jak s životním, tak s neživotním referentem, např. *všechnájící* (*člověk*, *pohled*), *všeobjímající*^(kníž.) (*člověk*, *vesmír*), a to i přesto, že lze chápat spojení s neživotními jmény jako personifikaci.

Poznámka: K procesu substantivizace dochází i u některých jiných typů deverbativních adjektiv, a to podobně jako u slovesných adjektiv, srov. např. (právnické termíny) *spoluobviněný*, *spoluobžalovaný* (*člověk*) - mají adjektivní i substantivní platnost jako nesložená jména *obviněný*, *obžalovaný*, ale: *spoluoprávněný* (*požadavek*) - pouze adjektivní (jako *oprávněný*).

2. S životním i neživotním referentem se jako vlastnost označuje probíhající děj. Příklady: *délesloužící*, *dlouhohrající*, *lesodohlédací*^(les.) (např. *l. služba*), *samořídící*, *spoluválčící*, *všeoyládající*, *vseslyšící*; některá adjektiva mají zároveň rys příznačné vlastnosti nebo účelu, srov. *všehejví* = *všehejivý*, *všeničící* = **všeničivý*, *všeoblažující* = **všeblaživý*, *všepožírající*^(řid.) = **všepožírávý*, *všerohodující* atd.

3. Se jmény předmětů (hmotných i abstraktních) se zpravidla označuje, pojmenovává pouze dějový význam. Příklady: *běloskvoucí*, *bleskoskvoucí*^(bás.), *dlouhotrvající*, **duhoskvoucí*^(bás.), *hlubokokořenící*, *hlubokoprokvášející*, *hvězdoskvějící*^(bás.), *jasnozářící*^(bás.), *přímokopírující*, *sladkopáchnoucí*, *sladkoznící*, **srdcerozrývající*^(kníž.), **srdcervoucí*, *voduodrážející*, *všeobjímající*^(kníž.), *všeza-hrující*^(řid.), *zlatoskvoucí* apod.

3.212 Adjektivizovaná činná příčestí

Tato adjektiva vyjadřují pojem děje transponovaný v pojem vlastnosti, a to slovotvornou konverzí slovesných příčestí v adjektiva (formálně vyjádřenou morfologickou charakteristikou podle vzoru "mladý"). Podle vztahu ke kategorii slovesného rodu jsou primárně aktívni (adjektiva zakončená na -l(y)) nebo pasivní (adjektiva zakončená na -n(y), -t(y)). Základem těchto adjektiv jsou ve shodě s jejich obecným slovotvorným významem pojmenování předčasného děje dokonavá slovesa.

Ve složených adjektivech je děj blíže určen - nejčastěji okolnostním určením; 1. člen mívá zpravidla adverbiální povahu (určení děje vlastním způsobem); méně často substantivní, např. při vyjádření prostředku (*zlatotkaný*^(kníž.)) nebo

přirovnání (*duhotkaný^{bás.}). Složená adjektiva tohoto typu se tvoří převážně vlastní kompozicí, spojovacím vokálem je nejčastěji -o-.

Poměrně frekventovaná jsou pouze adjektiva s 1. členem *polo-*, která lze považovat za složeniny tvořené čistou kompozicí, a to kvantitativně (měrově) modifikační. Adjektiva tohoto typu se tvoří a užívají poměrně málo, mnohdy se dává přednost použití výchozího spojení (srov. např. nově příšlý / *novopříšlý). Příklady: adjektiva zakončená na -l(y): *novousedlý*, *polobdělý*, *poloopilý*, *polouvadlý*, *polovyschlý*, *polozdivočelý*, *starobylný*, *starousedlý*, *stejnolehlý*, **širolehlý*, **temnozesinalý* atd.

Adjektiva zakončená na -n(y), -t(y): *blahoslavený*, *novorzený*, **novozasetý*, *polokrytý*, *polomontovaný*, *polooblečený*, *poloosvělený*, *polootevřený*, *polovztyčený*, *polozapomenutý*, *polozbořený*, *prvorzený*, *samozaný*, *spolumotivovaný*, *spoluuvymezaný*, *zlořečený*, *znovunalezený*^(řid.) atd.

Některá adjektiva tohoto typu mají platnost odborných termínů - např. botnických (*lichozpeřený*); právnických (*spoluobviněný*, *spoluobžalovaný*); hutnických (*nízkolegovaný*, *vysokolegovaný*) atd.

Mnohá adjektiva se blíží adjektivům dějové vlastnosti, např. *jednolitý*, *polovzdělaný*, *rychlokvašený* apod. K adjektivům dějové vlastnosti přecházejí také některá adjektiva zakončená na -l(y): *poloumělý*, *polospalý*, *polozávislý*, *vysokorostlý*^(poněk.zast., řid.) apod. Tato adjektiva většinou pojmenovávají skutečnost přímo (idiomatické je např. adjektivum *novopečený*^(hov.)).

Mnohá z těchto adjektiv představují přehodné pásmo mezi adjektivy tvořenými pouhou konverzí od příčestí činného a adjektivy charakterizačními, u nichž proniká vedle dějového významu rys kvalitativní; 1.-ový element se v nich považuje za derivační sufix - tato adjektiva představují mutační typ onomaziologické kategorie. V tomto smyslu se hodnotí jako adjektiva aktivní rezultativní dějové vlastnosti - jejich význačným rysem je výsledkový význam (srov. *polozdivočelý*, *sladkonavinulý*^(řid.), *starousedlý*, **štíhlorostlý*^(kniž.), *útlorostlý*^(kniž.)). Podobně se také přehodnocují adjektivizovaná příčestí trpná v adjektiva pasivní (srov. **duhotkaný*^(bás.), *poloudušený*, **samtkaný* (= "ručně tkaný"), *stříbrotnka*^(kniž.), *těžkooděný*^(řid.), *zlatotkaný*^(kniž.)).

3.22 Relační dějová adjektiva

Relační (vztahová) dějová adjektiva pojmenovávají vlastnost, která je založena na vztahu děje k substanci blíže určované těmito adjektivy. Takto široce pojatá adjektiva zahrnují několik slovotvorně-významových skupin, vymezených typem dějového vztahu (jeho specifikací).

Široce vztahová dějová adjektiva mají obecnou slovotvornou sémantiku, kterou lze vystihnout formulí "takový, který má vztah k ději vyjádřenému slovotvorným základem a pojatému jako vlastnost".² V onomaziologické struktuře těchto adjektiv se obecnost dějového vztahu projevuje složitostí onomaziologického příznaku, který nemívá vyjádřeny všechny složky - chybí především onomaziologický spoj, ale často také některá (nebo některé) z určujících složek. Slovotvorný význam těchto adjektiv je vzhledem k lexikálnímu významu obecný, neurčitý.

U složených široce relačních dějových adjektiv představuje verbální člen (slovotvorný základ 2. člena) určovanou složku složeného onomaziologického příznaku, která pojmenovává pouze děj - typ vztahu děje k substanci zůstává nevyjádřen. Slovotvorný sufix, který představuje onomaziologickou bázi pojmenování, má funkci kategoriálně zařazující, zpravidla nenaznačuje dějový vztah. Tato adjektiva nemají vlastní sufixy s vyhraněným významem.

1. člen těchto složenin představuje určující složku onomaziologického příznaku - blíže determinuje děj objektem (např. *slovotvorný*) nebo okolnostním určením, zejména vlastního způsobu (např. *lehkostravitelný*) nebo místa (např. *světoznámý*). V závislosti na slovese ve 2. členu bývá 1. člen: a) substantivní: *bohabojný*, *dějetvorný*, *duchamorný*, *hlístopudný*^(lékař.), *směrodatný*, *světoznámý*, *tancechтивy* atd.; b) adjektivní: *lesoochranný*^(les.) ("týkající se ochrany lesa"), *lesopěstiteľský*^(les.), *prostomyslný*, *rovnoměrný* (k "rovná míra", možná je též interpretace na základě syntagmatu "měřit rovně", tedy 1. člen adverbiální), *slabozraký*; c) pronominální: *samohybný*, *samosprašný*, *soběstačný*, *všemohoucný*; d) číslovkový: *dvojmocný*, *jednosytný*, *málomluvný*, *mnohopočetný*, *trojsměnný*, *víceznačný*; e) adverbiální: *levotočivý*, *lepozpěvný*^(bás.), *prostořeký*, *přímotopný*^(odb.), *rovnoběžný*, *rychlolorzpustný*. U adverbii tvořených od adjektiv svědčí o slovnědruhové platnosti výchozí syntagma; z čistě formálního hlediska se stává základem 1. člena adjektivní (odvozovací) kmen.

2. člen těchto složenin je verbálního původu - při vlastní kompozici se jeho základem stává primární slovesný kmen (např. *prostořeký*, *rychlolorzpustný*, *teplomilný*, *vejcorody*^(zool.)), příčestí trpné (*novopečený*^(hov.), *lichozpeřený*), příp. dějové adjektivum se široce vztahovou příponou -n(y) (*všemohoucný*, *+zlolajícny*^(zeměd.)) nebo dějové substantivum (*dobromyslný*, *dvojmocný*, *jednosečný*^(bás.), *samoindukční*, *samovolný*, *širokorozchodný*, *velkodechý*^(bás.)). Ve 2. členu složenin se mohou uplatňovat varianty primárního kmene (srov. *dvojsečný* - *seču/sekám*, *sekat*, *světoborný*^(expr.) - *bořím*, *bořit*).

²Viz rukopis TSČ 3

U spřežek je 2. členem samostatné deverbativní adjektivum (*krvelačný, pravděpodobný*).

Členy vlastních složenin jsou většinou spojeny spojovacím vokálem -o- (*pravdomluvný, rychlorozpustný*), méně často vokálem -e- (bývá po souhlásce j- na konci odvozovacího základu 1. členu - např. *dějetvorný*), příp. jsou spojeny bez vokálu (*svébytný*). Členy nevlastních složenin jsou vždy spojeny bez spojovacího vokálu (*cílevědomý*).

Široce relační dějová adjektiva se tvoří hlavně komplexním postupem derivačně-kompozičním (velmi produktivní je sufix -n(y)), např. *mnohomluvný, sazometný, světodějný*, méně často postupem konverzně-kompozičním (např. *činorodý, rychloproudý, starobyly*).

Široce relační adjektiva obecně pojmenovávají vlastnosti živých bytostí i neživých předmětů. Některá se pojí pouze s živými referenty (*blahosklonný, ctižádostivý, pravdomluvný, pravověrný*), některá pouze s referenty neživými (*deštnosný, krkolistý, květonosný^(bot.), právoplatný, stáložárný, trojsměnný, vodupropustný* - a všechna účelová adjektiva, viz dále) a některá s referenty živými i neživými (*samohybný, světoznámý, teplomilný, všemocný, zlopověstný*).

V závislosti na motivujících slovech mají tato adjektiva různý stupeň konkrétnosti a abstraktnosti ve vyjadřování pojmenovávané vlastnosti. - Vyšší míru abstraktnosti mají např. adjektiva zakládající se na (zpravidla akčních) slovesech pojmenovávajících duševní činnosti nebo stavů; těmito vlastnostmi se určují osoby podle charakteru, jednání, vystupování, chování, vykonávání činností a vztahů k nim, příp. schopností apod. Tato adjektiva pojmenovávají hlavně morální vlastnosti osob (v 1. členu těchto složenin se proto hojně uplatňují hodnotící adverbia a abstraktní substantiva) a mívají výrazný hodnotící rys - pozitivní nebo negativní. Příklady: *blahosklonný, bohabojný, cílevědomý, krvelačný, marnotratný, mírumilovný, pořádkumilovný, sebevědomý, sladkolichotný, soběstačný, spoluodpovědný, zlomyšlný* apod.

Abstraktní bývají také některá adjektiva zakládající se na slovesech nebo dějových jménech abstraktní povahy, která se vztahují k neživým předmětům a abstraktním pojmem. Příklady: *prvobytý, rovnoměrný, samozřejmý, *stejnobežný, stejnolehlý, stejnosměrný, světoborný^(expr.), světodějný, víceznačný, všeplatný* apod.

U těchto složených adjektiv (stejně jako u odvozených) dochází k významovým posunům a iradiacím (v rámci jednotlivých skupin i mimo ně), a to i v závislosti na lexikálním významu referenta (srov. *pravděpodobný* - "blízký pravdě" - *pravděpodobný výklad, odhad* a "takový, o němž lze předpokládat, že se uskuteční, stane" - *pravděpodobný výsledek, vítěz*). Ve srovnání s nesloženými adjektivy bývá u složenin možnost významových posunů limitována lexikálním významem 1. členu. Srov.: *známý* - pasivní dějová vlastnost ("který je někomu

povědomý, kterého zná široký okruh lidí"), aktivní dějová vlastnost široce vztahová ("znající se osobně" - *je s někým známý*) a světoznámý - pouze pasivní dějová vlastnost; podobně: *dělný* - dějová aktivní vlastnost (*dělný lid*), široce relační dějová vlastnost (*dělné prostředí* - "naplněné prací, vhodné pro práci") a *kozedelný* - pouze široce relační adjektivum ("týkající se zpracování kůže"), *sečný* - účelové adjektivum (*sečná zbraň* - "k sekání"), pasivní adjektivum (*sečná rána* - "vzniklá seknutím"), a *jednosečný^(zeměd.)* - široce relační dějové adjektivum ("skýtající jednu seč do roka"), *dvojsečný* - široce relační adjektivum nebo adjektivum dějové vlastnosti ("ostrý na dvě strany" - též přeneseně).

U některých adjektiv bývá dějový význam (v různé míře) oslaben - např. zakládají-li se na atributivních syntagmatech, a to zejména ustálených, s řídícím dějovým substantivem.³ V současném jazyce se složená adjektiva tohoto typu tvoří velmi často. Příklady: *elektrorozvodný, empiricko-induktivní, gastronomicko-prodejní, geologickoprůzkumový, hospodářkosprávní, hypoteticko-deduktivní, obchodně-provozní, prodejně-propagační, teoretickovýzkumný, umělecko-výchovný, úzkorozchodný, vysokovýkonný, zpětnovazební* apod.

Dějový charakter bývá dále oslaben u složenin, které nabýly platnosti odborných termínů, srov. např. botanické názvy: *cukrodárný, hniložijný, jednoobalný, křízmostojný, prvoobalný, pryzodárný, tajnosnubný, vodosnubný*; zoologické termíny: *dvojdyšný, obojživelný, vejcorodý, živorodý*; geometrické termíny: *rovnoběžný, různoběžný, samodružný*, technické termíny: *pomaloběžný/pomaluběžný, rychloběžný, vysokozdvizný, zemědělské termíny: jednostřízní/jednostřížný, vysokodojný* apod.

U široce vztahových adjektiv dochází v různé míře k oslabování motivace; tento proces bývá podmíněn: 1. neprůběhovým nebo neakčním slovesným dějem v základu 2. členu (např. *bělotřpytný^(bás.), bělozářný^(bás.), jednoznačný, *růžovný^(kniž.), samozřejmý, soběstačný, studenotekutý, *všelaskavý, *zdravodatný* apod.; 2. formální vzdáleností motivujících a motivovaných slov, příp. zastárváním nebo omezeným užíváním motivujících slov (*jasnozřivý, samohudný, všeťecný, zimomřivý, zlolajný^(kniž.)*). V některých složených adjektivech se slovotvorný význam téměř lexikalizuje - viz např. idiomatické složeniny *krkolistý, nebetyčný, těžkopádný* apod.

Široce vztahová dějová adjektiva svou obecnou, nespecifikovanou slovotvornou sémantikou překrývají ostatní slovotvorně-sémanické skupiny deverbativních adjektiv, které mají sémantiku vyhraněnější (zakládají se na specifikovaném dějovém vztahu). Tyto skupiny adjektiv se také mnohdy překrývají a jejich členy si navzájem konkuruji nebo jsou synonymní. Přesuny mezi jednotlivými skupinami

³Tato adjektiva se proto mnohdy mezi deverbativní nezařazují a uvádějí se v rámci desubstativních adjektiv (viz o nich zde v příslušné kapitole).

složených adjektiv jsou obdobné jako u adjektiv odvozených.

Široce vztahová dějová adjektiva, u kterých je dějový význam slovotvorného základu oslaben a do popředí se dostává dějový vztah jakožto stálá charakteristická vlastnost určované substance, se často stýkají s adjektivy dějové vlastnosti. Odvozená adjektiva dějové vlastnosti označující aktivní neaktuální charakteristickou činnost se produktivně tvoří příponami *-iv(y)*, *-av(y)*, s významovým rysem náhylnosti, sklonu k ději, schopnosti, nápadné činnosti. Tyto přípony se uplatňují také u některých složených adjektiv s významem dějové vlastnosti, např. *ctižádostivý*, *hmyzožravý*, *levotočivý*, *krvežíznivý*, *masožravý*, *polovodivý*, *pomstychtivý*, *pravotočivý*, *všežravý*, **zlatochtivý/zlatachtivý* atd.

Významově i strukturně do skupiny adjektiv s významem dějové vlastnosti spadají také adjektiva s jinými příponami nebo s 2. členem konvertovaným; některá mají nesložená synonyma odvozená příponami typickými pro adjektiva dějové vlastnosti. Příklady: *činorodý* ("tvořivý"), *málomluvný*, *marnotratný* ("rozmařilý"), *mnohomluvný*, *pravdomluvný*, *prostopášný* ("zmařilý"), *prostořeký* ("po-vídavý, upovídáný"), *mnohomluvný*, *zlolajný^(kniž.)* ("pomlouvačný") apod.

Vedle dějové vlastnosti mohou některá široce relační složená adjektiva nabývat i významu blížícího se významu slovesných adjektiv (označují tedy nejen neaktuální dějový vztah, ale také aktuální, právě probíhající děj): *blahodárný*, *blahopřejný*, *deštonosný* (*mrak*) - "přinášející déšť", *křivopřísežný* (*slib*) - "přisahající křivě", *lehkovznětný* ("vzněcujející se"), *mnohoobsažný* (*výklad*) - "mající bohatý obsah", *mnohoslibný* (*úsměv*) - "mnoho slibující", *samostatný* ("existující sám o sobě"), *sebemárnivý* ("omamující"), *sladkovonný^(kniž., bás.)*, *směrodatný* ("rozhodující"), *světovládný* ("vládnoucí světu"), *věrolovný* ("lámající víru, zrádný"), *víceznačný* (*výrok*) - "mající více významů", **všudybylý* ("objevující se stále na různých místech"), *zlatoskvělý* (*kov*) - "zlatě skvoucí", *zlolajný^(kniž.)*, *zlomocný* ("mající nebo projevující zlou moc"), *zlověstný* ("věštící něco zlého, přinášející zlo"), *životodárný* apod. - Vyskytuji se také případy opačné - (fórmálně) slovesné adjektivum získává význam dějové vlastnosti (např. *dlouhohrající* - ve spojení *dlouhohrající deska*, zahradnické termíny *nízkorostoucí*, *samopnoucí*, *stáleplodící*, *vysokorostoucí* apod.).

Široce vztahová dějová adjektiva se stýkají také s účelovými adjektivy, založenými na účelovém pojatém dějovém vztahu (substance takovýmto adjektivem determinovaná se chápá jako určená k nějaké činnosti). Široce vztahový význam si tato adjektiva podržují, někdy mohou vyjadřovat i charakteristiku (trvalou) dějovou vlastnost. Příklady: *elektrozvodný^(elektr.)*, *krvotvorný*, *kyselinotvorný*, *půdovorný*, *raketodosný*, *samozáchranný^(horn.)*, *slzotvorný*, *smrtonosný*, *zkázosný* atd.; obdobně adjektiva založená na atributivních syntagmatech s dějovým substantivem: *politikoagitační*, *zdravotnickoorganizační* ("určený k politické agitaci, zdravotnické organizaci" - vedle relačního významu "vztahující se k poli-

tické agitaci, zdravotnické organizaci") atd. Výrazně účelovou strukturu mají adjektiva s příponou *-c(i)* a jejími variantami *-ac(i)*, *-ec(i)*, *-ic(i)*; jejich význam však vždy účelový nebývá, je spíše např. objektový, cílový atd. Srov. např. *dřevoobráběcí*, *elektrosvářec^(tech.)*, *historicosrovňávací*, *kamenovrtací*, *kovoobráběcí*, *rychloleptací*, *rychloupínací*, *rychlovypínací*, *rychlozmrazovací*, *samočistič^(vod.)*, *samolepíc^(výr.)*, *samoleštící*, *samonabíjecí*, *samonaváděcí*, *samozávárací*, *širokosec^(zeměd.)*, *teoretickopoznávací*; neologismy jako *drátošicí*, *řeposecí*, *širokopředupravovací* atd.

Za specifikaci široce vztahového dějového významu lze považovat i adjektiva s významem pasivní možnosti (nemožnosti), kterými se určovaná substance charakterizuje jako možný (nemožný) objekt děje (pojmenovaného slovesným základem složeného adjektiva). Výrazný slovotvorný typ představují adjektiva s příponou *-teln(y)*, např. *lehkostravitelný*, *samospasitelný*, **samosrozumitelný*, *vsesrozumitelný*, technické termíny: *lehkotavitelný*, *samokalitelný*, *těžkozpracovatelný*, *vysokotavitelný* apod.

Periferní je (u odvozených i složených adjektiv) typ s příponou *-n(y)*, např. *ocividný*, *polopitný*, *rychlrozpustný*, *rychlozavzný^(ker.)* ("schopný nabývat pevnosti"), *samovztyčný*, *samozápalný* atd. Adjektiva jako *hmyzohubný^(zeměd.)*, *plevelehubný^(zeměd.)*, *vododajný^(geol., vod.)*, vyjadřují aktivní možnost (tj. "schopný hubit hmyz, plevel, dávat vodu").

3.3 Složená adjektiva kvalitativní

3.30 Obecný výklad

Adjektiva s vnitřní stavbou (tj. motivovaná, relační) vyjadřují příznak slovotvorně - na základě (obsahového) vztahu k substanci, jinému příznaku, ději nebo okolnosti. Primární (nemotivovaná) adjektiva pojmenovávají příznak přímo, bývají proto označována jako kvalitativní. Mnohá relační adjektiva vedle vztahu hodnotí příznak jako vlastnost v užším smyslu, jako jakost, která substanci charakterizuje a hodnotí. Tato původem relační adjektiva přechází (v různé míře) k adjektivům kvalitativním. Tento přechod je závislý jednak na sémantice vlastního adjektiva, jednak na sémantice řídícího substantiva a souvisí s ním změny některých sémantických vlastností adjektiv (viz dále).

Složená relační adjektiva přechází obdobně jako odvozená ke kvalitativním, pokud se jimi vyjadřuje nejen vztah k motivujícímu syntagmatu, ale jejich sémantika zahrnuje i rysy kvalitativní (tj. vyjadřují příznak jako kvalitu). Pojme-

novávají fyzické a psychické vlastnosti živých bytostí nebo objektivní vlastnosti neživých předmětů. Většinu složených adjektiv, která se přehodnocují v kvalitativní, lze chápat jako kvalifikační, tzn. že vyjadřují příznak jako výsledek vědomého hodnocení objektivně existujícího příznaku, které provádí mluvčí zámerně a subjektivně. Je-li příznak vyjádřen z hlediska mluvčího objektivně (tedy "absolutně"), označují se tato adjektiva jako deskriptivní. Typ kvalitativního adjektiva je podmíněn sémantikou jednotlivých členů a odráží celkový význam složeniny. Je závislý i na řídícím substantivu - kvalifikační adjektiva se spojují častěji se jmény osob než se jmény neživých předmětů.

Přehodnocování relačních adjektiv v kvalitativní je proces, který má svou dynamiku, není ukončený. Stejně jako u odvozených adjektiv i u složenin je třeba počítat se širokým přechodovým pásmem, tedy s případy adjektiv stojících na pomezí mezi relačními a kvalitativními. Tento přechod je u každého relačního adjektiva podmíněn především jeho vlastním lexikálním významem. Lze vysledovat pouze velmi obecné tendenze, kdy dané třídy složených relačních adjektiv přecházejí ke kvalitativním. Jsou to nejčastěji adjektiva pojmenovávající vlastnosti živých bytostí, vlastnosti osob na základě jejich jednání a činnosti, a to především duševní (poměrně často verbální) a adjektiva pojmenovávající charakterové, morální vlastnosti lidí. Většinou jsou to adjektiva kvalifikační, podle původu deverbativní a desubstantivní, často idiomatická. Podobně jako u odvozených adjektiv bývá toto přehodnocování spojeno s možností sémantické stupňovatelnosti pojmenovávané vlastnosti a odvozováním abstraktních názvů vlastností.¹ Na rozdíl od odvozených adjektiv většinou složená adjektiva při přehodnocení netvoří páry pozitivní - negativní vyjádření příznaku. Zpravidla se od nich neodvozuje adjektiva subjektivně hodnotící (vyjadřující citové zabaryení, deminutivnost, augmentativnost apod.), jak je tomu u nesložených kvalitativních adjektiv.²

Z hlediska slovotvorného nelze vymezit, kdy přecházejí relační adjektiva ke kvalitativním. V souladu s významovou stránkou tohoto přechodu se přehodnocují převážně složeniny podřaďovací, ve kterých často o přehodnocení rozhoduje člen určující. Zřetelné je to u složených adjektiv, která mají určovaný člen totožný se samostatným adjektivem; v některých případech se složená

¹Podobně jako u odvozených adjektiv se tvoří téměř paradigmaticky příponou -ost, např. *dobrosrdečný* - *dobrosrdečnost*, *málomluvný* - *málomluvnost*, *marnotratný* - *marnotratnost*, *dobrosrdečný* - *dobrosrdečnost*, *přímočarý* - *přímočarost* apod.

²Deminutivní příponu -ičk(y) má složené adjektivum **všeplničky*^(expr.), je však tvořeno čistou kompozicí od odvozeného adjektiva *plničký*. Vzhledem k primárnímu adjektivu *plný* vyjadřuje tato složenina plnou míru vlastnosti (v 1. členu) a zároveň citový příznak (expr.) příponou - ičk(y) - vyjádření plné míry je vázáno na tento příznak expressivity (neexistuje složené adjektivum "všeplný").

adjektiva přehodnocují shodně s odvozenými, jindy určující člen možnost přechodu významově omezuje nebo jí zabraňuje. Příklady:

1. Složená relační adjektiva se přehodnocují, odvozená nikoliv: *bohaprázdný* (na rozdíl od adjektiva *prázdný*), *duchapřítomný* (na rozdíl od adjektiva *přítomný*, ale také na rozdíl od složeného *všudypřítomný*), *krvezíznivý* (*žíznivý*), *prvotřídní* (*třídní*), *sebevědomý* (*vědomý*) apod.

2. Složená relační adjektiva se nepřehodnocují, odvozená ano: *čtyřbarevný* (na rozdíl od adjektiva *barevný*), *elektromagnetický* (*magnetický*), *polokožený* (*kožený*), *polymelodický* (*melodický*), *pravověrný* (*věrný*), *samočinný* (*činný*), *vodotěsný* (*těsný*), ⁺*zlatoskvelý*^(kníž., bas.) (*skvělý*) apod.³

Mnohá složená kvalitativní adjektiva jsou idiomatická a existují k nim paralely (sémanticko-lexikální, méně často i sémanticko-strukturní) ve (víceslových) idiomatických pojmenováních nebo přirovnáních. Jsou to zejména adjektiva zakládající se na pojmenování znaku určované substance, nejčastěji živé bytosti (tedy bahuříhiové složeniny). Tato adjektiva zpravidla vyjadřují intelektuální a morální vlastnosti lidí, a to s hodnotícím odstímem (jsou to adjektiva kvalifikační) a často se stylovým příznakem. Příklady: *dobrosrdečný* - mít dobré srdce, **dubohlavý* - hlava dubová, *mluvit do dubu*, *horkokrevný* - mít horkou krev, *lehkovážný* - brát (něco) na lehkou váhu, **mlékobradý* - teče mu mléko po bradě, **modrokrevný* - mít modrou krev, **srdcervoucí*, *srdce-ryvný*^(kníž.) - srdce by to uhrlo, *staromistrovský* - být mistrem svého řemesla, *tlustokožnatý*^(expr.) / **tlustokožný* - mít hroší kůži, *velkohubý*^(hanl.), **velkoústy*^(kníž.) - mít hubu dobře prožínutou apod.

Určující člen složeniny obdobně ovlivňuje možnost stupňování u složených adjektiv, jejichž 2. členem se stává primární kvalitativní adjektivum. - Srov. např. *žlutý* (2. stupeň *žluťejší*) a *celožlutý*, *položlutý*, *zlatozlutý* ("žlutý jako zlato") - nestupňuje se. Naopak adjektivum *prázdný* má 2. stupeň pouze formální (*prázdnější*), ale složené adjektivum *bohaprázdný* (2. stupeň *bohaprázdnější*) se stupňuje i sémanticky (s významem "hříšnější").

Hledisko sémantické stupňovatelnosti adjektiva jako kritéria jeho kvalitativního charakteru je jen pomocné a orientační; kvalitativní adjektiva se stupňují ve většině případů, ne však vždy. Tak lze např. považovat za (sekundárně) kvalitativní adjektiva: **bleskokřídly*^(bás.), *boholidský*, *dobročinný*, *lehkověrný*, *nebetyčný*^(kníž.), *novopečený*^(hov.), *prvotřídní*, **staromistrovský*, *staromládenecký*, *staropanenský*, *žabomyš*^(kníž.) apod., i když se nestupňuje (vyjadřují buď vlastnost na základě přirovnání, nebo její vysokou či nejvyšší míru).

³Srov. zde v kapitole o stupňování složených adjektiv ztrátu sémantické stupňovatelnosti u složenin s 1. členem kvantitativně nebo specifikovaně (terminologizačně) determinujícím význam 2. členu.

Také možnost odvozovat od adjektiva abstraktní substantivum s významem pojmenování vlastnosti není vždy jednoznačným kritériem kvalitativního charakteru adjektiva. Od kvalitativních adjektiv se názvy vlastností tvoří především příponou *-ost*, viz např.: *bohabojnost, bojeschopnost, starousedlost, teplomilnost, všemohoucnost, vševedoucnost, +zlolajčnost, životaplnost* apod. Zároveň však lze mnohdy utvářit tato abstraktní jména také od adjektiv relačních; v některých případech dochází navíc k přehodnocování těchto názvů vlastností v názvy jiné. Srov. např. význam abstraktních substantiv odvozených od složených relačních adjektiv: pojmenování vlastnosti (*dvojtvorost, jednomocnost, rovnomořnost*), stavu (*dlouhověkost, plnokvětost, pravděpodobnost, samočinnost*), schopnosti nebo náchylnosti k ději (*choroboplodnost, mrazuvzdornost, slabikotvornost, živorodost*), vztahů (*spoluodpovědnost, svéprávnost*), chorob (*bělokrevnost, chudokrevnost*), příp. věcí (*starožitnost*) atd. Substantiva *pamětihodnost, pozoruhodnost* si podržují význam abstraktní - pojmenování vlastnosti (substantivum *pamětihodnost* je v tomto významu řidčeji užívané) a zároveň se jimi označuje také nositel této vlastnosti (něco "pamětihodného, pozoruhodného", tedy i hmotné předměty).

Kvalitativní adjektiva se vyznačují mj. tím, že vstupují do vztahů synonymických a antonymických. Ke složeným kvalitativním adjektivům existují synonymní a antonymní adjektiva primární nebo odvozená (viz příklady dále), k mnohým také složená (především ke kvalitativním adjektivům, která pojmenovávají charakterové a morální vlastnosti lidí). Příklady synonym a blízkoznačných slov (mnohá se liší stylovým příznakem): *blahosklonný - blahovolný, bojechtivý - *bojelačný, dobročinný - lidumilný, dobrosrdečný - dobromyslný - dobrodušný*^(kniž.) - *prostosrdečný*^(kniž.), *chladnokrevný - studenokrevný - chladnomyslný, krvelačný - krvechtivý - krvežíznivý, lehkomyslný - lehkovážný, mnohomluvný - mnohořečný - prostořečký - velkomluvný*^(řídč.) - *velkouštý*^(kniž.) - *velkohubý*^(hanl.) - **ostrohubý*^(expr.), *sladkoústy*^(řídč., kniž.) - *sladkohubý*^(expr.) - *+sladkomluvný - +medomluvný - +medouštý*^(kniž.), *srdceryvný*^(kniž.) - *srdcelomný*^(kniž.) - *srdcervoucí, trudnomyslný - těžkomyslný, tvrdohlavý - tvrdošíjný - svéhlavý - *dubohlavý, smutnovesely*^(řídč.) - **trudnoveselý* apod. Příklady antonym: *bojechtivý - mírumilovný, chladnokrevný - horkokrevný, úzkoprsý*^(hanl.) - *velkorysý, zlomyslný - dobrosrdečný* apod.

Adjektiva vyjadřující vlastnosti kolektivů, lidských celků nebo typicky lidských projevů, činností apod. zařazujeme do skupiny adjektiv s životním referentem a chápeme je v tomto smyslu jako případy personifikace nebo její obdobky (např. *pomstychtitiv pohled* - tj. pohled člověka, který je pomstychtitiv, podobně: *lehkomyslný úsměv, mírumilovná snaha, srdceryvný výkřik, těžkopádný krok, tvrdošíjný odpor* apod.).

Uvádíme v přehledu významové skupiny složených adjektiv primárně kvalitativních (tj. kvalitativních sémantikou svých členů), a původem relačních adjektiv, která se přehodnocují a lze je na základě výše uvedených vlastností chápat jako kvalitativní. Stupeň přehodnocení a objektivnost kvalitativního pojetí je v jednotlivých případech různá. Mohou být užívána a hodnocena jako kvalitativní do značné míry individuálně (je to jev primárně parolový). Srov. např. *jasnovidný, jasnozřivý*^(kniž.), *mnohotvárný, mnohoznačný, starousedlý, světoznámý* apod.⁴

3.31 Pojmenování vlastností osob podle činnosti, jednání, stavu

1. Pojmenování vlastností založených na činnosti, jednání nebo stavu kladně hodnocených, charakterizujících osobu jako usilující o dosažení cíle (zpravidla kladného, všeobecně prospěšného, žádoucího) nebo konající činnost kladně hodnocenou, prospěšnou, žádoucí: *blahosklonný ("milostivý"), cílevědomý, cízádostivý ("ambiciózní"), činorodý ("tvořivý"), dobročinný ("humánní"), hudbymilovný, mírumilovný ("smítlivý, snášenlivý"), tančechtitivý* apod.

2. Pojmenování vlastností založených na činnosti, jednání nebo stavu záporně hodnocených, charakterizujících osobu jako usilující o dosažení něčeho špatného záporného, všeobecně škodlivého, nežádoucího: *bojechtivý, bojelačný ("bojovný"), krvechtivý, krvelačný, krvežíznivý, lehkomyslný, lehkovážný, ("nerozvážný, nezodpovědný"), lehkověrný ("důvěřivý"), marnotratný ("rozhařovačný"), pomstychtitiv ("mstivý"), škodolibý, těžkopádný ("neobratný"), věrolomný*^(kniž.) ("zrádný"), *zlolajný*^(kniž.) ("pomlouvačný"), *zlomyslný ("posměvačný")* apod. Spíše negativně bývají zpravidla chápány vlastnosti vyjadřované adjektivy jako: *samolibý ("ještiný, domýšlivý"), sebevědomý ("jistý, hrdý"), slávychtitivý, ziskuchtitivý ("zištný, prospěchářský")* apod.

3.32 Pojmenování vlastností osob podle verbálního projevu a jednání

1. Pojmenování vlastností kladně hodnocených: *+medomluvný, pravdomluvný, *sladkohubý*^(expr.), *+sladkomluvný, sladkoústy*^(řídč., kniž.) ("vemlouvavý") apod.

⁴Pro srovnání uvádíme, kde je to možné, synonymní kvalitativní adjektiva primární nebo odvozená.

2. Pojmenování vlastností záporně hodnocených: *mnohomluvný*, *mnohořečný*, **ostrohubý*^(expr.), *prostořeký* ("hubaty"), **tupozubý* (přeneseně: "neškodný"), *velkomluvný*^(řid.) apod.

3.33 Pojmenování vlastností osob podle vztahů, postojů

Tato adjektiva vyjadřují vlastnosti osoby na základě jejího vztahu k okolí, citových vztahů a jednání, postojů apod.

1. Pojmenování vlastností kladně hodnocených: *samostatný*, *soběstačný*, *životaplný*^(poněk., kniž.) apod.

2. Pojmenování vlastností záporně hodnocených: *hořkokyselý* ("roztrpčený"), *srdcelomný*^(kniž.), **srdcervoucí* ("drásavý"), *srdceryvný*^(kniž.) ("dojimavý"), *vrchnopanský*^(hanl.) ("povýšený"), *zimomřivý* ("choulostivý") apod.

3.34 Pojmenování vlastností osob podle charakteristického znaku

Tato adjektiva se zpravidla zakládají na pojmenování znaku vnitřního (přeneseně i vnějšího - části těla), tj. vlastnosti týkající se charakteru, morálky, citového života, intelektu apod. Jsou to bahuvršňové složeniny.

1. Pojmenování vlastností kladně hodnocených: *dobrosrdečný*, *přímočary*^(kniž.) ("důsledný, otevřený") apod.

2. Pojmenování vlastností záporně hodnocených: **dubohlavý* ("paličatý, neústupný"), *horkohlavý* ("vznětlivý"), *horkokrevný*, *modrokrevní* *modrokrevný* ("šlechtický, aristokratický"), *novopečený*^(hanl.) ("nezkušený"), *prostohloupý* ("nai-vní"), *svéhlavý*, *světaznaly*^(řid., kniž.) ("zkušený"), **tlustokožnatý*, **tlustokožný*^(expr.) ("necitelný"), *tupohlavý* ("omezený"), *tvrdohlavý*, *tvrdosošný* apod.

3.35 Pojmenování vlastností osob podle typicky lidských projevů

Tato adjektiva vyjadřují vlastnosti dějů, činností, projevů typicky lidských (nikoliv vlastnosti osob samých).

1. Pojmenování vlastností založených na dějovém vztahu: *nebetyčný*^(kniž.), *očividný*, *samozřejmý* ("evidentní, nepochybný") apod.

2. Pojmenování vlastností založených na znaku nebo přirovnání: **staromistrovský*, *staromládenecký*, *staropanenský*, **velemužný*, v přeneseném užití *žabomyšl*^(kniž.) apod.

3.36 Pojmenování vlastností živých bytostí a neživých věcí

Tato adjektiva pojmenovávají vlastnosti živých bytostí (hlavně osob) i neživých věcí (hmotných předmětů i jevů abstraktních). Příklady: **bleskokřídly*^(bás.) - "rychlý", *boholidský*, **domarostlý*^(hanl.) ("svérázný"), *prostolidový*, *prostonárodní*, *prvotřídní* (v idiomatickém významu "vynikající"), *staromódní*, *staronový*, *staroslovny*^(kniž.), *stoprocentní* apod.

3.37 Pojmenování vlastností neživých věcí

1. Vlastnosti hmotných předmětů (např. kvalita materiálu): *lehkotavitelný*, *rychlorzpustný* apod.

2. Pojmenování vlastností hmotných předmětů i abstraktních pojmu: *jednotvárný*, *mnohotvárný* ("pestrý"), *rovnoměrný*, *starobylý* ("starý"), *stejnoměrný* ("pravidelný") apod..

3.4 Stupňování složených adjektiv

3.40 Obecný výklad

Z onomaziologického hlediska představuje stupňování realizaci modifikační kategorie (k pojmenování již hotovému se přidává doplňující příznak míry).

Pro stupňování složených adjektiv (tj. pro vyjádření míry pojmenovávaného příznaku) je stejně jako pro všechna adjektiva rozhodující jejich celkový lexikální význam. Je-li složenina sémanticky stupňovatelná, nezáleží na slovním druhu členů, jejich původu, ani na typu vztahu mezi nimi. Tak se např. stupňují některé složeniny s původním adjektivem v 2. členu: *plnoštíhlý* - *plnoštíhlejší*, *věrohodný* - *věrohodnější*, *vodorovný* - *vodorovnější*, *vzduchotěsný* - *vzduchotěsnější*, *zlatožlutý* - *zlatožlutější* atd. Je-li základem 2. členu relační adjektivum,

nabývá mnohdy ve spojení s 1. členem charakteru kvalitativního adjektiva (někdy i na rozdíl od obdobného samostatného relačního adjektiva), a složenina se stupňuje, např. *samorostlý - samorostlejší* (na rozdíl od nestupňovatelného adjektiva *rostlý*). V závislosti na celkovém významu se také stupňují (nebo nestupňují) některé složeniny tvořené komplexními postupy, jejichž 2. člen samostatně mimo složeninu neexistuje. 2. člen je v těchto (sémanticky stupňovatelných) složeninách nejčastěji substantivní a verbálního původu, 1. člen je převážně adjektivní, substantivní, numerativní a pronominální. Příklady: *činorodý, dalekosáhlý, divotvorný, dlouhodobý, druhořadý, jednoduchý, krátkodobý, mnohotvárný, mnohoznačný, samostatný, starobylý, svébytný, svéprávný, tvrdohlavý* atd.

Stupňování adjektivních složenin, jejichž oba členy mají v základu sémanticky stupňovatelná adjektiva (příp. příslovce), je podmíněno vztahem (formálním i významovým) obou členů. U složenin podřaďovacích se stupňuje podle smyslu buď člen určující (*jasněžlutý - jasně žlutý, nesnadnohorlavý - nesnadněžlutlavý*), nebo určovaný (*jasněžlutější, tmavomodřejší*). U složenin přiřaďovacích se stupňuje 2. člen, i když to vždy neodpovídá celkovému významu (zvlášť u přiřaďovacích složenin, mezi jejichž členy je těsná významová jednota - amalgamace významů), např. *sladkokyselý - sladkokyselejší* - 2. stupeň vyjadřuje vyšší míru nové kvality (tedy nejen "kyselejší"). Tento způsob stupňování je jazykově nejednoznačný (svědčí o tom v některých případech i existence složenin s opačným pořadím členů, např. synonymní adjektiva *věrohodný* a *hodnověrný* - komparativy lze utvořit od obou z nich: *věrohodnější, hodnověrnější*, které jsou také synonymní).

U složených adjektiv někdy dochází ke ztrátě stupňovatelnosti adjektiva ve 2. členu v důsledku determinace 1. členem (významové zúžení, specifikace v nový význam, který nepřipouští vyjádření míry bez záteče k tomu, že základové adjektivum 2. členu samostatně míru mimo složeninu vyjadřuje). Příklady: *lidovědemokratický - demokratický (demokratičejší), lžimoderní - moderní (modernější)*.

Ke ztrátě stupňovatelnosti dochází u složených adjektiv především v následujících případech:

a) 1. člen vymezuje 2. člen kvantitativně, měrově nebo rozsahově, např. *dvojúčelový, mnohoznačný, pololidový, polomastný, polotvrší, polovodivý, polovyschlý, polovzdělaný, sáhodlouhy*^(expr.). Slovotvorným základem 1. člena bývá v takových případech číslovka nebo jiné kvantifikující slovo. Mnohá kompozita s 1. členem *málo-, mnoho-* mívají synonyma s 1. členem *méně-, více-* (ve složeninách u těchto kvantifikujících výrazů dochází k neutralizaci protikladu 1. a 2. stupně), např. *mnohobarevný = vícebarevný, mnohočlenný = vícečlenný*.

mnohojazyčný = vícejazyčný, málotřídní = ménětřídní, mnohoznačný = víceznačný
apod.

K tomuto typu významové determinace 2. členu složeniny 1. členem můžeme zařadit také adjektiva přirovnávací jako: *skálotvrší, sněhobílý, stříbrolesklý*, která rovněž nelze z významových důvodů stupňovat. 1. člen vyjadřuje vysokou míru pojmenovaného příznaku a neposune význam složeniny proti spojení slov (bílý jako sníh, tvrdý jako skála atd.). Význam srovnání ("bělejší než sníh", "tvrdší než skála" atd.) se zde aktuálně neprojevuje. Jiný typ představují adjektiva *bleskurychlý, skálopevný, vodorovný* apod., u nichž nejde o pouhé přirovnání (1. člen se zde neuplatňuje ve svém vlastním lexikálním významu - neomezuje 2. člen na vysokou, příp. nejvyšší míru), a proto lze vytvořit 2. stupeň (a to zejména v přeneseném užití), např. *bleskurychlejší odpověď, skálopevnější přesvědčení* apod.

b) 1. člen determinuje 2. člen ve smyslu terminologizace, např. *druhověspecifický, elektrodynamický, estetickovýchovný, ideověvýchovný, politickomorální, sociálněkulturní, technickoekonomický, vysokodaleký, vzduchoprázdny* atd.

c) 1. člen (zprav. adjektivní nebo příslovečné povahy) je samostatně stupňovatelný a 2. člen je (významově) nestupňovatelný; např. *dlouhoperiodický, krátkozobý, krátkozraký, lehkorychlý, měkkozobý, mnoheměsíční, mnohonárodní, silnoproudý, starořecký, velkokapacitní, velkoplodý, vysokotlaký* atd. Jsou to adjektiva relační, navíc mají často platnost odborných termínů.

d) Zvláštní skupinu tvoří adjektivní složeniny s 1. členem pronominálním a s 2. členem v komparativu, např. *sebelepší, sebemenší, sebevětší*. Tato adjektiva vyjadřují největší možnou míru vlastnosti (sebe- je zde v platnosti přirovnávacího genitivu), existují jen v této, již stupňované podobě. Od nich je třeba odlišit složeniny jako: *sebejistý, sebekrásný, sebekritický, sebevědomý*, v nichž 1. člen označuje původce i předmět děje zároveň, a lze je stupňovat (v závislosti na stupňovatelnosti 2. členu), tedy např. *sebejistější, sebekrásnější, sebekritičejší, sebevědomější* apod.

Složená adjektiva se v zásadě stupňují týmiž formálními prostředky jako adjektiva nesložená; jednotlivé typy složenin se však stupňují rozmanitými způsoby. Základní rozdíl je mezi složeninami vlastními a nevlastními: spřežky mívají dvě možnosti stupňování: a) syntetické - připojení přípony pro 2. stupeň, b) dekompoziční, tj. rozložení v původní části (motivujícího spojení slov) a vlastní stupňování adjektivního členu. Vlastní složeniny tuto schopnost dekompozice nemají, neboť jejich podoba nepřipouští samostatné užití obou členů (nebo alespoň jednoho) bez formálních změn. Uplatňuje se tedy u nich příponové (syntetické) stupňování (obdobně jako u ostatních, nesložených adjektiv).

3.41 Stupňování vlastních složenin

Slovotvorně (v rámci jednoho slova) lze stupňovat pouze koncový člen složeniny. Mnohá složená adjektiva pojmenovávají vlastnost, které přísluší pojem míry, avšak sémanticky stupňovatelný je pouze 1. člen (povahy adjektivní nebo příslovečné). Pro komparaci se pak nabízejí dvě možnosti:

1. Formálně se stupňuje 2. člen, i když se vyšší míra týká vlastnosti vyjádřené 1. členem, složenina je jako celek zachována, např. *dalekosáhlý - dalekosáhlejší* (2. stupeň má vyjadřovat význam "sahající dále"), *drahocenný, málomluvný, rychloropustný, starobylý* atd.

2. Komparativ se vyjadřuje syntakticky, parafrází (tj. 2. stupeň základového slova 1. členu + základové slovo 2. členu), viz např. všechny bahuvršiho složeniny s 1. členem stupňovatelným, např. *černovlasý - (mající) černější vlasy, dlouhoperiodický - o delších periodách, mnoholetí - (trvající) více let, několikaměsíční - (trvající) více měsíců, velkokapacitní - s větší kapacitou* atd. Toto syntaktické stupňování je u vlastních složenin obdobou dekompozičního stupňování u spřežek (viz dále); kromě pouhé dekompozice zde však dochází ke změně členů složeniny v příslušná základová slova výchozího syntagmatu (tedy k obnovení jejich původní slovnědruhové platnosti). Vyjádření míry se však u těchto složenin týká jen jednoho člena, nikoliv celého komposita (srov. *mající černé vlasy - mající černější vlasy*).

3.42 Stupňování nevlastních složenin

U spřežek se někdy vedle příponového (syntetického) stupňování (např. *chvályhodný - chvályhodnější, pravděpodobný - pravděpodobnější*) užívá dekompoziční stupňování, a to:

1. vlastní (příponové) - např. *vědy chtivější* nebo *chtivější vědy, záviděníhodný - závidění hodnější* nebo *hodnější závidění* atd.

a) Vlastní dekompoziční stupňování je jediným možným způsobem vyjádření míry příznaku u spřežek s adjektivizovaným přechodníkem ve 2. členu (adjektiva tohoto původu se z formálně-morfologických důvodů nestupňují), např. *dlouhotrvající - trvající déle, hlubokokořenící - kořenící hlouběji*. U těchto spřežek je dekompoziční stupňování specifické tím, že se podle významu stupňuje 1. člen, vyjadřující dějový příznak příslovečné povahy (nikoliv člen koncový jako u ostatních adjektiv).

b) Tento typ stupňování se uplatňuje především u spřežek, kde se více pociuje složenosť (jejich význam je téměř shodný s významem motivujícího syntagmatu), viz např. spřežky s 2. členem -hodný: *obdivuhodný, politovánihodný, pozoruhodný, úctyhodný, záviděníhodný* atd.; -schopný: *akceschopný, práceschopný, provozuschopný, životaschopný; -chtivý: pomstychtivý, ziskuchtivý* atd.

Jiné spřežky se naopak v praxi zpravidla nerozkládají, např. spřežky s 2. členem -plný (*duchaplný, rozporuplný, smysluplný, strastiplný, tajuplný, žáruplný* atd.); lexikální význam adjektiva *plný* se v nich neuplatňuje samostatně, složenina nabývá nového významu (srov. *duchaplný* = "bystrý", *tajuplný* = "záhadný"), který je při stupňování signalizován zachováním slovního celku. Podobně se stupňují spřežky s adjektivem prázdný (*liduprázdný - liduprázdnější*), a adjektiva jako *bohapustý, cílevědomý, ctižádostivý, krvežíznivý, rádobyvitný, sebevědomý* atd.

2. opisné - např. u deverbálních spřežek s doplněním ve smyslu objektové determinace, kde lze uvažovat o míře jen u děje samého (možnost komparace je tedy závislá na sémantice slovesa, od jehož přechodníku je adjektivum utvořeno): srov. **srdcervoucí - více rvoucí srdce, voduodrážející - více odrážející vodu* (nelze však stupňovat např. adjektiva *dřevozpracující, kovoobráběcí* apod.).

Kromě uvedených typů stupňování mají všechny sémanticky stupňovatelné složeniny vlastní i nevlastní možnost opisného (analytického) stupňování (srov. např. *více ohleduplný, více pravděpodobný, více pravotočivý* vede ohleduplnější, *pravděpodobnější, pravotočivější*). Ve srovnání s nesloženými adjektivy, která se stupňují převážně příponově a opisně jen zřídka (kromě např. dějových adjektiv), se opisnému způsobu u složenin naopak dává častěji přednost před příponovým. Důvod je praktický - délka složeného slova se při stupňování ještě zvětšuje. (Volba příponového a opisného způsobu stupňování u daných složených adjektiv může být podmíněna i stylově.)

Možnost tvořit komparativ od adjektivních složenin je dána oběma členy, nikoliv pouze členem koncovým, na kterém se stupňování (kromě případu syntaktického stupňování) formálně realizuje. Potvrzuje se tak jednotnost složenin jako celku (významové i formální sjednocení obou členů a jejich osamostatnění od výchozího syntagmatu). Dekompoziční stupňování umožnuje chápout samostatnost (složeného) slova jako jev potenciální.¹

¹O stupňování složených adjektiv viz podrobněji: I. Bozděchová, Ke stupňování složených přídavných jmen. Nř 73, 1990, s. 241-248.

3.5 Pravopis složených adjektiv

3.50 Obecný výklad

Dosavadní pravopisná pravidla psaní složených adjektiv jsou v podstatě založena na určení typu významového vztahu mezi jednotlivými členy složeniny. Rozlišení tohoto vztahu nebývá vždy zcela jednoznačné a jednoduché, zejména u adjektiv tvořených mechanickým skládáním, podle modelu, bez zřetele k vztahům mezi členy, s vynecháváním některých složek onomaziologické struktury apod.¹ Pravopis složených adjektiv proto často činí uživatelům jazyka obtíže, a v důsledku toho se mnohdy v praxi vyskytuje nejednotný způsob psaní (i u týchž adjektiv).

Vyvstává otázka, zda má pravopis skutečně zaznamenávat, odrážet významovou stránku složených adjektiv (významový poměr mezi jejich členy), jak to v podstatě požadovala dosavadní pravopisná pravidla. Významový poměr mezi členy složeniny byl rozhodující pro pravopis (psaní obou členů dohromady, se spojovníkem, nebo odděleně), není však rozhodující pro celkový význam složeniny. Složené adjektivum (stejně jako jakékoli složené slovo) tvoří pojmenovací, a tedy i významový celek. Vyjadřuje komplexní význam, rozdílný od významu slov motivujícího syntagmatu - označuje novou vlastnost, pro kterou není jednoznačně rozhodující vzájemný poměr mezi členy. Proto by pravopis složených adjektiv neměl být založen na významovém poměru mezi členy (a vyvstává otázka, zda to má být princip základní i v případě, že nebude jediný).

Pravopis složených adjektiv kodifikovala Pravidla českého pravopisu z r. 1957 i 8., v podstatě nezměněné vydání z r. 1983, zabývaly a zabývají se jím mnohé práce teoretické². Nová Pravidla českého pravopisu z r. 1993 vycházejí z kritéria formálnější povahy, než je nejasné kritérium "těsné významové jednoty", uplatňované v PČP z r. 1957. Podle téhoto pravidel se spojovník píše tehdy, jestliže jsou členy složeného adjektiva ve vztahu současném a 1. člen je zakončen na -sk(o), -ck(o), -n(ě) nebo -ov(ě) - tedy v podstatě u všech typů příčadlovacích adjektiv (zvlášť se připomínají kompozita se vztahem reciprocity). Spojovník se naopak nepíše u kompozit, která vznikla z ustáleného spojení adjektiva a substantiva (tedy u adjektiv podřaďovacích), u adjektiv, jejichž oba členy jsou

¹Viz zde některé příklady např. v kapitole o desubstantivních adjektivech.

²Srov. M. Dokulil: Hranice slov v písmě. Nř 42, 1959, s. 26-35; M. Knappová: Politickoekonomický, nebo politicko-ekonomický? (K pravopisu složených přídavných jmen). Nř 54, 1971, s. 141-156; M. Dokulil: K tvoření vztahových adjektiv od dvouslovného pojmenování. JŠ 12, SAV, Bratislava 1974, s. 153-164.

v poměru slučovacím, ale 1. člen není zakončen na -sk(o), -ck(o), -n(ě) nebo -ov(ě), a u adjektiv, jejichž 1. člen je tvořen substantivem (např. *palivoenergetický*). Vzhledem k tomu, že mezi 1. a 2. členem některých adjektiv může být jak vztah současný, tak určovací, mají taková kompozita dvě grafické podoby, které slouží k významovému rozlišení, např. *fyzikálně-chemický* (tj. *fyzikální a chemický*) a *fyzikálněchemický* (k: *fyzikální chemie*). Záleží pak na tom, který z významů složené adjektivum (ve spojení s určovaným substantivem) vyjadřuje. V téhoto PČP se dále konstatuje, že od složených adjektiv je třeba odlišovat spojení příslovce s adjektivem (např. *průmyslově vyspělý, objemově závislý, časově ohrazený, odborně zaměřený*).

Pro pravopis složených adjektiv by měly být stanoveny takové zásady, které by byly především srozumitelné a přijatelné pro uživatele (vzhledem k celkově značně vysoké frekvenci složených adjektiv v současné češtině by to bylo velice žádoucí). Stanovení pravidel psaní složených adjektiv by mělo vést, stejně jako u ostatních pravopisních jevů, při odpovídajícím stupni závaznosti spíš než k naprosté jednotnosti k odstranění nejistoty při psaní. Pravopisná norma by i v tomto případě měla poskytnout uživateli možnost volby - podle záměru (snahy, příp. ochoty) naznačit, nebo nenaznačit významovou stránku složeného adjektiva formálně, tj. pravopisem. V našem pojednání posuzujeme otázku pravopisu složených adjektiv z hlediska onomaziologického (tj. na základě onomaziologických typů složených adjektiv, jejich vyjadřovací a pojmenovací hodnoty, rozdílnosti a variantnosti) a zvažujeme důsledky, jaké může mít onomaziologická stavba pro pravopis, a míru, do níž může pravopis zachytit onomaziologickou stavbu.

3.51 Návrhy pravopisu složených adjektiv z hlediska onomaziologického

Všem typům složených adjektiv je z hlediska slovotvorného společný pouze výsledný slovotvorný postup. Tvoření složených adjektiv je často vícestupňový proces (čistá kompozice je méně častá). Složeniny jako výsledek obsahové kondenzace nemohou svou formou zachytit všechny významové vztahy mezi motivujícími slovy ani stupně slovotvorného procesu (např. rozdíly v hierarchii, posloupnosti, typu slovotvorného postupu, syntakticko-sémantické vztahy mezi členy, původ členů apod.). Důvodem je především složitost vztahů mezi pojmenovanými jevy v realitě (viz zde výše uvedené příklady adjektiv s rozmanitými sémantickými vztahy mezi členy).

Vzhledem k této skutečnosti (tj. vyjadřovací schopnosti složených adjektiv) se jeví výhodné uplatnit jako základní princip jejich pravopisu hledisko formální,

tj.: 1. vlastní podoba členů složeného adjektiva, 2. zřetel ke kontextovému užití adjektiva - při jeho uplatnění lze i formálně naznačit významový vztah mezi členy složeného adjektiva (např. binaritu vyjadřit spojovníkem). Tento druhý aspekt je důležitý pro význam adjektiva - potvrzuje se podstata adjektiva jako slovního druhu, tj. jeho vázanost na řídící substantivum; z hlediska onomaziologického jde o pojmenování příznaku (vlastnosti v širokém smyslu) v realitě samostatně neexistujícího (jeho nositelem je substance). Zároveň se projevují i syntaktické rysy složených adjektiv - vztahy vně kompozita (např. u spřežek) i uvnitř (např. u postupně determinačních adjektiv).

Na základě výše uvedených rysů složených adjektiv, jejich onomaziologické podstaty se u všech typů jeví jako oprávněný a základní pravopis dohromady; ve výše zmíněných případech pak jako alternativní pravopis se spojovníkem. Ten by měl uživateli dát možnost naznačit relativní samostatnost členů kompozita, která se do něj přenáší z výchozího pojmenování. Psaní složených adjektiv dohromady vyhovuje jak hledisku lingvistickému (naznačuje obsahovou jednotu kompozit), tak pragmatickému (pro uživatele je jednoduchý, u shodných typů adjektiv se shoduje, a to i bez ohledu např. na zakončení 1. členu, srov. podle dosavadních pravopisních zásad rozdílný pravopis: *branně politický* - *vojen-skopolitický*, *materiálně technický* - *vědeckotechnický*, *bledě modrý* - *bledomodrý*, *jasně zlatý* - *jasnozlatý*, *tmavě hnědý* - *tmavohnědý* atd.). Pro jazykový systém by však tento způsob psaní složených adjektiv znamenal značný nárůst počtu dlouhých slov.

Psaní se spojovníkem má vedle významového aspektu výhodu formální - opticky rozděluje slovo (to např. usnadňuje čtení dlouhých adjektiv, podporuje jejich porozumění); proto je psaní se spojovníkem (tam, kde odpovídá významové stránce) výhodné především u delších adjektiv (např. tvořených sekundární kompozicí).

U běžných, často užívaných složených adjektiv, kde se vžil určitý způsob psaní, by bylo možné tento tradiční pravopis ponechat jako alternativní možnost (viz *lidově demokratický*, *národně osvobozenec*ky, *sociálně demokratický*). U adjektiv přejatých nebo u adjektiv složených z přejatých prvků by bylo možné zachovat případné pravopisné zvláštnosti přejatých slov (tj. původní pravopis jako alternativní podobu).

Z rozboru výše naznačeného vyplývá, že pravopis složených adjektiv by mohl být zjednodušen, aniž by se tím snížila jejich pojmenovací (vyjadřovací) hodnota (při komplexně chápáném významu). Mělo by to navíc praktické výhody pro uživatele. Zjednodušený způsob psaní by sice nepostihl hierarchii členů ani jejich vzájemný sémantický vztah, to však není primárním úkolem pravopisu. Tyto aspekty by se měly brát v úvahu už při tvoření složených adjektiv. Měla by platit zásada tvořit složená adjektiva jen tehdy, je-li to významově možné

(pojmenovávají-li novou vlastnost jedné substance nebo více substancí téhož druhu) a neužívat jich nadbytečně a v případech, kdy jejich význam není jasné a vyhraněný.

3.511 Pravopis vlastních složenin

Z hlediska onomaziologického představují složená adjektiva tvořená vlastní kompozicí realizaci 3 základních typů: kategorie mutační, modifikační a koordinační. Mimo skládání jsou tyto kategorie vyjadřovány buď v rámci jednoho slova - derivací nebo konverzí, nebo výceslovým pojmenováním. U složených adjektiv se mutace a modifikace vyjadřuje podřaďovacími složeninami, koordinace přiřaďovacími. Onomaziologické povaze mutace a modifikace odpovídá vedle vyjádření výceslového (které přesahuje hranice vlastní slovotvorby, tj. slovotvorby ve smyslu morfologickém) vyjádření v rámci jednoho slova (odvozeného nebo konvertovaného), ve kterém obě základní části onomaziologické struktury (onomaziologická báze i onomaziologický příznak) tvoří formálně uzavřený celek. S touto formální ucelenosí koresponduje u složených adjektiv jednotný pravopis podřaďovacích složenin - přísluší se vždycky dohromady. Onomaziologická kategorie koordinační se vyjadřuje výceslovým pojmenováním, v rámci vlastního slovotvorného procesu pouze přiřaďovacími složeninami; podstata koordinace (přířazování onomaziologických bází) má odraz i formální - jednotlivé koordinované členy jsou prostě připojeny syntakticky (jako několikanásobné větné členy) nebo jako členy přiřaďovacích složenin, které si udržují jistý stupeň samostatnosti i v rámci jednoho slova (ve srovnání se členy podřaďovacích složenin). Tato samostatnost se i ve složenině mnohdy naznačuje formálně (zvlášť pocítíte-li se zřetelně podvojnost pojmenování) - taková přiřaďovací adjektiva se přísluší se spojovníkem.

Oba typy složených adjektiv představují významový celek - z hlediska onomaziologického by byl u všech adjektiv oprávněný jednotný pravopis dohromady, bez spojovníku (jako základní) - formální celistvost jako výraz celistvosti významové. Takový způsob psaní je jednotný s pravopisem všech ostatních kompozit (u substantiv se se spojovníkem přísluší pouze podvojná jména a názvy, kde jde o spojení dvou slov, srov. *propan-butan*, *Praha-západ*). Vedle tohoto základního pravopisu dohromady (možného u všech adjektivních typů bez ohledu na významové vztahy mezi jejich částmi, na rozdílné formální zakončení 1. členu atd.) by bylo možné připustit pravopis se spojovníkem, a to:

a) fakultativně - u složenin, ve kterých se zřetelně pociuje nebo se chce záměrně zdůraznit podvojnost (složenost) celku (např. u příčaďovacích složenin se vztahem reciprocity, jehož signálem pro uživatele je řídící substantivum a bývá častý zejména u adjektiv tvořených od vlastních názvů národů, států, zemí, řek nebo při udávání vědeckých disciplín, metod, ideologických hnutí, uměleckých směrů atd.), např. *česko-francouzský slovník*, *dunajsko-oderský průplav*, *Karpatsko-dukelský průsmyk*, *formálně-obsahová stránka*, *syntakticko-sémantický rozbor*, *valenčně-intenční přístup* apod.;

b) obligatorně - u adjektiv utvořených od podvojných (dvoudílných) obecných i vlastních jmen a názvů, např. *inženýrsko-technická funkce* - tj. *funkce inženýra-technika*, *frýdecko-místecké náměstí* - tj. *náměstí ve Frýdku-Místku* apod. Z tohoto pravidla se vymykají pouze některé vlastní (ustálené) zeměpisné názvy, např. *Českomoravská vrchovina*.

Pro uživatele by tento způsob psaní měl tu výhodu, že by omezil pochybnosti o významových vztazích mezi členy (v pravopisu by se neodrazily). Pomůckou pro rozlišení podřaďovacích a příčaďovacích adjektiv (tj. těch, u nichž lze, nebo nelze použít pravopis se spojovníkem), by mohla být možnost záměny pořadí členů v kompozitu, příp. možnost připojení dalších členů (kromě adjektiv zakládajících se na ustálených souslovích). Obě tyto možnosti mají pouze příčaďovací složeniny (srov. např. rozdíl podřaďovacích adjektiv s opačným pořadím členů: *společenskovýrobní* a *výrobněspolečenský*).

U malého množství adjektiv, kde se tradiční pravopis dohromady (podle dosavadních pravopisních pravidel z důvodu těsné významové jednoty) zachoval, by bylo možné připustit pouze tento pravopis, např.: *cyrilometodějský*, *hluchoněmý*, *indoevropský*, *sladkokyselý*. U takových adjektiv se oslavilo povědomí o jejich složenosti, nový, komplexní význam se lexikalizoval (v poněkud větší míře než u jiných příčaďovacích adjektiv tohoto typu se lexikální význam oddálil od slovotvorného).

Pravopisné obtíže mnohdy vyvolává rozlišení složených adjektiv, jejichž 1. člen se formálně shoduje se samostatným adverbiem (zakončeným hlavně na -e/-ě, např. *bleděmodrý*) od spojení (rozvíjejícího) adverbia a (řídícího) adjektiva (např. *hmotně zainteresovaný*, *kulturně vyspělý*). Příliš se členy odděleně, znamená to, že se spojení nehodnotí jako kompozitum, nýbrž jako víceslovné pojmenování. Hranice mezi oběma typy pojmenování bývají někdy nejasné, v mnoha případech nezřetelné a v různé míře závislé na obsahové stránce, ustálenosti spojení, jeho frekvenci atd. Tato spojení mají stejnou pojmenovací hodnotu jako vlastní složeniny, jejichž 1. člen se formálně neshoduje s adverbiem (bývá zakončen vokálem -o-), např. *ideověvýchovný* (jako *uměleckověvýchovný*), *literárněhistorický* (jako *uměleckohistorický*), *národnědemokratický* (jako *křesťanskodemokratický*), *sociálněprávní* (jako *občanskoprávní*), *vulgárněmaterialistický* (jako

dialektykomaterialistický), *zahraničněpolitický* (jako *stranickopolitický*) atd. U vlastních kompozit je vždy signálem pro odlišení od spojení slov neexistence 2. člena samostatně (např. *středněvlnný*, *dalekosáhlý*, *krátkozraký*). Existují-li oba členy (ve stejné podobě) samostatně, příliš se dohromady (jako spěška), mají-li nový význam, rozdílný od významu výchozího spojení (např. *specializovaný* - viz *hlubokokořeníč*^(odb.), *přimotopný*^(odb.)).

U adjektiv, kde jsou oba členy rovnocenné, není oddělené psaní možné - 1. člen je pouze homonymní s adverbiem, např. *obchodnětechnický náměstek* ("obchodní a technický náměstek"), *ústavněprávní výbor* ("ústavní a právní výbor") apod. (srov. motivující syntagma a signály rovnocennosti obou členů, tj. rozlišení příčaďovacích složenin). Při schopnosti nebo záměru zdůraznit podvojnost těchto složenin, je opět možné uplatnit pravopis se spojovníkem (např. *agitačně-propagační*). Nemají-li adjektiva tyto možnosti, jedná se o podřaďovací složeniny, a ty příšeme vždy dohromady.

Ne všechna spojení adverbia s adjektivem splynula v kompozitum - srov. např. *odborně kvalifikovaný* (oproti *odborněpolitický*), *administrativně náročný*, *chvalně známý* atd. Jako jedno slovo se zpravidla hodnotí spojení, která se často opakují, jsou běžná nebo jsou součástí terminologie (jako všeobecně i speciálně odborná slova). Méně často také splývají např. spojení slov, v nichž je adjektivum slovesného původu - někdy u nich záleží i na stupni dějovosti, srov. *mrvně vyspělý*, *objektivně hodnotící*, *sportovně zdatný* atd.

3.512 Pravopis nevlastních složenin

Nejistota při určování hranic mezi složeným slovem a spojením dvou slov svědčí o přechodném charakteru spěšek mezi jednoslovním a dvouslovním (víceslovním) pojmenováním. I když dojde ke splynutí v jedno slovo (je to pouze mechanické spojení slov v náležitých tvarech, formálně se slovotvorný proces jinak neprojevuje), uchovávají si členy spěšek větší významovou samostatnost než členy vlastních složenin (s tím souvisí menší významová jednotnost spěšek).

Pro pravopis spěšek je tedy na rozdíl od pravopisu vlastních složenin významové hledisko v popředí: spěška vzniká ze syntaktického spojení, konstituuje-li se nový význam (založený na významu syntaktického spojení formálně shodného se spěškou). Odrazem tohoto nového významu je formální sjednocení (přispívá k tomu i ustrnulost pořadí členů - srov. *chtivý vlády* - *vládychtivý*, *lačný krve* - *krvelačný* apod.). Důkazem formální celistvosti spěšky může být

např. jednotný zápor (možnost popření celého slova záparkou ne-)³ nebo u některých spřežek možnost syntetického stupňování⁴.

Přechodný charakter spřežek se odráží v rozkolísanosti jejich pravopisu - u mnohých existují dubletní podoby psaní zvlášť a dohromady, viz např. *akceschopný* - *akce schopný*, *pravděpodobný* - *pravdě podobný*, *svrchujmenovaný* - *svrchu jmenovaný*, *takzvaný* - *tak zvaný*, *tenkterý* - *ten který* apod. Tato nejednotnost psaní není omezena jen na adjektiva (viz právopis tzv. příslovečných spřežek, např. *besesporu* - *beze sporu*, *chválabohu* - *chvála bohu*, *naprázdno* - *na prázdro*, *pokaždé* - *po každé*, *víceméně* - *více méně* apod.). I vzhledem k tomu by bylo možné ponechat u adjektivních spřežek pravopisné dublety.

4 SLOŽENÁ ADVERBIA

4.0 Obecný výklad

Adverbia se onomazologicky zakládají na pojmu kategorie okolnosti příznaku substance. Okolnost je pojata jako příznak příznaku (příznak 2. řádu); její slovotvorné vyjádření se opírá o pojem jiné kategorie (kategorie substance nebo příznaku) - viz odvozování adverbí. U složených adverbí je tento základový pojem blíže determinován určující složkou složeného onomazologického příznaku - u vlastních složenin, nebo je pojem okolnosti konstituován celkovým (novým) významem spojení slov v jeden celek - u spřežek. Spojení slov nabývá nového, adverbiálního (okolnostního) významu ve spřežkách, např. *bůhví* (= "možná, snad"), *jaksepatri^(hov.)* (= "náležitě, doopravdy"), *zničehonic^(hov.expr.)* (= "znenadání, pojednou").

Složená adverbia tvoří (podobně jako primární nebo odvozená adverbia) výrazné sémantické skupiny, založené na typu pojmenovávaného okolnostního určení a jeho bližší determinaci. Zásadní rozdíl ve způsobu vyjádření lexikálního významu je mezi adverbii tvořenými vlastní a nevlastní kompozicí (odpovídá v podstatě rozdílu mezi vnitřními a vnějšími složeninami). Sémantické skupiny podle typu okolnostního určení jsou u vlastních i nevlastních složených adverbí obdobné.

Vlastní kompozicí se tvoří adverbia čistě kompozičním postupem i postupy komplexními. Při čisté kompozici je základem 2. člena adverbium (zpravidla odvozené nebo konvertované od jména, příp. přechodníku), 1. člen je také adverbiální povahy - např. **jistojistotně^(expr.)*, *pololeze*. Při komplexních postupech (je to především derivačně-kompoziční postup) bývá slovotvorná struktura obdobná obsazením jednotlivých členů, často je východiskem celé syntagma s předložkovým pádem jména (např. *dopolosyta*, *zprvopočátku*).

Slovotvorný formant je při vlastní kompozici: a) složený (při tvoření komplexními postupy): slovotvorný sufix (tuto funkci plní často slovnědruhová, adverbiální charakteristika, ve kterou se přehodnocuje původní charakteristika morfologická - koncovka pádová, příp. přechodníková) a spojovací vokál (nejčastěji -o-), např. *každ-o+pád-ně*, *jedn-o+ruč-0^(tel.)*, *pol-o+zert-em*; b) jednoduchý (při čisté kompozici): spojovací vokál (také nejčastěji -o-), např. *čern-o+černé^(expr.)*. Při nevlastní kompozici jsou slova v tvarach z motivujícího syntagmatu spojena mechanicky, bez spojovacího vokálu, např. *jakbysmet^(ob.,expr.)*.

³Viz např. M. Helc: Podstata kompozice a její podíl na rozhojňování slovní zásoby jazyka českého, kand. disser. práce, Praha 1957.

⁴Viz zde kapitolu o stupňování složených adjektiv.

Obdobnou onomaziologickou strukturu a pojmenovací hodnotu jako složená adverbia mají adverbia tvořená konverzí od složených adjektiv. Tvoření těchto adverbí je v současném jazyce velmi živé a produktivní; je podmíněno mj. expanzivním rozšířením složených adjektiv (především relačních), od nichž se tvoří adverbia stejným způsobem jako od nesložených relačních adjektiv, srov. např. *cizokrajně*, *červenobělomodře*, *společenskohistoricky*, *soukromoprávně* apod.¹

Funkčně jsou adverbia tvořená (a zvláště složeným) blízká také některá příslovečná spojení slov (často frazeologické povahy), např. *chtě nechtě*, *volky nevolky*, *široko daleko*, *pro mě za mě*.

4.1 Adverbia tvořená vlastní kompozicí

Složená adverbia tvořená vlastní kompozicí jsou méně častá než adverbia tvořená nevlastní kompozicí. Většina vlastních složenin se tvoří čistou kompozicí. Podobně jako u spřežek (viz dále) se často jako motivující základ uplatňuje spojení předložky se jménem; toto jméno se stává základem 2. člena složeniny a buď si svůj tvar ve složenině zachovává (příslušná pádová koncovka se přehodnocuje v adverbiální charakteristiku, např. *zprvopočátku*), nebo je konvertováno jinou koncovkou v adverbium (např. *střemhlav*).

Vlastní adverbiální složeniny jsou podřaďovací a vyjadřují bližší okolnosti slovesného děje.

4.11 Adverbia způsobu

Tato adverbia pojmenovávají způsob v širokém smyslu, např. způsob provádění pohybu. Blíže rozvíjejí především slovesa pohybu.

1. Tělocvičné termíny představují velkou skupinu složených adverbí. Tvoří se konverzně-kompozičním postupem, např. *jednonož*, *nednohaž*, *nednoruč*, *levoruč*, *obouruč*, *obounož*, *pravoruč*, *střemhlav* (též o jiném ději - *střemhlav*^(expr.) = "bez rozmyslu"), *střídnohož*, *střídnohaž*, *střídnoruč* apod.

2. Adverbia označující polohu se zakládají na ustrnulém přechodníkovém tvaru

¹K tvoření adverbí viz např. F. Daneš, M. Knappová: Příslovce a příslovečná určení zřetelově vymezovací. SaS 33, 1972, s. 106-115; M. Knappová: K otázkám adverbializace. SaS 34, 1973, s. 150-157; M. Knappová: K tvoření příslovic z přídavných jmen. Nř. 56, 1973, s. 11-19; M. Knappová: O vzniku příslovic z frazeologických spojení. SaS 35, 1974, s. 15-20.

a tvoří se čistou kompozicí. 1. člen má měrový význam a modifikuje význam 2. člena (z hlediska onomaziologického lze chápát tyto složeniny jako modifikační). Příklady: *polokleče*, *pololeže*, *polosedě*, *vpolosedě*.

3. Adverbia s měrovým významem, např. *dopolopita*, *dopolosyta*, *polonahlas*, **poloočkem*, **polopláčem*, *polopláčky*, *polozertem* apod. (jejich 2. člen je jmenného původu). Mnohá adverbia s významem míry se užívají jako kvantifikátory - např. **velevhod*, *+velevele^(expr.)* apod. Kvantitativní povahu mají také adverbia typu *bezpočtukrát*, *dvacetkrát*, *jedenapůlkrát*, *několiksetkrát*, *nesčíslněkrát* apod., která se z hlediska slovnědruhového pro svou sémantiku zpravidla řadí mezi číslovky. Pouze adverbiální význam, a to časový, mají adverbia *častokrát*, *mnohykrát^(poněk.zast.)*, *posledněkrát^(poněk.zast.)*, *tendlenkrát^(ob.)*, *tenhlekrát^(ob.,hov.)*, *tentokrát* apod., která zároveň plní deiktickou funkci - viz zájmenný 1. člen u některých z nich. 1. člen těchto kvantitativních adverbí je číslovkového původu, 2. člen je původní adverbium *krát*, které se však mimo označování matematického úkonu (násobení) samostatně neužívá - srov. *dva krát dva*. Lexikální význam slova *krát* je nevýrazný, oslabený, a proto se někdy ve slovech jím utvořených hodnotí jako přípona (uvedená adverbia s *-krát* lze tedy hodnotit i jako odvozená).

4. Expresivní reduplikovaná adverbia vlastního způsobu: *koneckonců*, *černocherně*, *jistojistě*, *rychlorychle*, *svatosvatě* apod. Jejich zařazení mezi složená slova se ze synchronního hlediska jeví nejednoznačné - vedle těchto adverbí existují reduplikovaná (také expresivní) adjektiva (*černocherný*, *jistojistý*, *rychlorychly*, *svatosvatý* apod.). Tato adverbia lze tedy interpretovat jako tvořená konverzí od složených adjektiv. Z hlediska diachronního se však směr motivace jeví jako opačný - tedy složená (reduplikovaná) adverbia jako prvotní (ve větě se význam primárně reduplikoval u výrazu příslovečné povahy)².

4.12 Adverbia místa a času

V rámci vlastních složenin nejsou tato adverbia příliš častá, viz např. *kolkolem*, **koldokola*, *zprvopočátku*.

²Srov. Mluvnice češtiny 1, 1986, s. 485: *denně* - *denn-o-denně* - *dennodenní^(expr.)*. F. Trávníček (Mluvnice spisovné češtiny I, 1948, s. 426) také vychází ze složených adjektiv a zařazuje je k typu *tmavomodrý*. Předpokládá výchozí spojení adverbium + adjektivum, tedy např. *jistě jistý*, *svatě svatý* (jako *tmavě modrý*); příslovečné určení má v tomto případě stejný základ jako 2. člen složeniny, a proto zesiluje význam základového adjektiva.

4.13 Adverbia zájmenné povahy

Do této skupiny patří adverbia s významem neurčitosti, např. *ledakam*, *ledakdy*, *všelikam/všelikams*^(řídč.), *všelikde/všelikdes*^(řídč.), *všelikterak*^(poněk.zast.) apod. Některá z nich se však hodnotí jako odvozená, protože jejich 1. člen se svým významem blíží předponě.

4.2 Adverbia tvořená nevlastní kompozicí

Vznik adverbiálních spřežek je živý proces. Častěji než u ostatních slovních druhů bývají mezi spojeními slov s adverbiálním významem a adverbiálními spřežkami nejasné hranice. Výrazem tohoto přechodového charakteru spřežek je v některých případech existence pravopisných dublet (podob psaných dohromady i zvláště) pro týž lexikální význam; srov. např. *chválabohu* - *chvála bohu*, *jakživ* - *jak živ*, *ostopryč*^(řídč., ob., expr.) - *o sto pryč*, *ostošest*^(expr.) - *o sto šest*, *víceméně* - *více méně* apod. Pouze spřežkový pravopis (psaní dohromady) mají adverbia, jejichž lexikální význam se liší od významu spojení slov, srov. např. *tentam* (v idiomatickém užití "být tentam" = "být pryč") a *ten tam* (deiktická slova).

Nevlastní adverbiální složeniny mívají poměrně často citátovou povahu; vznikají adverbializací ustálených, často frazeologických spojení slov. Mnohé takové spřežky jsou stylově příznakové; bývají knižní nebo zastaralé³.

Spřežky bývají dvoučlenné, ale také vícečlenné - zejména spřežky citátové povahy; jejich základem bývají nejen větná syntagmata, ale také polovětne konstrukce, zpravidla slovesné (sloveso v nich bývá řídícím členem pouze z hlediska formálního, významově nemusí být jádrem spojení, a tedy ani rozhodujícím členem pro význam spřežky). Při vzniku spřežky dochází častok oslabení, příp. k ztrátě syntaktických vztahů z výchozích spojení slov, nebo se skládají slova bez významového vztahu - ve spřežku se spojují mechanicky,

^{3)a} Pro ustrnutí ustálených příslovečných spojení, obratů a rčení se někdy užívá termín frazeologická adverbializace - viz Mluvnice češtiny 1, 1986, s. 504.

b) Termín citátové složeniny používá např. V. Matthesius, přebírá ho také např. J. Vachek - viz jeho článek K otázce tzv. citátových složenin v češtině. SaS 21, 1960, s. 110-117. Za citátové složeniny označuje ten typ spřežek, u nichž nelze zřetelně zjistit složku určovanou a určující - syntaktické vztahy jsou v nich oslabeny. Vznikají prostou univerbizací slov po sobě následujících ve větné souvislosti.

někdy pro zvukovou nebo tvarovou podobnost (symetrii). Výsledný význam takových spřežek se lexikalizuje a jako rezultát kompoziční adverbializace vznikají často idiomu (např. *horempádem*, *koneckonci*^l (= "ostatně"), *všechnovydy*, *zničehonic*^(hov., expr.), *nicméně*^(kniž.)). Základem spřežek se častěji stávají předložkové pády jmen, méně často pády prosté. Asyndeticky se spojují zejména slova z frazeologických spojení, srov. *čáry máry*, *halabala*^(ob.), *horempádem* (některá taková spojení se vyznačují rýmem).

V mnohých spřežkách (zejména citátové povahy) bývají zachovány starší podoby (morfologické tvary) slov, které se jinak mimo složeniny už neužívají (srov. **nabíledni* - jmenný tvar adjektiva v předložkovém pádě a v atributivním postavení).

Ve spřežkách se spojují také dvě neplnovýznamová slova nebo plnovýznamové a neplnovýznamové slovo; taková slova neodpovídají semantickému vymezení složenin (neobsahují více významově samostatných slovních základů). Za nevlastní složeniny je však lze považovat, mají-li jako ostatní složeniny vlastní lexikální významy (kromě tzv. příslovečných spřežek, tj. spojení jmen s předložkami), srov. např. *ažaz*^(expr.) ("hodně, dost"), *jakžtakž* ("nevalně"), *taktak* ("málem") apod.

Od adverbiálních spřežek, tj. nevlastních složenin, odlišujeme tzv. příslovečné spřežky; tímto termínem se tradičně označují univerbizovaná spojení jmen s předložkami, která nabývají adverbiální povahy. Z hlediska slovotvorného však nepatří mezi složená adverbia. Podobně jako některé nevlastní složeniny mají mnohé příslovečné spřežky pravopisné varianty (spojení slov), které jsou výrazem přechodného pojetí těchto spojení jakožto jednoslovných a víceslovných pojmenování (společných pro týž lexikální význam); srov. *kvečeru* - *k večeru*, *poprvé* - *po prvé* apod.

4.21 Adverbia způsobu

1. Adverbia vyjadřující vlastní způsob: *jakbysmet*^(ob., expr.), *jaksepatri*^(hov.), *jakžtakž* ("nevalně"), *nazdarbůh* ("náhodně"), *ráznaráz*, *vličihledě*^(kniž.), *zbůhdarma*^(kniž.), *zničehonic/zničehožnic*^(hov., expr.) apod.

2. Adverbia s měrovým významem: **bůhchrán*^(expr.) (ve spojení až *bůhchráň* = "velmi mnoho"), *takměr*^(poněk.zast., kniž.), *takrka*^(poněk.kniž.) / *takořka*^(poněk.zast., kniž.), *taktak* atd. Někdy se měrový význam ve spřežce vyjadřuje spojením slov (zpravidla adverbí) významově protikladných (např. *víceméně*), nebo spojením zvratného zájmena *sebe* s komparativem adverbia - pro označení nejvyšší možné míry (*sebelépe*, *sebevíc* apod.).

4.22 Adverbia času

Příklady: *jakživ*, *odjakteživa*, *odjakživa* apod.

4.23 Adverbia zájmenné povahy

Tyto spřežky zpravidla vyjadřují neurčitost, a to nejčastěji při označování místa nebo času, např. *bůhvíkam*, *bůhvíkde*, *bůhvíkdy*, *bůhvíkoli*, *bůhvíproč*, *málokde*, *málokdy*, *taktéž*^(kniž.,poněk.zast.), *tamodsud*^(řídč.), *tamodsud*^(poněk.zast.,ob.), *tamodtud*^(řídč.), *tamodtud*^(poněk.zast.,ob.), *tamtéž*^(kniž.), + *tamže*, *tentam* (ve významu "prýč"), *zřídkakde*, *zřídkakdy* apod.

4.24 Adverbia modalitní a citoslovečné povahy

Některé tyto spřežky stojí na pomezí mezi adverbii a citoslovci nebo částicemi. Nevyjadřují okolnost ve vlastním smyslu, ale spíše postoje mluvčího, jeho různá ujištění, reference, potvrzení a hodnocení platnosti nebo míry vlastnosti apod. Protože vyjadřují jistotní modalitu, některá z nich se obvykle řadí mezi citoslovce nebo částice. Příklady:

1. spřežky s přislovečnou platností: *bohdá*, *bohudík/bohudíky*, *bohužel* = *želbohu*, *chválabohu*, *spánembohem*^(ob.,expr.) - ve významu souhlasu (citoslovce *spánembohem*^(zast.,ob.) - jako pozdrav) *zaplatpánbůh*, *zaplatpámbu*^(ob.), *želbůh*^(kniž.,poněk.zast.) apod.;

2. spřežky s přislovečnou nebo citoslovečnou platností: *přisámbohu*^(poněk.zast.), *přisámbůh*;

3. spřežky ve funkci částic (vyjádření nejistoty, neurčitosti nebo důvěrného vztahu mluvčího k obsahu výpovědi): *bůhsámví*, *bůhsud*, *bůhví*, příslovce *jářku*^(poněk.zast.,ob.) - též v platnosti citoslovce - *jářku*^(poněk.zast.), *namouduši*^(ob.), *namoutěduši*^(zast.,ob.), *rukulibám*, *rucelibám*^(řídč.,hov.), *notabene*^(poněk.zast.,hov.) = "dokonce" apod.⁴

⁴U adverbiálních spřežek je třeba počítat s poměrně širokým přechodovým pásmem slovnědruhovým, zejména u rezultátů kompoziční adverbializace slovních spojení, jejichž členy mají nejednoznačný nebo nejasný slovnědruhový charakter (viz zde 4.24), a u spojení idiomatičkých. U některých z nich (typ *ostošest*^(expr.), + *nabíledni*) v důsledku toho, že mají svou existenci vázánu pouze na idiomatičkou kombinaci, vystavá nejen otázka slovnědruhové (adverbiální) příslušnosti, nýbrž i otázka jejich slovního statutu vůbec (lze je chápát jako monokolokabilní prvky idiomu).

5 SLOŽENÁ SLOVEZA

5.0 Obecný výklad

Onomaziologickým základem složených sloves je pojem kategorie děje blíže určený pojmem jiné kategorie. Pojmenování pojmu kategorie děje se stává základem 2. člena složených sloves; základem 1. člena je pojem kategorie okolnosti děje (místo, čas, způsob) nebo substance, k níž se děj vztahuje (tato substance bývá nejčastěji předmětem pojmenovaného děje). Je-li 2. člen motivovaný, pojmenovává děj vzhledem k určité substanci, vlastnosti (patientu děje) nebo k ději, který je nějakým dodatečným příznakem obměněn (modifikován) - srov. odvozování sloves od jmen a sloves. 2. člen je většinou slovesného původu, méně často jmenného (substantivního nebo adjektivního), 1. člen je jmenný nebo adverbiální. Je-li 2. člen (primárně) slovesný, tvoří se složené sloveso většinou čistou kompozicí.

Součástí složeného slovotvorného formantu jsou při kompozici často (podobně jako při derivaci) kmenotvorné přípony - připojují se k odvozovacímu základu 2. člena (většinou shodně jako u odvozených sloves, např. *blahoslavit*, *dvojnásobit*, *marnotratit*^(řídč.,zast.)), někdy odchylně (srov. *cizopasit*, **křivopřísežit***křivopřísežnit* - *past*, *přisahat*).

Nejčastější kmenotvornou příponou ve funkci slovotvorné přípony je -i-, nejběžnějším spojovacím vokálem je -o-, např. *ciz-o+paš-i-(t)*, *chvalo-o-řeč-i-(t)*. Složená slovesa se tvoří jak vlastní kompozicí (převažují případy, které lze interpretovat ve smyslu komplexních postupů i čisté kompozice, viz např. *blahoslavit*), tak nevlastní kompozicí, kdy se členy připojují bez spojovacího vokálu (např. *spoluúčinkovat*, *znovunalézt*).

Většina složených sloves (zejména starých a tvořených vlastní kompozicí) je tvořena analogicky, podle modelu - jsou to kalky z řečtiny nebo latiny. Nová složená slovesa se tímto způsobem tvoří jen velmi omezeně a zřídka. Slovesné spřežky vznikají mechanickým spojením slovesa s adverbiem (fidičeji se substantivem prostým nebo v předložkovém pádě), které vyjadřuje okolnostní určení děje. Podle syntaktického vztahu mezi členy jsou složená slovesa vždy podřaďovací složeniny (nespojují se dvě slovesa formálně souřadná a obsahově rovnocenná - v rámci jednoho slova nelze pojmenovat dva děje). Tyto podřaďovací složeniny mohou být objektové (např. *lidokupčit*^(hov.,expr.), +*vítězoslavit*) nebo adverbiální, zejména způsobové (např. *krasořečit*, *náctiutrhat*^(hant.)).

Pro sémantiku slovesa je velmi závažná jeho valence. Při tvoření složených sloves se někdy valenční vlastnosti základových sloves nemění (srov. např. *cizopasit* na *něčem* - *past se na něčem*, nebo slovesa s 1. členem *spolu-* a *znovu-*, např. *spoluřešit*^(řídč.,kniž.) *něco* - *řešit něco*, *znovuvzkřísi*^(kniž.) *něco*).

nebo někoho - vzkřísit něco nebo někoho). V jiných případech se mění počet vazeb slovesa (např. *blahoslavit* něco nebo někoho, něčemu nebo někomu - slavit něco nebo někoho). Předmětová slovesa zpravidla ztrácejí slovesnou vazbu ve slože-ninách objektových, někdy i ve složeninách příslovečných (např. **křivo-přísežnit* / **křivopřísežit* - *přísahat* (na) co, *desateronásobit* - *násobit deseti*).

Složená slovesa jsou v češtině neproduktivní a velmi řídká (ve srovnání s jinými složeninami i s odvozenými slovesy), navíc často stylově omezená. Výjimku představují spřežky s 1. členem *znovu-*, *spolu-*, které jsou produktivní, viz dále). Mezi slovesy tvořenými vlastní kompozicí tvoří sémanticky výraznější skupinu pouze slovesa, která lze v širším smyslu označit jako slovesa dicendi.

Kromě starých složených sloves, tvořených ve velké většině nápodobou podle řeckého nebo latinského modelu, se pro pojmenování dějového obsahu v úzu běžně vyskytuje zpravidla pouze složená dějová jména. Ve složená slovesa se členy motivujícími syntagmat většinou nespojují (srov. *blahodárný*, *krasojízda*, *krasomlovení*^(řídč., zprav. hanl.), *květomluva*, *spolubydlící*, *tělocvik*, *vinobraní*, *vodolečba*^(lék.) atd.).

Onomaziologickou strukturu obdobnou struktuře složených sloves, v níž je pojem kategorie děje blíže určen vzhledem k pojmu jiné kategorie, mají slovesa odvozená od složených jmen (substativ a adjektiv). V některých případech není směr fundace mezi jménem a slovesem zcela jednoznačný (především z hlediska synchronního), např. *zdvojnásobit*. Pojmenovací hodnota obou typů vyjádření daného pojmového obsahu (děje a jeho specifikace) je však stejná. Předkládáme proto klasifikaci z hlediska onomaziologického a sémantického a uvádíme v přehledu slovesa s dvoučlennou onomaziologickou strukturou (zahrnující onomaziologickou bázi a příznak).

5.1 Sémantická klasifikace složených sloves

Obecně se při tvoření sloves nejčastěji realizuje onomaziologická kategorie modifikační - pojmenovaný děj je slovesnými předponami modifikován příznamem místa, času, příp. způsobu. Obdobné modifikující významy mají původní příslovce *znovu* a *spolu*, která se spojují se slovesy ve spřežky velmi často. Jejich význam (omezení děje ve smyslu časovém a způsobovém) je velmi obecný; navíc jejich spojovatelnost v rámci tvoření slov vůbec (tedy i se jmennými základy) je značně vysoká. Někdy se tato původní příslovce považují za předpony. Tvoření sloves tímto způsobem je živé.

SSJČ zaznamenává na 30 sloves s 1. členem *spolu-* (bez vidových protějšků); slovotvorným základem bývá často předponové sloveso (např. *spoludotvářel*^(řídč., publ.),

spoluobjevit^(řídč.), *spoluodpovídat*^(publ.), *spolupodepsat*^(kniž., prav.), *spolupomáhat*^(řídč.), *spolupořádat*, *spoluzajistit*^(řídč., publ.) apod.), méně často bezpředponové (např. *spolubojoval*^(řídč., kniž.), *spolubudovat*^(kniž.), *spoluformovat*^(publ.), *spolupracovat* apod.). Většina těchto sloves je stylově omezena - má příznak knižnosti nebo je to výraz publicistický. V některých případech existují vedle sebe synonymní slovesa s 1. členem *spolu-* a slovesa s předponou *sou-*, např. *spolucítit*^(řídč., kniž.) - *soucítit*^(kniž.), *spolustolovat* - *soustolovat*^(řídč., poněk.zasi.), *spoluznít*^(řídč.) - *souznít*^(kniž.) apod. Tyto příklady (a podobně také např. substantiva verbální *spoluzítit*^(řídč.) - *souzítit*) svědčí o přechodném charakteru části *spolu-* mezi členem složeniny a předponou a o modifikačním typu onomaziologické kategorie těchto sloves.

Podobný charakter jako slovesa s 1. členem *spolu-* mají slovesa s 1. členem *znovu-*; SSJČ jich zaznamenává 9 (bez vidových protějšků). Jsou většinou stylově příznaková (knižní nebo publicistická). Základové sloveso je předponové (např. *znovuožít*^(kniž.), *znovustvořit*^(kniž.), *znovuvyzbrojit*^(publ.), *znovuzřídit*^(kniž., publ.) apod.) i bezpředponové (např. *znovubudovat*^(řídč.), *znovuzískat*^(kniž., publ.) apod.).

Příslovce *znovu* se na rozdíl od příslovce *spolu* spojuje jako člen složenin pouze s dějovými základy; v mnohých případech není doloženo (ve slovníku zachyceno nebo se běžně neužívá) složené sloveso, ale *znovu-* se uplatňuje při tvoření substativ verbálních (např. *znovudobytí*, *znovuobnovení*^(kniž., publ.), *znovuoznání*^(psych.), *znovuprovádání* atd.), deverbativních substativ a adjektiv (např. *znovuvýstavba*^(kniž., publ.), *znovunalezený*^(řídč.)). - Srov. složeniny s 1. členem *spolu-*: 2. člen je původu verbálního (např. *spolujdouti*^(řídč.), *spolupodpis*^(prav.), *spolupořadatel*, *spolupůvodce*, *spoluúčast* apod.) i neverbálního (např. *spoluautor*, *spolucišťař*, **spolušlechtic*, +*spolučeky*, *spoluvinář*, *spolužák* apod.).

Se jmény dějového původu se spojuje také zájmeno *sebe-*, a to především v řadě substativ verbálních, ke kterým se nedokládá složené sloveso (viz SSJČ). Potenciální existenci příslušného infinitivu lze však ve většině případů předpokládat, a to alespoň z hlediska synchronního, neboť substativum verbální se v češtině tvoří paradigmaticky téměř od všech sloves. U těchto složenin se zpravidla za primární považuje substativum verbální, sloveso (pokud se užívá) se chápe jako sekundární (tedy odvozené od substativu). Směr slovotvorné motivace se zde jeví jako opačný než u odvozených sloves (nebo v některých případech nejednoznačný)¹.

Se jmény (zřídka adverbii), a to často dějového původu, se dále spojuje část *polo-*; na rozdíl od předcházejících případů však vznikají vlastní složeniny, nikoliv spřežky. Ani k témtu dějovým jménům není většinou doloženo složené

¹K této problematice srov. článek M. Jelínka: Složená verbální substativum s dějovým významem. SPFFBU XI, ř. jazykověd. 10, 1962, s. 67-72.

sloveso (souvisí to s obecným významem těchto jmen). U substantiv a adjektiv verbálních nebo deverbalitních je jako substance nebo příznak pojat děj - jeho bližší okolnost vyjadřuje člen *polo-* zprostředkovaně, jako polovinu nebo (poloviční) míru platnosti, stupeň vlastnosti, neúplnost. *Polo-* se nevztahuje přímo k ději jako probíhajícímu procesu, neskládá se tedy ve složeninu se slovesem (jeho infinitivem), nýbrž přímo se jménem od slovesa utvořeným. Např. *polobdící* ("ten, který napůl bdí"), podobně *polosnění*, *poloexistence*, *polokrytý*, *polorozvítý*, *polozbořený*, *pololeže*. Jen v některých případech se užívá i odpovídající složené sloveso - např. *polobdít*, *pololežet*. Složené sloveso zpravidla neexistuje k adjektivům vyjadřujícím vlastnost jako výsledek děje v těch případech, kdy se význam slovesného jména vzdálil, osamostatnil od významu motivujícího spojení slovesa a jeho rozvíjejícího větného člena - např. *poloopilý* (neznamená pouze: "ten, kdo se napůl opil", nýbrž "trochu opilý, podnapištý"), podobně *polospalý*. - Svým měrovým významem se *polo-* blíží předponě (srov. použití předpony *pa-* v příkladech typu: *polokultura* - *pakultura*, *polovzdělanec* - *pavzdělanec*) a mnohdy za ni bývá považováno².

Většina ostatních složených sloves má abstraktní význam - pojmenovává abstraktní děje nebo činnosti, a to převážně lidské. Tato slovesa pojmenovávají:

1. činnosti speciální, odborné, např. matematické úkony - *desateronásobit*, *dvojnásobit*, **mnohonásobit*, *odtrojmocňovat*^(mat., slang.), *ztrojmocňovat*^(mat.);

2. verbální činnost, která se ve složenině charakterizuje způsobem projevu mluvčího; často jde zároveň o vyjádření jeho vztahů nebo hodnocení. Příklady: *blahopřát*, *blahořečit*^(kníž.), **blahořečnit*, +*blahověstit*, *dobrořečit*^(kníž.), *chvalořečit*, *krasořečit*^(zprav., hani.), **křivopřísežit*, **křivopřísežnit*, **vrhdolhát*, *zlořečit*^(expr.);

3. jednotlivé děje nebo činnosti - tato slovesa jsou velmi často stylově příznaková. Příklady: *blahoslavit*, *cizopasit* (= "parazitovat" také v abstraktním významu - *cizopasit*^(hani.) = "žít z práce jiných"), *dostičinit*^(kníž., zast.), *dostiučinit*, *krvesmilnit*, *lidokupčit*^(hov., expr.), *svatokupčit*^(zast., kníž.), *tělocvičit*^(poněk., zast.), +*veleřečit*, +*vítězoslavit*, **zadostčinit*, *zadostiučinit*, *zadostučinit*^(kníž.) apod.

Slovesa, která lze považovat za odvozená od složených slov, se zakládají na:

1. složených substantivech, pojmenovávajících: a) osoby a živé bytosti (obecný slovotvorný význam těchto sloves je "být někým, chovat se jako někdo") - např. *hejslovanit*^(hani.), +*jemnostpánovat*, *milostpánovat*, *pantatíkovat*^(nář.), *sbormistrovat*^(hov.), **větroplašit* apod.;

b) abstraktní pojmy, hlavně děje (obecný slovotvorný význam těchto sloves je "dělat to, co vyjadřuje základové substantivum") - např. +*hodokvasit* (k: *hoe* "dělat to, co vyjadřuje základové substantivum")

²Viz podrobněji např. P. Hauser: Složená slova s *polo-*, *polou-*, *půl-*. Nř 55, 1972, s. 141-144.

dokvas), *noclehoval*^(řidč.)/**nocležit* (k: *nocleh*), *tělocvičit*^(poněk., zast.) (k: *tělocvik*), +*vítězoslavit* (k: *vítězosláva*), *zasebevraždit se*^(řidč., expr.) (k: *sebeyražda*) atd.;

2. složených adjektivech - tvoří se hlavně: a) inchoativa (slovesa počínavá, tj. slovesa s obecným slovotvorným významem "stávat se takovým, jako vyjadřuje základové adjektivum") - např. *blahobytnět*, *malomyslnět*, *staropanštět* apod.;

b) faktitiva (slovesa účinná, obecný slovotvorný význam "činit takovým, jak vyjadřuje základové adjektivum") - např. *zevšeobecnit*, *zjednotvárnit*, *zplnomocnit*, *zpravděpodobnit* atd. Slovesa se odvozují také od cizích složených jmen, např. *mikrofilmovat*, *roentgenografovat* apod.

6 SLOŽENÁ SLOVA PRIMÁRNĚ NEPOJMENOVACÍ

6.0 Obecný výklad

V systému jednoslovných pojmenování představují hlavní potenciál slova primárně pojmenovací (tzv. základní slovní druhy: substantiva, adjektiva, adverbia, slovesa); jejich pojmenovací možnosti ve slovní zásobě doplňují slovní druhy primárně nepojmenovací (číslovky, zájmena, předložky, spojky, částice, citoslovce). Obě uvedené skupiny slovních druhů se vyznačují specifickými vlastnostmi sémantickými a gramatickými,¹ ale liší se také onomaziologicky a slovotvorně.

Slovní druhy primárně nepojmenovací se onomaziologicky zakládají na pojmech jiných kategorií a odrážejí jiné vztahy než slovní druhy pojmenovací; nepojmenovávají pojmy kategorie substance, děje nebo příznaku. Primárně pojmenovacím slovním druhům stojí onomaziologicky nejblíže číslovky a některá citoslovce. Onomaziologicky zcela odlišný typ pojmenování představují zájmena (jsou to deiktická slova). Předložky, spojky a částice jsou sémanticky a gramaticky nesamostatné. S tím souvisí i jejich onomaziologický základ, kterým jsou především různé relace (viz dále). Z hlediska strukturace obsahu v pojmenování jsou u těchto slovních druhů zastoupeny všechny typy onomaziologických kategorií.

Slovotvorná stavba nepojmenovacích slovních druhů je ve srovnání s pojmenovacími slovními druhy celkově jednodušší a omezenější²; celkově chudší je i repertoár slovotvorných prostředků. Většina těchto slovních druhů je slovotvorně neproduktivní, příp. uzavřená. Kompozice se u nich vyskytuje velmi sporadicky;

¹Srov. pojetí nepojmenovacích slovních druhů např. v MČ 2, s. 21: označují se jako slovní druhy nezákladní (na pozadí výkladu o slovních druzích základních, zahrnujících substantiva, adjektiva, adverbia, slovesa) a dále se rozdělují na nástavbové (zájmena a číslovky) a nesamostatné (předložky, spojky, částice, citoslovce). Slova primárně nepojmenovací se také označují jako synsémantické slovní druhy, synsémantika (viz např. F. Čermák - Syntagmatika a paradigmata českého slova II. UK Praha 1990, s. 157.). V této práci (založené na onomaziologickém přístupu) používáme označení slovní druhy primárně nepojmenovací.

²Ve slovotvorné teorii se jeví sporná otázka jejich slovotvorby samé. Tradičně se tyto slovní druhy ve slovotvorných výkladech neuvádějí (nebo alespoň ne samostatně); např. TSČ1 pojednává pouze o substantivech, adjektivech, slovesech a adverbicích a označuje je jako nominativní slovní druhy. MČ 1 (s. 508) pro slovotvornou stavbu číslovek, zájmen, předložek, spojek, částic a citoslovce užívá termín "utvářenost", na rozdíl od termínu tvoření slov ve vlastním slova smyslu, tj. vzniku nových slov. Konstatuje se, že u těchto slovních druhů se jednotlivá slova, kterým lze synchronně přisoudit slovotvornou stavbu, reprodukují podle příslušných modelů.

poněkud více je zastoupena u číslovek, některých zájmen, spojek a častic, u nichž se však většinou vyskytuje v důsledku transformace složených slov z jiných slovních druhů. Celkově převažují spréžky. Specifickým rysem u některých typů tvoření těchto slovních druhů je neostrost hranic mezi jednoslovným a víceslovným pojmenováním (viz podrobněji dále).

Jednotlivé nepojmenovací slovní druhy se onomaziologicky a slovotvorně liší i navzájem mezi sebou; pro jejich kategorialní odlišnost od slovních druhů pojmenovacích je probíráme souhrnně.

6.1 SLOŽENÉ ČÍSLOVKY

6.10 Obecný výklad

Onomaziologickým základem číslovek je pojmenování pojmu specifické kategorie kvanta, která se chápe a pojímá jako substance nebo příznak (proto jsou číslovky morfologicky a syntakticky blízké substantivům, adjektivům a adverbiům). Z hlediska onomaziologické stavby představuje kategorie substance nebo příznaku onomaziologickou bázi, obecný a specifický pojem kvanta představuje onomaziologický příznak (u složených číslovek je složený)¹.

Slovotvorná stavba složených číslovek je poměrně jednoduchá. Při jejich tvoření se nejčastěji uplatňuje postup derivačně-kompoziční a juxtapozice. Stejně jako ostatní číslovky i číslovky složené mohou pojmenovávat počet určitý i neurčitý, tzn. jejich slovotvorným základem jsou určité číslovky i některé kvantitativní výrazy (zpravidla adverbiálního charakteru), např. *mnohatisící, pármilionový, několikrát, několikeronásobný, nesčetněkrát, bezpočtukrát*. Specifickým rysem číslovkových komposit je jejich paralelnost a (absolutní) synonymie s víceslovnými číslovkovými výrazy pro vyšší číselné hodnoty (srov. *třiatřicet - třicet tři, pětadvacátý - dvacátý pátý*). U číselných hodnot zahrnujících více než dva řády (tj. stovky, tisíce, desetitisíce atd.) může složená jednoslovná číslovka pojmenovávat část celkové hodnoty, tj. může být součástí víceslovného číslovkového výrazu (např. *čtyři tisíce tři sta pětašedesát, třiačtyřicet set pětašedesát, osmistý padesátý první, osmistý jednapadesátý*). Je tedy třeba rozlišovat slovotvorné skládání (kompozici) a složenosť číselné hodnoty. Jen

¹Viz podrobněji MČ 2, s. 108-124. Naše klasifikace složených číslovek se přidržuje této koncepce.

jednoslovňá číslovka vyznačuje číselný výraz jako celek. Rozdíl mezi oběma typy pojmenování je založen na pravopisné konvenci (co se píše, nebo nepíše dohromady). Neostrost hranic mezi pojmenováním jednoslovňá a víceslovňá tak dokumentuje potenciálnost slova jako celku (formální jednotky), nebrání však zachování slovního druhu víceslovňáho výrazu - z hlediska onomaziologického jde o pojmenování kvanta jako celku (jedné celkové hodnoty).

Číslovky, tedy i složené, tvoří z hlediska označovaného obsahu otevřenou, potenciálně neomezenou řadu pojmenování. Jejich slovotvorná struktura je velmi jednoduchá, spočívá v reprodukci modelu spřežky, ve které se kombinují nesložené (příp. složené) číslovkové výrazy. Sémanticky se složeniny shodují s ostatními číslovkami, avšak netvoří se ve všech významových skupinách číslovek.

Na hranici slova a akronymu jsou výrazy typu: *-n-tý*, *-x-tina*, *-x-krát*, *-n-násobný*, *-x-násob(ně)*, *-n-tice* apod. Tvoří se ve všech významových třídách číslovek kromě číslovek základních. Místo určitých číslovek obsahují ve své 1. části písmeno - značku (zastupuje jakéhokoli přirozené číslo). Z hlediska sémantického lze tyto výrazy zařadit mezi neurčité číslovky, jejich příslušnost do jednotlivých významových tříd číslovek je vyjádřena nebo naznačena 2. částí. Slovotvorně napodobují derivaci nebo kompozici a kombinují ji s abreviací tak, že je srozumitelná (čitelná) slovotvorná (morfemická) stavba. Má-li 2. část podobu lexému, lze tyto výrazy považovat za kompozita; je-li realizována slovotvorným sufiksem typickým pro danou významovou třídu číslovek, jde o odvozená slova.

K číslovkám lze také zařadit kvantitativní výrazy zájmenné povahy, které význam neurčitého počtu vyjadřují jako neznámost, nejistotu, zástupnost, např. *kdovíkolikrát^(ob.,expr.)*, *nevím kolik^(ob.,expr.)*, *mnohonásob*, *tolikeronásobný*.

Složené číslovky (stejně jako číslovky jednoduché), zpravidla základní nebo druhotné, příp. jiné výrazy číslovkové povahy, se stávají 1. členem kvantifikačního typu bahuvršňových kompozit; není-li 2. člen číslovkové povahy, tato kompozita neřadíme mezi číslovky (např. *čtvrtrok*, *dvojstup*, *pětsetkoruna*, *půllán*, *trojdohoda*, *devítihlavý*, *dvestělitrový*, *jadnadvacetidílný*, *osmiapůlhodinový*, *stopadesátikilometrový*, *třicetipětiletý*, *hemisféra*, *semiokluzíva(jaz.)* apod.). Za číslovky dále nepovažujeme názvy měrových jednotek, matematických, fyzikálních aj. veličin obsahující číslovkové výrazy, zpravidla cizího (čeckého) původu, viz např. *centigram*, *decilitr*, *hexametr*, *kilovolt^(elekt.)* atd., ani tzv. složeniny multiplikativní, které udávají číselnou hodnotu jako poměr (množství přepočítané na jednotku) a užívají se hlavně v odborné terminologii (např. *kilopondmetr^(fyz.)* = "počet kilopondů na metr", *tunokilometr^(doprav.)* apod.).

6.11 Složené číslovky základní

Jsou to souřadné spřežky, jejichž členy se stávají základní číslovky. Vzhledem k motivujícímu syntagmatu nedochází u těchto spřežek ke změně lexikálního významu ani ke změně slovnědruhové platnosti. Z hlediska onomaziologických kategoríí vztahově určených představují koordinační typ; vztah koordinace se přenáší z víceslovňáček.

Celková hodnota se vyjadřuje složením pojmenování řádu desítek a jednotek podle slovotvorného modelu: "jednotka + a + desítka" (vyjma celé rangové číslovky dvacet, třicet atd.). Příklady: *devětadvacet*, *šestasmdesát*, *třiadvadesát*. Tvoření podle tohoto modelu je pravidelné, pořadí daných řádů je pro složené číslovky konstitutivní (srov. opačné pořadí u číslovek víceslovňáček). U spřežek s číslem 1 a 2 na místě jednotek je ustálena rodová podoba číslovky bez ohledu na rodové rozlišení u odpovídajících víceslovňáček (srov. *jedenadvacet* / *jednadvacet*, *dvaadvacet* - *dvacet jeden* / *dvacet jedna* / *dvacet jedno*, *dvacet dva* / *dvacet dvě*). Důvod je syntaktický: tyto spřežky se rodově neshodují se substantivem pojmenovávajícím počítané předměty, protože mají na rozdíl od víceslovňáček číslovkových výrazů v koncovém členu pojmenování řádu desítek, které gramatickou kategorii rodu nevyjadřuje (srov. *dvaadvacet* dívek - *dvacet dvě* dívky).

Složené číslovky se vyskytují také pro pojmenování počtu v podobě pojmenování celků a jejich částí. Univerbizace v běžném úzu proběhla zatím pouze u číslovek obsahujících pojmenování poloviny (např. *dvaapůl* / *dva a půl*), proniká také u pojmenování *tříčtvrtě* / *tři čtvrtě*. Na rozdíl od spřežek obsahujících pojmenování (celých) desítek a jednotek mají tyto číslovky stejné pořadí členů jako víceslovňáček pojmenování (tj. pořadí ve shodě s pořadím při zápisu hodnoty číslic). Sémanticky se k těmto složeným základním číslovkám přiřazuje speciální typ "*půldruhého* (*půl druhého*) / *půldruha* (*půl druhá*)", který je formálně shodný s číslovkami řadovými (pro pojmenování celků řadových číslovek je použito adjektivum v tvaru složeném nebo jmenném, viz podrobněji u řadových číslovek). Tyto číslovky však označují pouhý počet výskytů, např. *půlčtvrtého* / *půlčtvrtá kilometru* = *třiapůl kilometru*.

Etymologicky lze za složené číslovky považovat i základní číslovky *jedenáct* až *devatenáct*, *dvacet* a další vyšší číslovky obsahující pojmenování řádu desítek (třicet, padesát).²

²-náct pochází z psl.* na desete, stč. na(d)cět(e), nadcet(e), nadst(e), nadsěte, tj. původem Lsg s významem "nad deset"; -sát je původem NAGpl psl. číslovky * deset, pův. pl. deseti, stč. dvaceti.

6.12 Složené číslovky řadové

Řadové číslovky jsou slovotvorně motivovány příslušnými číslovkami základními; k pojmu (pouhého) počtu přistupuje příznak pořadí (tj. místa jevů v řadě). Jejich tvoření na základě základních číslovek tedy představuje realizaci modifikační onomaziologické kategorie.

V rámci řadových číslovek lze za složené (obdobně jako u základních číslovek) považovat číslovky s pořadím řadu jednotky - desítky, např. *třiapadesátý*. Jsou synonymní s víceslovnými řadovými číslovkovými výrahy, tedy např. *padesátý třetí*. Rozdíl mezi oběma pojmenováními spočívá v tom, že u víceslovného vyjádření mají formu řadové číslovky všechny její části, u jednoslovné číslovky je 1. člen v podobě základní číslovky, 2. člen v podobě řadové číslovky. Jednoslovné řadovce lze přiřadit dvojí motivaci a v důsledku toho interpretovat dvojím způsobem i slovotvorný postup: 1. tvoření konverzí od jednoslovné základní číslovky (*sedmasedmdesát* - *sedmasedmdesátý*), 2. tvoření skládáním od víceslovné základní číslovky (*sedmadesát sedm* - *sedmasedmdesátý*). Přirozenější se zdá první interpretace; je-li motivující základní číslovkový výraz víceslovný, tvoří se zpravidla i příslušná řadová číslovka analogicky, tj. ve stejném pořadí udávání řadu, a výsledná slovotvorná struktura je také víceslovná (*sedmadesát sedm* - *sedmadesátý sedmý*). Ve smyslu této první interpretace patří pojednání o tvoření těchto řadových číslovek do pojednání o derivaci.

Skládání je jediný možný způsob pro tvoření řadových číslovek od pojmenování rangů vyšších než desítky (tj. sta, tisíce atd.), např. *dvoustý*, *sedmitisící*, *pětimiliontý*. Tyto číslovky se tvoří vlastní kompozicí, a to zejména komplexním postupem konverzně-kompozičním; 1. člen má povahu základní číslovky (v nepřímém pádě, který lze chápat jako genitiv), 2. člen má povahu řadové číslovky. Ve funkci slovotvorného formantu vystupuje adjektivní morfologická charakteristika, která zařazuje řadovou číslovku v závislosti na zakončení odvozovacího základu k tvrdé nebo měkké adjektivní deklinaci (srov. *tř-i+st-ý*, *šest-i+tisíc-i*). Méně častý je derivačně-kompoziční postup tvoření složených řadových číslovek. Jako derivační slovotvorný sufix s tvarotvornou charakteristikou tvrdé adjektivní deklinace se uplatňuje sufix *-t(y)*, např. *dvoumiliontý*, *třímiardtý*, *půlbiliontý*.

6.13 Složené číslovky druhové a souborové

I tyto druhy číslovek jsou motivovány příslušnými číslovkami základními; k pojmu počtu přistupuje příznak počet druhů nebo souborů (počítaných jevů). Jejich tvoření tedy představuje realizaci modifikační onomaziologické kategorie.

Za složené (obdobně jako u základních nebo řadových číslovek) lze považovat číslovky s pořadím řadu jednotky - desítky (např. *pětadvacaterý*, *šestapadesáterý*), které jsou synonymní s víceslovnými číslovkami (*dvacaterý paterý*, *padesáterý šestery*). Ve víceslovné číslovce mají formu druhové nebo souborové číslovky všechny její části, u jednoslovné číslovky je 1. člen v podobě základní číslovky, 2. člen v podobě druhové nebo souborové číslovky. Obdobně jako u složených řadových číslovek lze i těmto číslovkám přiřadit dvojí motivaci a dvojí interpretaci slovotvorného postupu, tj. 1. jako deriváty tvořené od jednoslovné základní číslovky (*pětadvacet* - *pětadvacaterý*, *šestapadesát* - *šestapadesáterý*), 2. jako složeniny od víceslovné základní číslovky (*dvacet pět* - *pětadvacaterý*, *padesát šest* - *šestapadesáterý*).³ Číslovky pojmenovávající rangy vyšší než desítky se tvoří pouze skládáním, např. *osmisterý*, *devítimiliontý*, *šestistery*, *pětitisícery*.

Tyto číslovky se tvoří vlastní kompozicí, a to zejména komplexním postupem derivačně-kompozičním. Jako derivační slovotvorný sufix s tvarotvornou charakteristikou tvrdé adjektivní deklinace se uplatňuje sufix *-er(y)* pro číslovky druhové (např. *dvoustery*) a sufix *-er(y)* pro číslovky souborové (např. *pětitisícery*).

Poznámka: Potenciálně je možné tvořit složené číslovky druhové a souborové od všech základních číslovek. Jejich skutečný výskyt v úzu a jejich frekvence jsou však velmi nízké, a to především vzhledem k jejich sémantice. Obecně lze říci, že druhové a souborové číslovky se v běžné praxi tvoří pouze pro počet 1 - 10 nebo pro počet vyjádřený řadově v celých ranzích (desítkových a vyšších), a to zpravidla v singuláru (dané číslovky se tedy tvoří derivací, srov. např. *sterý*, *tisícery*).

6.14 Složené číslovky násobné

Násobné číslovky jsou slovotvorně motivovány příslušnými číslovkami základními; k pojmu počtu přistupuje příznak počtu realizací (frekvence) děje, tedy jeho násobenost. Tento příznak je pojat adverbiálně (násobná číslovka má adverbiální podobu), příp. adjektivně (násobná číslovka je morfologicky adjektivní povahy). Z hlediska motivace představuje tvoření násobných číslovek realizaci modifikační onomaziologické kategorie.

Adverbiální násobné číslovky se tvoří skládáním, a to juxtapozicí. 1. členem spřežky se stává základní číslovka, 2. členem původní adverbium "krát", příp.

³Viz zde podrobněji u řadových číslovek.

"násob" (např. *třikrát*, *pětsetkrát*, *sedminásob*)⁴. Řadové číslovky s 2. členem -krát jsou běžné, číslovky s 2. členem -násob jsou řídké; pokud se tvoří, je to zpravidla od základních číslovek obsahujících pouze jeden číselný řád. 1. člen má povahu základní číslovky v nominativu, kromě číslovek pro hodnotu 1 až 9 (pro hodnotu 1 se netvoří vůbec, pro hodnoty 2 a 3 mají podobu kmene číslovek druhových, srov. *dvojnásob*, *trojnásob*, pro hodnoty 4 až 9 genitiv základních číslovek, srov. *šestinásob*).

Na rozdíl od číslovek řadových, druhových a souborových jsou násobné číslovky vždy slovotvorně složené (bez ohledu na složenost / nesloženost příslušného číselného pojmu nebo na pořadí uvádění jednotlivých rangů, srov. např. s podobou příslušných základních číslovek: *sedmkrát* - *sedm*, *jedenapůlkrát* - *jeden a půl*, *dvacetpětkrát* / *pětadvacetkrát* - *dvacet pět* / *pětadvacet*, *stotisícnásob* - *sto tisíc*). Formální celistvost (slovotvorná složenost) násobné číslovky souvisí s jejím adverbiálním charakterem (absencí morfologické charakteristiky), a to i v případě motivace základní číslovkou skládající se z více řádů; základní číslovka vstupuje do číslovky násobné jako celek významový i formální (srov. *dve stě* - *dvěstě+krát*, *sedmnáct tisíc* - *sedmnácttisíc+krát*)⁵.

Sémanticky patří do této skupiny adjektivní násobné číslovky typu *stonásobný*, *třitisícenásobný*, jimž lze přisoudit dvojí slovotvornou motivaci a dvojí interpretaci slovotvorného postupu: 1. základní číslovka + násob-n(y), tj. komplexní postup derivačně-kompoziční, 2. řadová adverbiální číslovka s 2. členem -násob a derivacní sufix -n(y), tj. derivace. Z hlediska onomaziologického je přirozenější považovat za motivující základ číslovku základní a hodnotit slovotvorný proces jako skládání (2. interpretace by předpokládala motivaci synonymní číslovkou násobnou). V praxi se běžně užívají substantiva odvozená od těchto adjektivních číslovek (srov. např. *dvojnásobek*).

Adverbiální řadové číslovky typu *dvacetinásobně* mají obdobnou onomaziologickou strukturu i pojmenovací hodnotu, z hlediska slovotvorného jsou to slova odvozená od složenin (srov. *stonásob* - *stonásobný* - *stonásobně*).

⁴ -krát je číselné adverbium (původně substantivum), jako 2. člen se uplatňuje i u jiných složenin, zejména adverbiálních (např. *častokrát*, *mockrát*, *kolikrát*, *tolikrát*, *tenkrát* apod.); podobně -násob (s původním významem "na sobě"), ve stč. krát násob, pak jen krát, odtud *dvoj násob* (v adjektivní platnosti - např. *plášť dvoj násob*), *dvojenásob* / *dvénásob*, *dvojnásobně*.

⁵ Násobné číslovky motivované základními číslovkami o více řádech obsahují tři slovotvorné (sémantické) základy. Z tohoto hlediska je tedy lze považovat za složeniny tvořené sekundární kompozicí.

6.15 Složené číslovky velikostní

Velikostní číslovky jsou slovotvorně motivovány číslovkami základními; pojmenovávají velikost nebo rozsah určovaného jevu vyjádřením počtu složek nebo částí v daném jevu obsažených (např. *čtvrtmilionový*). Na rozdíl od ostatních slovotvorně motivovaných číslovek (vyjadřujících počet) představují velikostní číslovky mutační typ onomaziologické kategorie, neboť u nich nejde o pouhou modifikaci významu motivujících základních číslovek, nýbrž o vyjádření posessivního významu. Tyto číslovky lze považovat za bahuvršiové. Velikostní číslovky nepojmenovávají počítané složky nebo části konstituující daný jev; tyto složky se vyrozumívají z významu substantiv číslovkami určovaných; srov. *sedmimilionový vklad* (= vklad "o velikosti sedm milionů měnových jednotek"), *dvoutisícový náklad* (= náklad "dva tisíce výtisků") apod.⁶

Velikostní číslovky se v úzu tvoří zpravidla pouze od základních číslovek vyšších hodnot, tj. od rangu tisíc (např. *třitisícový*, *osmimilionový*, *půlmiliardový*). Pojmenovává-li základní číslovka hodnotu několika rangů nebo částí rangů, má příslušná velikostní číslovka formu složeného slova. Tato kompozita se tvoří komplexním derivačně-kompozičním postupem; 1. členem se stává základní číslovka udávající počet rangů, 2. členem číslovka pojmenovávající rangy, derivační sufix -ov(y) přiřazuje kompositum k tvrdé adjektivní deklinaci. Poměrně produktivní jsou velikostní číslovky obsahující v 1. členu výrazy *půl*, *čtvrt*, *tři čtvrtě* a neurčité číslovky *mnoho*, *několik* (např. *tři čtvrtisícový*, *několika bilionový*).

6.16 Složené číslovky numerické

Numerické číslovky pojmenovávají čísla a čísla, které jsou v nich pojaty jako substance, a proto mají tyto číslovky substantivní povahu. Jsou motivovány základními číslovkami, ale nevyjadřují počet. Z hlediska onomaziologického je tedy lze považovat za realizaci mutačního typu onomaziologické kategorie. Příklady: *pětadvacítka*, *osmasedmdesátka*, *dvoustovka*, *sedmitisícovka*.

⁶ Složené velikostní číslovky lze interpretovat i jako kvantitativní typ bahuvršiových desubstantivních složených adjektiv. Jsou sémanticky i onomaziologicky blízké především adjektivům založeným na pojmenování vztahů ke kvantifikujícím pojmem, časovým hodnotám, měrovým jednotkám atd. (viz zde podrobněji v kapitole o desubstantivních adjektivech), např. *třitisícový* / *třílitrový* objem, *několikamilionová* / *několikahodinová* ztráta apod. Na rozdíl od těchto složených adjektiv mají složené velikostní číslovky oba členy původu číslovkového.

Pojmenování čísel obsahujících více číselních rangů mají složenou slovotvornou strukturu. Z hlediska slovotvorného procesu jim lze přisoudit dvojí paralelní motivaci (obdobně jako např. u řadových číslovek); lze je tedy interpretovat jako složená nebo odvozená slova. Součástí slovotvorného formantu je derivační sufix *-k(a)*, příp. jeho varianty, s morfologickou charakteristikou tvrdého typu substantivní deklinace. Složenou slovotvornou strukturu nemají numerické číslovky pro čísla obsahující pouze jeden, a to celý (samostatně užitý) číselný řád (srov. *dvacítka* - *dvaadvacítka*, *stovka* - *doustovka*).

Názvy číslic skládajících se z řádu jednotek a desítek se tvoří zpravidla od základní číslovky v pořadí jednotky, desítky, tj. od složených základních číslovek (*pětapadesát* - *pětapadesátka*); obsahují-li numerické číslovky pouze tyto dva řády, lze je na základě uvedené motivace považovat za odvozená slova. Tento typ numerických číslovek je v úhu běžnější než typ s opačným pořadím číselních rangů, tj. např. *padesátpětka*. Takto tvořené numerické číslovky patří mezi složená slova; tvoří se komplexním postupem derivačně-kompozičním, slovotvorný sufix je shodný jako u prvního typu, rozložení jeho variant (-ovk(a), -otk(a), -ičk(a)) záleží na formální povaze koncového člena složeniny (ve shodě s rozložením téhož sufixu u odvozených numerických číslovek). Srov. *jednadvacítka* - *dvacetjednička* / *dvacetjednotka*, *sedmapadesátka* - *padesátsedmička* atd.

Pojmenovávají-li numerické číslovky čísla skládající se z řádu jiných než jednotky a desítky a čísla o více než dvou řádech, jsou slovotvorně složené (např. *stotřiašedesátka*, *patnáctistovka*, *dvoutisícovka* atd.).

Složené numerické číslovky stejně jako ostatní numerické číslovky primárně pojmenovávají čísla a číslice, sekundárně nabývají různé významy posunuté, a v důsledku toho se řadí k substantivům.⁷

6.17 Složené číslovky dílové

Dílové číslovky vyjadřují číselnou hodnotu jako (rovné) díly, ze kterých se skládají celky. Zakládají se na základních, méně často na řadových číslovkách. Lze k nim přiřadit číslovky dvojího typu - pojmenování číselních zlomků a desetinných čísel. Příklady: *sto jedna*, *dvousetina*, *dvěstědvoutina*, *deseti-tisícina*, *osmimilionina*, *čtyřdesetinový*.

Složené číslovky pro hodnoty číselních zlomků se tvoří především počínaje

⁷Slouží např. k označení místností, dopravních spojů, týmu lidí, věku, rychlostí podle počtu kilometrů za hodinu apod. Viz podrobněji např. F. Čermák - Syntagmatika a paradigmatica českého slova II, Praha 1990, s. 158.

rangem 100. Složenou slovotvornou strukturu nemají pojmenování zlomků, ve kterých je obsazen pouze jeden, celý číselný řád, např. *setina*. Ostatním zlomkovým číslovkám lze z hlediska slovotvorného procesu přisoudit dvojí paralelní motivaci; lze je interpretovat jako složená nebo odvozená slova (viz např. *pět set - pětisetina*, *pětistý - pětisetina*). Jenom jako odvozené je však třeba chápat zlomkové číslovky od základních (řadových) číslovek s pořadím řádů desítky - jednotky (např. *čtyřiadvacet*, *čtyřiadvacátý* - *čtyřiadvacetina*). Součástí slovotvorného formantu je derivační sufix *-in(a)* s morfologickou charakteristikou tvrdého typu substantivní deklinace.

Složené zlomkové číslovky se zpravidla netvoří pro zlomky skládající se z více číselních rangů; pro poměrně značnou složitost abstrakce při vyjadřování těchto hodnot jako částí celku se často pro snazší pochopení dává přednost složeným číslovkovým výrazům, opisnému vyjádření se základní číslovkou (např. *sto osmapadesátitisícina* - *jedna lomeno sto padesát osm tisíc*). Složené zlomkové číslovky mohou pojmenovat pouze hodnotu ve jmenovateli, lze je tedy tvořit jen pro zlomky s hodnotou 1 v čitateli, pro ostatní zlomky se kombinují se základními číslovkami (srov. *dvoutisícina* - *sto padesát osm tisícin*).

Sémanticky obdobné zlomkovým číslovkám jsou výrazy vyjadřující hodnoty desetinných čísel. Na rozdíl od zlomkových číslovek jsou to vždy viceslovné výrazy, např. *(nula celá / žádná celá) pět tisícin* (= *dvousetina*), *čtyři celé sedmdesát dva setin* apod. Se zlomkovými číslovkami spojuje tyto výrazy hledisko významové (pojmenování částí čísel). Od ostatních číslovek se však liší tím, že nepojmenovávají přirozený počet. Číslovky vyjadřující hodnoty desetinných čísel se běžněji používají v odborném (zejména matematickém) vyjadřování, je-li zapotřebí vyjádřit přesně počet zahrnující vedle hodnot celků také hodnoty jejich částí (srov. *sedmdesát celých osm desetin kilometru*). Také v ostatních skupinách číslovek (v praxi zpravidla pouze u číslovek násobných nebo velikostních) se tyto hodnoty vyjadřují viceslově (číselními výrazy obsahujícími i jiné slovní druhy), např. *sto dvacet pět celých sedm desetin krát, šest celých třicet šest setinový*. Jednoslovné jsou tyto číslovky jen tehdy, pojmenovávají-li hodnotu jediného desetinného řádu, viz např. *pětidesetinkrát* (vedle *pětidesetinný násobek*), *dvousetinový* apod.

Z praktických důvodů (pro přehlednost a jednodušší porozumění) se v praxi věšinou hodnoty zlomků a desetinných čísel zaznamenávají (a to i mimo odborné, matematické vyjadřování) nejazykově, číslicemi; umožňuje to jejich primární, tj. psaná podoba.

6.18 Složené číslovky skupinové

Skupinové číslovky označují skupiny jevů, skupinové útvary pojmenované podle počtu členů. Zakládají se na základních, méně často na řadových číslovkách. Z hlediska onomaziologického je lze považovat za realizaci mutačního typu onomaziologické kategorie, neboť nevyjadřují počet. Užívají se především pro hodnoty rangů (celých a jednoduchých). Složené skupinové číslovky se zakládají na víceslovných číslovkách základních, tvoří se komplexním derivačně-kompozičním postupem, jako součást slovotvorného formantu se uplatňuje zejména slovotvorný sufix *-k(a)*, *-ovk(a)* s tvaroslovnou charakteristikou podle tvrdé deklinace ženského rodu (např. *pětistovka*, *třitisícovka*).

6.2 SLOŽENÁ ZÁJMENA

6.20 Obecný výklad

Onomaziologicky představují zájmena zvláštní typ slov referenčního charakteru, která mají vztahovou funkci, tzn. objektivní realitu nepojmenovávají, nýbrž označují ukazováním, odkazováním, zástupností (zastupují pojmenovací slovní druhy). S touto jejich specifickou funkcí souvisí jejich specifická forma, morfologická i slovotvorná. Většina zájmén má ze synchronního hlediska poměrně nezřetelnou slovotvornou stavbu, často jsou to nemotivovaná slova.

Kompozita se vyskytují pouze u zájmén ukazovacích a neurčitých. Onomaziologickým základem jsou primární (slovotvorně jednoduchá) zájmena, která se spojují s jinými (původními) zájmeny, adverbii nebo částicemi. Tyto složeniny představují modifikační typ onomaziologické kategorie.

Z hlediska slovotvorného procesu převažují spřežky. 2. člen představuje onomaziologickou bázi, která je blíže určena 1. členem, který představuje onomaziologický příznak; většinou je mezi nimi vztah atributivní nebo okolnostní determinace, např. *kdeko*, *málokterý*.

6.21 Složená zájmena ukazovací

Slovotvorně utvářená ukazovací zájmena mají dvoučlennou strukturu, formálně shodnou se stavbou složenin. Nejsou to však složeniny vždy, a to jak etymologicky,

tak synchronně. Jejich základem jsou primární zájmena ukazovací, která jsou determinována co do místa, směru, vzdálenosti výskytu od mluvčího, příp. jiného vymezení či omezení. Specifikující část stojí před nebo za motivujícím ukazovacím zájmenem. Takto tvořená zájmena lze považovat za kompozita (spřežky), existují-li specifikující část i samostatně jako slovo a uchovává-li si svůj lexikální význam. Neexistuje-li samostatně mimo slovo, jde o prefix nebo postfix a zájmeno vzniklo derivací. Srov. příklady: *tamten*, *tamhlethen*, *tuhlethen^(ob.,hov.)*, *takovýto*, *takovýhle*, *tento*, *tentýž*, *tenhle^(hov.)*, *tentam* apod.

6.22 Složená zájmena neurčitá

Motivující primární zájmena jsou u složených neurčitých zájmén vždy na druhém místě, např. *kdekdo*, *máloko*, *sotvakdo*, *zřídkakdo*, *kdejaký*, *kdekterý*, *máločí*, *málojaký*, *všelijaký* apod. Funkci 1. člena může plnit celá větná spřežka, např. *bühlvíkterý^(ob.expr.)*, *čertvíjaký^(ob.expr.)*, *kdovíkdo^(ob.expr.)*, *nepovídromo* *kdo* apod.¹ Za zájmena tvořená prefixy nebo postfixy lze považovat neurčitá zájmena *kdokoli*, *ledakdo*, *lecjaký* apod.

Obdobnou povahu jako ukazovací a neurčitá zájmena mají adverbia a číslovky zájmenné povahy, v nichž se jako členy uplatňují (primární) adverbia a číslovky, příp. částice, srov. *takto*, *tamhle*, *tamhletudy*, *tamodtud*, *tamtéž*, *tamže*, *kdo-víkolik^(ob.expr.)*, *bühlvíkolikáty^(ob.expr.)* apod.²

Zájmena představují slovotvorně uzavřený a neproduktivní systém. Ukazovací a neurčitá zájmena vynikají značnou schopností reprodukce, ve smyslu kombinování nápadně často se opakujících slovotvorných formantů, příp. spojování s adverbiálními nebo částicovými komponenty. S tím souvisí také to, že jsou poměrně často synonymní a významově blízkoznačná (srov. *tadyhlethen* = *tuhlethen* = *tenhlethen* = *tenhle*, *takovýhle* = *takovýto*, *všelijaký^(kníž.)* = *ledjaký* = *lecjaký*, *zřídkakdy* = *málokdy* = *sotvakdy*, *odtamtud* = *tamodtud* = *odtud* apod.). Vznikají i okazionální zájmenné a adverbiální složeniny v proudu řeči. Stejný repertoár prostředků častěji se opakujících se používá při tvoření idiomatických zájmén a adverbii (např. *tenkterý^(kníž.)*, *tentam*, *všechnovšudy* apod.).

¹V některých případech je hranice mezi jednoslovnou zájmennou spřežkou a motivujícím syntagmatem neostrá nebo nepevná, což se může odrážet v existenci pravopisných dublet (viz např. *tenkterý^(kníž.)* - *ten který*, *tentam* - *ten tam* ("= prý"), *všechnovšudy* - *všechno všudy*).

²Podrobnější sémantickou klasifikaci ukazovacích a neurčitých zájmén viz např. v MČ 2, s. 92-97.

6.3 SLOŽENÉ PŘEDLOŽKY A SPOJKY

Předložky a spojky představují synsémantické slovní druhy, které pomáhají vyjadřit syntaktické vztahy. Jsou to slovní druhy primárně nepojmenovací, jejichž onomaziologickým základem jsou různé typy relací, především prostorové, časové a kauzální na rovině subordinace a vztahy adiční, adverzativní a restrifikační na rovině koordinace.¹ Předložky se podílejí na výstavbě vět prostřednictvím spojení se jménem, spojky explicitně vyjadřují vztahy mezi členy syntaktické stavby. Protože vyjadřují význam až ve spojení s autosémantickými slovy, bývají předložky a spojky (spolu s částicemi) někdy označovány za slova relační.²

Slovotvorná stavba předložek a spojek je značně omezená - ze synchronního hlediska je jejich značná část nemotivovaná. Slovotvorný způsob skládání se v jejich rámci vyskytuje velmi sporadicky, zejména u předložek. Zakládají se většinou na primárních předložkách nebo spojkách, které se spojují s jinými slovy týchž nebo jiných slovních druhů, zpravidla také primárně nepojmenovacích. Nejčastějším typem skládání je u předložek a spojek juxtapozice. Z hlediska čistě formálního se spřahováním tvoří předložky a spojky ze slov primárně nepojmenovacích. Výsledkem tohoto tvoření však nejsou vícesémantémové slovní jednotky, nelze tudíž mluvit o skládání v pravém slova smyslu.

Jednoslovné předložky se nově netvoří. Motivovanost předložek však překračuje hranici slova, a to zejména u tzv. nevlastních (sekundárních) předložek, které jsou v současné češtině značně produktivní i frekventované, a to zejména v projevech odborných a publicistických. Při jejich tvoření se jako části víceslovných spojení jen zřídka uplatňují složená slova, a to hlavně abstraktní substantiva ve spojení s primárními předložkami (např. *ve spolupráci s*). Toto spojení je však syntaktické, sekundární předložky nevykazují (morphologickou) slovotvornou stavbu.³

V rámci jednoslovných předložek lze za formální složeniny považovat např. *kolem*^(poněk.zast.), *oproti, uprostřed / vprostřed / zpod, zpoza*^(kníž.), které jsou utvořené z primárních předložek. Při spojování jednotlivých předložek ve slovní celek dochází k jejich významovému zpřesňování (ve výše uvedených příkladech vztahem sémantické koordinace, a to adice a postupné determinace mezi částmi). Tyto předložky pouze reprodukují slovotvornou stavbu složenin (zejména spřežek), ale za složeniny je nelze považovat.

¹Viz podrobněji např. MČ 2, s. 197 a 215.

²Srov. např. J. Filipc, F. Čermák: Česká lexikologie, Praha 1985, s. 77.

³Viz např. L. Kroupová: Sekundární předložky v současné spisovné češtině, Linguistika XIII, Praha 1985, nebo MČ 2, s. 203 a dále.

Poznámka: V rámci slovního druhu předložek se uplatňují také mnohé tzv. příslovečné spřežky, a to často ve spojení s primárními předložkami (např. *kvůli, vůči*^(poněk.kniz.), *navzdory, okolo, dohromady s, spolu s apod.*). Za složené je nepovažujeme stejně jako předložky typu *vedle, podél*, které vykazují slovotvornou stavbu pouze z hlediska etymologického.

Mnohé primární spojky během vývoje nepostačovaly vyjadřovat přesnější významové vztahy, a proto se začaly skládat v jeden celek. Tím se významově specifikovaly a odstraňovala se jejich (nežádoucí) mnohoznačnost. V důsledku těchto procesů má dnešní čeština celkem značný počet etymologicky složených jednoslovných spojek. Ani v těchto případech nelze mluvit o vlastní slovotvorné struktuře ve smyslu morfologickém. Většina etymologicky složených jednoslovných spojek vznikla juxtapozicí dvou spojek, spojky a adverbia nebo spojky a částice. I v případech, kdy lze rozlišit jednotlivé části těchto spojek, můžeme o jejich složnosti uvažovat ve smyslu formálním jen tehdy, vyskytuje-li se tyto vydělitelné části i mimo spřežky jako samostatná slova. Není-li tomu tak, poklesají takové vydělitelné části v slovotvorné formanty - prefixy, postfixy. Jednotlivé spojky se navzájem liší stupněm splynutí jednotlivých složek. Za spřežky lze považovat např. spojky *čili, divže, jakmile, jaktiživ, jedvaže*^(kníž.), *jenco, jenomž, jesli, jesliže, ledáže, meziímco, neboli, nejenže, nežli*^(poněk.zast., kníž.), *pakliže*^(poněk.zast.), *protože, přestože, sotvaže, taktaž, takže, třebaže* atd. Některé spojky vzniklé juxtapozicí se však často pro svou ustálenost a vyhraněnost považují synchronně už za jednoduché (např. *aby, anebo, ani, kdyby* apod.). Prefixy jsou tvořeny např. spojky: *dokonce (i), (až) najednou, pročež*^(poněk.zast., kníž.), *přičemž, pokaždé (když)* apod., postfixy spojky typu: *ačkoli, aniž, alsi, až, budsi, budto, byl, jakkoliv, kdežto, kdykoli, když, nebol, než, pakli*^(poněk.zast.), *třebas, tudíž, vždyť* apod.

Spojky představují slovotvorně uzavřený systém, nově se netvoří. Častěji se rozšiřuje pouze repertoár relačních a korelačních spojkových výrazů, obsahujících vedle spojek také některé původem jiné slovní druhy, např. vztazná zájmena a číslovky, příslovce nebo částice; i v rámci těchto spojovacích výrazů jsou však složená slova poměrně vzácná (viz např. *kolikrát - tolíkrát*). Proces vzniku spojkových výrazů představuje syntaktické tvoření (srov. též paralely s víceslovními spojkovými výrazy: *jakmile - hned jak* apod.).⁴

⁴Viz podrobněji S. Žaža: Složené spojky ve spisovné češtině, In: Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, s. 119-132.

6.4 SLOŽENÉ ČÁSTICE

Částice představují nesamostatný slovní druh, který slouží k vyjádření vztahu mluvčího ke sdělovanému obsahu výpovědi, k adresátovi, ke stavbě textu apod. Tuto funkci plní v textu jednak slova zvláštní, jednak slova jiných slovních druhů, sémanticky i funkčně přehodnocená. Jako slovní druh jsou částice nehomogenní, vyčlenitelné pouze na základě užití v textu (lze je hodnotit jako komunikační, textový slovní druh¹). Proto také zpravidla nelze u částic mluvit o jejich vlastní onomaziologické ani slovotvorné struktuře a stavbě. Onomaziologicky se zakládají na relačních pojmech specifikovaných příznaky apelovosti, evaluace, modality, emocionality, hierarchizace apod.

Slovotvorně složené částice jsou poměrně řídké. Většinou se tvoří juxtapozicí, často jsou to větné (citátové, příp. idiomatické) spřežky. Podle významu lze rozlišit částice modalitní (např. *buhudík*, *buhužel*, *búhsámví^(ob.,expr.)*, *búhsud*, *búhví^(ob.,expr.)*, *čertví^(ob.,expr.)*, *chraňbůh*, *chválabohu*, *jářku^(poněk.zast.)*, *kdoví*, *kdepak*, *koneckonců*, *namouduši^(ob.)*, *namoučeduši^(zast.ob.)*, *namouvérū^(ob.)*, *neřekuli^(poněk.zast.,ob.)*, *takříkajíc*, *takřka^(poněk.zast.,kníž.)*, víceméně, užuž apod.) a emocionální (např. *buhužel*, *chraňbůh*, *chválabohu*, *nedejbože*, *zaplatpánbůh^(ob.)*, *želbohu^(kníž.,zast.)* apod.). Slovotvornou stavbu mají také spřežky vzniklé spojením primárních předložek s jinými slovními druhy; tyto částice však za složeniny nepovažujeme (např. *bezespou*, *bezpochyby*, *bez tak*, *bez toho*, *doslova*, *dozajista*, *zajisté* apod.). Obdobně je tomu u spřežek vzniklých ze synsémantických slovních druhů, např. spojek (*baže*, *jistěže*, *ovšemže* aj.).

6.5 SLOŽENÁ CITOSLOVCE

Citoslovce plní specifickou komunikační funkci - slouží jako větné ekvivalenty. Mají povahu pragmatickou (vyjádření citů, pocitů apod.) nebo onomatopoickou (nápodoba zvuků). Jejich onomaziologická podstata je tedy v rámci všech slov specifická, výrazně situačně a kontextově vázaná. S touto specifičností citoslovce souvisí jejich zvláštnost formální (morphologické i slovotvorné).

Většina složených citoslovce patří mezi spřežky. Řada citoslovce (zejména emocionálních a onomatopoických) obsahuje původní (jmenný) vokativ nebo reduplikovanou část slova. Poměrně často jsou to původem slova jiných slovních druhů. Vzhledem ke specifičnosti citoslovce jako slovního druhu lze o vlastní slovotvorné stavbě mluvit jen omezeně - je jinak motivovaná a plní jinou funkci

¹Viz MČ 2, s. 229.

než u ostatních slovních druhů. Ani formálně složená citoslovce tedy nelze vždy považovat za složeniny. Navíc u mnoha výrazů, především idiomatických a onomatopoických, je sporné nejen jejich zařazení mezi citoslovce, ale mezi slova vůbec.

Formálními členy spřežek se stávají původní jména (oslovení osob - často hypokoristika, předložkové výrazy), adverbia, citoslovce, příp. monokolokabilní členy idiomů (zejména u onomatopoických citoslovcí). Poměrně běžné jsou formální hláskové změny, používání přejatých prvků, překrucování forem, zkraťování, nápodoba, rýmování, asonance atd. (např. *ježíšmarjájoze^(ob.)*, *ježíšmarjá^(ob.)*, *šmarjájoze^(ob.)*, *šmarjá^(ob.)*, *prachsakra^(ob.)*, *prachsafra^(ob.)*, *prachsetsakra^(ob.)*, *prachsetsafra^(ob.)* apod.). Všechny tyto formální změny jsou motivovány funkcí citoslovce a jejich značným stupněm expresivity a emocionality. Citoslovce bývají navíc často stylisticky příznaková.

U složených citoslovce bývají mnohdy nejasné slovní hranice. Protože jsou to primárně prostředky mluvené, bývá někdy rozkolísaná i jejich pravopisná podoba (srov. *prokristapána* / *pro krista pána*, *spánembohem^(zast.ob.)* / *s pánum bohem^(zast.,ob.)*, *těbůh^(zhrub.)* / *tě bůh^(zhrub.)*, *zdařbůh* / *zdařbůh* apod.). Stejnou funkci jako jednoslovná citoslovce plní víceslovné citoslovečné výrazy, z nichž pouze některé splývají ve spřežky (např. *basta fidli^(ob.)*, *cupy dup*, *herdek filek^(vulg.)*, *hromy á blesky^(ob.)*, *lári fári* / *láry fáry* / *láryfáry¹* apod.).

Sémanticky lze vydělit zejména citoslovce emocionální (např. *basta fidli*, *fuj-tajks^(expr.)*, *herdek filek^(expr.)*, *jářku^(poněk.zast.)*, *jezusmankote^(zast.,ob.)*, *ježíšmarjá^(ob.)*, *ježíšmarjájoze^(ob.)*, *kristebože*, *kristepane* / *krindapána^(poněk.zast.,ob.)*, *krucifix^(ob.,expr.)*, *krucifixužhim^(ob.,expr.)*, *krucinálfagot^(ob.,expr.)*, *láryfáry*, *mauctia^(ob.,expr.)*, *panenanebi*, *přufijsetsakra^(zhrub.)*, *prachsakra^(ob.)*, *prachsakulente^(zast.,ob.)*, *prokristovyrány^(ob.,expr.)*, *propánaboha*, *propánajána*, *propánakrále*, *safraporte^(ob.)*, *šmarjájoze^(ob.)*, *šmarjápano^(ob.)*, *těbůh^(zhrub.)* atd.), kontaktová (např. *holahou*, *spánembohem^(zast.,ob.)*, *tumáte^(ob.)*, *tumás^(ob.)*, *tytyty*, *zdařbůh* atd.) a onomatopoická (např. *bimbam*, *cinkcink*, *čimčarara*, *haha*, *hafhaf*, *hehe*, *chacha*, *kikiriki* / *kykyryký*, *klaplap*, *kokodák* atd.).

¹Ojediněle mohou takováto citoslovce přecházet k substantivům, viz např. *láryfáry*. Strukturně představují jistou obdobu substantivních výrazů typu klikyháky. Srov. V. Kříštek: O spojeních typu křížem krážem, třesky plesky. In: Studie ze slovenské jazykovědy, Praha 1958, s. 293-301.

Závěr

Tvoření pojmenovacích prostředků je v každém období téma pro lingvistický popis aktuální, neboť jejich forma nepoukazuje jen k původnímu obsahu, ale má určité sémantické spektrum - užívá se jí, mění se v úzu, její sémantika se obohacuje o nové významy. Kompozice je v češtině slovotvorný způsob procesem stále živým a frekventovaným. Aplikací onomaziologického přístupu jsme v této práci usilovali o podrobnější popis, rozbor a klasifikaci složených slov. Z hlediska slovotvorného důsledně rozlišujeme jednak vlastní a nevlastní kompozici, jednak čistou kompozici a komplexní kompoziční postupy. Za skutečný slovotvorný proces považujeme pouze vlastní kompozici, nevlastní kompozice (spřahování, juxtapozice) svou onomaziologickou podstatou představuje přechod mezi tvořením pojmenování jednoslovňů a víceslovňů. Ačkoliv jsou čistá kompozice a komplexní postupy tradičně považovány za skládání, jejich povaha se podle našeho názoru značně liší; hlavní rozdíly představuje:

1. motivace pojmenování - oba postupy vykazují odlišný stupeň slovotvorné motivace (při čisté kompozici se ve vyšší míře uplatňuje motivace sémantická než slovotvorná, celkový význam kompozita se opírá především o lexikální významy jednotlivých členů; při tvoření komplexními postupy se uplatňuje slovotvorná motivace obdobně jako při derivaci),

2. onomaziologická struktura (při čisté kompozici je pojmenovávaný pojem nečleněný a přímo vyjádřený lexikálním významem slova, které se stává základem 2. členu podřadovacích kompozit, nebo významy základových slov všech členů přířaďovacích kompozit - pojem tedy není relačně určen jako při komplexních postupech; onomaziologickou bází při čisté kompozici představuje 2. člen kompozit podřadovacích a všechny členy kompozit přířaďovacích, onomaziologický příznak je 1. člen podřadovacích kompozit a je vždy jednoduchý),

3. charakter kompozice (při čisté kompozici spočívá slovotvorné dění v pouhé kompozici, která se bezprostředně týká označovaného pojmu představeného onomaziologickou bází; u podřadovacích kompozit má determinační charakter, u přířaďovacích kompozit koordinační; při komplexních postupech je slovotvorný proces dvoustupňový, zahrnuje derivaci nebo konverzi a vlastní kompozice nezasahuje onomaziologickou bází, nýbrž složky onomaziologického příznaku),

4. pojmenovací hodnota (složeniny tvořené komplexními postupy stojí blíže derivovaným slovům než složeninám tvořeným čistou kompozicí),

5. slovotvorný formant (při čisté kompozici jej tvoří spojovací vokál a pořadí členů, při komplexních postupech spojovací vokál, pořadí členů a slovotvorný affix - derivační nebo konverzní, tj. morfologická charakteristika).

Po rozboru onomaziologické struktury jsme v práci přistupovali k sémantice kompozit s důrazem na její vztah k onomaziologické struktuře (viz např.

překrývání onomaziologické kategorie transpoziční a mutační u substantiv verbálních typu *rychlotočení*, překrývání kategorie mutační a modifikační u hromadných substantiv typu *stromoradí*, nebo překrývání kategorie jmen výsledků děje se jmény prostředků u typu *rukopis*). Sémantiku kompozit jsme sledovali a posuzovali v její dynamice (viz např. živý proces přehodnocování relačních adjektiv v kvalitativní, přechodové pásmu mezi víceslovňovým pojmenováním a spěčkou apod.).

Onomaziologický přístup k tvoření kompozit umožňuje zařadit do slovotvorných výkladů pojednání o stupňování složených adjektiv, neboť komparace představuje realizaci onomaziologické modifikační kategorie. Snažili jsme se poukázat na to, že pro stupňování je rozhodující celkový lexikální význam kompozit, stupňovatelnost celku je dána oběma členy, tedy nejen koncovým členem, na němž se stupňování formálně realizuje (kromě případu syntaktického stupňování). Tento fakt považujeme za jeden z důkazů jednotnosti kompozit jako celku (tj. významového i formálního sjednocení obou členů a jejich osamostatnění od výchozího syntaktického spojení). Tuto samostatnost je třeba chápát jako jev potenciální, o čemž svědčí případy dekompozičního stupňování.

Excerptovaný materiál prokázal značnou nejednotnost v psaní složených adjektiv. Věnovali jsme proto samostatnou kapitolu dosavadním názorům na pravopis složených adjektiv; na základě rozboru složených adjektiv v příslušných částech práce jsme naznačili návrhy řešení, které by v budoucnosti bylo možné zvážit při úvahách o sjednocení pravopisné podoby složených adjektiv.

Respektováním dynamického pojetí slovotvorných procesů, tedy i kompozice, jsme usilovali o adekvátní hodnocení dynamiky této části současné české slovotvorby a příslušného úseku slovní zásoby. Výsledky rozboru a klasifikace našeho materiálu lze shrnout do následujících dlíček závěrů:

1. při tvoření složenin v současné češtině veskrze převládají komplexní postupy nad čistou kompozicí (čistá kompozice je častější pouze u domácích adjektiv s koordinačním vztahem mezi členy a u hybridních a přejatých složenin);

2. u primárně pojmenovacích slovních druhů se uplatňuje kompozice vlastní i nevlastní, převážná většina primárně nepojmenovacích slovních druhů se tvoří juxtapozicí;

3. v rámci složených substantiv je derivačně-kompoziční postup zastoupen především u substantiv činitelských, konatelských a u substantiv pojmenovávajících nositele substančního vztahu, konverzně-kompoziční postup u substantiv pojmenovávajících prostředky a výsledky děje, u substantiv dějových a hromadných;

4. celkově převažují složeniny kmenové nad tvarovými - běžná je redukce na odvozovací kmen (zejména u složených adjektiv zakládajících se na relačních adjektivech);

5. mezi onomaziologicky rovnocennými typy pojmenování složených a odvozených jsou rozdíly v produktivnosti, např. u komposit je nápadně méně produktivní sufix *-dl(o)* u substantiv pojmenovávajících prostředky a výsledky děje, sufix *-išt(ě)* u místních substantiv středního rodu, méně se tvoří slovesná adjektiva a řidší je významová iradiace u substantiv pojmenovávajících prostředky děje a u široce vztahových adjektiv;

6. v rámci složených substantiv činitelských se neuplatňuje koordinační typ složenin, konverzně-kompoziční postup je u nich častější než u substantiv konatelských;

7. složená kvalitativní adjektiva postrádají některé typické vlastnosti nesložených kvalitativních adjektiv, např. mají omezenou možnost derivací a transpozicí, negace, tvoření antonym a stupňování;

8. složená široce relační adjektiva méně často přecházejí ke kvalitativním než nesložená (k přechodu dochází nejvíce u složených adjektiv založených na jménech živých bytostí a u deverbalitních adjektiv);

9. hranice slova jako pojmenovací jednotky je nezřetelná hlavně u slovních druhů primárně nepojmenovacích a při stupňování některých typů nevlastních složených adjektiv.

Analýza založená na onomaziologickém přístupu umožňuje posuzovat ústrojnou jednotlivých typů komposit (tj. zvážení vhodnosti zvolené formy při spojování motivujících slov, výběr členů i způsobu jejich sjednocení) a jejich funkčnost z hlediska komunikačních potřeb. Vede tak k zhodnocování postavení komposit jakožto specifických pojmenovacích i slovotvorných jednotek v současné slovní zásobě češtiny (specifických svou kondenzační funkcí, kondenzací formální i obsahovou). Širší onomaziologický přístup dále dovoluje preferovat pojmenovací hodnotu slova (pojmenování) a překročit rámcem slovotvorných klasifikací založených např. na hledisku motivace (fundace) nebo slovotvorného postupu. Systémový přístup k onomaziologické podobě a struktuře komposit tak ukazuje, že jejich pojmenovací hodnota je srovnatelná s hodnotou pojmenování víceslovních na straně jedné i s hodnotou pojmenování derivovaných na straně druhé. Tento přístup zároveň umožňuje dokumentovat komposita jako potenciální slovotvorný základ pro další tvoření, zejména derivaci, a to i ve srovnání s víceslovními pojmenováními (produktivní je např. odvozování relačních adjektiv od složených substantiv, srov. *velkoměsto* - *velkoměstský* a *vysoké hory* - *vysokohorský*). Uplatnění onomaziologického hlediska tak pomáhá klasifikovat pojmenovací prostředky - v případě tvoření slov skládáním spojuje komposita s tvořením víceslovních pojmenování, ale i s tvořením zkratek, příp. s metaforickými a metonymickými postupy.

Pro další teoretické zpracování tvoření slov skládáním a zejména pro konkrétní využití výsledků v praxi je zapotřebí podrobněji zhodnotit komposita z hlediska

stylistického (viz např. měnící se stylistické hodnocení hybridních složenin, jejichž tvoření a užívání zejména v poslední době vzrůstá). Rozbor našeho materiálu potvrdil, že nově tvořené typy komposit, a to především hybridní složeniny, se uplatňují zejména v projevech odborných a publicistických. Další bádání by se tedy mělo zaměřit především na uvedené oblasti. Užitečná by v tomto směru byla i konfrontace s přejatými kompozity, např. anglickými, neboť vlivy cizích jazyků na češtinu se zejména v poslední době značně zvýšily v celé slovní zásobě, a tedy i v oblasti tvoření slov (viz např. nárůst relačních složených adjektiv, včetně adjektiv tvořených sekundární kompozicí, vyšší výskyt přejatých a hybridních komposit, determinační, a to hlavně atributivní složená substantiva ve funkci vlastních názvů s hojným užíváním přejatých prvků a abreviačně-kompozičních postupů, častěji uplatňovaná mechanická nápodoba podle modelů apod.). Takto se tvoří názvy především v publicistice (v oblasti zábavy a inzerce), viz např. *megavraždění*, *supernabídka*, *Videokuchařka* atd. Na základě naší *excerpte a její analýzy můžeme jako příklady nových, progresivních a poměrně frekventovaných komposit (hlavně pro oblast publicistiky a slangového vyjadřování)* uvést následující typy:

1. atributivní kompozita tvořená vlastní kompozicí, často čistou, s 1. členem většinou adjektivním, redukovaným na podobu odvozovacího kmene, velmi často cizího původu, mnohdy tvořeným krácením původního komposita, zpravidla se spojovacím vokálem *-o-*, např.: *chybotisk*, *širokospektrý*, *autoalarm*, *biopokrývka*, *ekofilm*, *euroměna*;

2. kompozita s 1. členem číslovkovým nebo obecně kvantifikujícím, např. *trojsetkání*, *vícesměny*, *miliardostěnný*, *megahvězdný*;

3. vlastní názvy hybridní nebo přejaté, např. *Diskosušenky*, *Ekoagrobanka*, *Forestinvest*, *Pragocola*;

4. kompozita tvořená abreviačně-kompozičním postupem (lze je považovat za hybridní značkově-jazyková vyjádření), např. *A-narkoman*, *bankomat*, *CD-talíř*, *pop-idol*;

5. tvoření nových pojmenování osamostatňováním členů komposit (dekompozicí), např. *-náctiletí*;

6. tvoření pojmenování nápodobou podle modelu (často z přejatých prvků): *efektuchtitivý*, *subvencechtitivý*, *beatlemanie*, *dinosauromanie*, *diskomanie*, *festivolanerie*, *hydromanie*, *kafkomanie*, *sběratelomanie*, *eurojazyk*, *euroměna*, *eurošek*, *eurobanka*, *databanka*, *databáze*;

7. přejímání cizích složenin, hlavně z angličtiny, např. *airbus*, *background*, *bigband*, *bundesliga*, *comeback*, *eurošek*, *musicbox*, *superstar*;

8. koordinační složeniny s významově antonymními členy (*masožravo-vegetariánský*) a složeniny tvořené sekundární kompozicí, např. *fotovideoreportáž*, *radiotelekomunikace*, *kriticko-satiricko-sídlištní*, *ředitelsko-šéfredaktorský* apod.

Popis nejnovějších kompozit, včetně hybridních, by mohl přinést cenné poznatky o vlivu cizích modelů na tvoření nových kompozit v češtině i o přejímání v oblasti skládání. Popis kompozit nově tvořených by zároveň přispěl k výzkumu neologismů v současné češtině.

Word-Formation by Composition
(Abstract)

The aim of this work "Word-Formation by Composition" is to contribute to word-formation theory with special reference to composition which represents one of two main word-formative processes in Czech (along with derivation). This work is based on the relationship that exists between the categories of substance, quality, and action. In this respect, it develops the theory introduced in "Tvoření slov v češtině 1 - 2", ("Word-Formation in Czech 1 - 2"), 1962 and 1967, and "Mluvnice češtiny 1" ("Czech Grammar 1"), 1986. Following the theory of derivation, we analyse composition according to the parallel onomasiological-semantic groups within individual parts-of-speech (in Czech, composition occurs mainly within nouns and adjectives, less within adverbs and verbs, and very rarely within primarily non-denominating parts-of-speech).

The onomasiological-semantic analysis is followed by formal classification which deals with components of compound-words as to their morphological structure, parts-of-speech value, origin and mutual syntactic relations. The main criteria of classification are as follows: 1. types of onomasiological categories, 2. onomasiological structure (consisting of onomasiological basis and onomasiological mark).

In principle, a distinction is drawn between the processes of so-called pure composition, and combined composition. These two types are traditionally considered as composition; our opinion holds that their characters are significantly different, especially as to following aspects: 1. their motivation, 2. onomasiological structure, 3. character of the composition process, 4. and naming value.

Unlike previous descriptions of compound words, this study presents a more detailed classification of compound adjectives. The basic criterion is the semantic-syntactic relationship between their components; according to this relationship we distinguish coordinating and subordinating adjectives (the latter are in onomasiological terms mutational or modificational). Within both groups, we provide a detailed classification according to the relations of meaning between separate components and the meaning of compound adjectives as whole units (e.g. coordination with amalgamation of meanings into the meaning of the whole compound word). Subordinating adjectives are divided into two groups based on the way in which the governing noun to the adjective is being determined: 1. adjectives directly determining, 2. adjectives successively determining the noun.

A separate chapter is devoted to the comparison of compound adjectives which represents the realization of modificational category from an onomasiological point of view. For comparison of compound adjectives, it is

the global meaning of all the components in concert which determines the possibility of comparison, which is to say that it is not simply the last component of the compound that determines the ability of the compound to be subject to comparison. We take this as evidence of the coherence of compound words as entities (i.e. as the semantic and formal unity of all components and their separation from the motivating syntactic *syntagma*). This coherence is, however, relative, as is proved by the decomposing comparison of some compound adjectives.

Another chapter deals with spelling of compound adjectives, the conventions for which vary in current practice. We review previous theories and, based on the analysis, suggest starting points for possible future solutions to many of the needless complexities that currently exist and offer potential simplifications for the spelling of compound adjectives.

Approaching word-formation as a dynamic process, we aim to give an adequate evaluation of the dynamism of modern Czech word-formation and vocabulary. Our analysis arrived at the following partial conclusions: 1. the processes of combined composition outnumber those of pure composition in modern Czech word-formation for the most part, 2. primarily denominating parts-of-speech are formed both by proper and improper composition; the majority of primarily non-denominating parts-of-speech are formed by improper composition, 3. in the case of compound nouns, the derivative-composition process is used mainly with the nouns of agents and actors, and nouns of bearers of a substance relation; the converse-composition process, on the other hand, is used mainly with nouns of means and results of actions, as well as with nouns of action and collective nouns, 4. qualitative compound adjectives lack some of the features typical of non-compound qualitative adjectives, e.g. they have a restricted potential for further derivations and transpositions, as well as for the processes of negation, formation of antonyms and comparison, 5. compound adjectives undergo a transition from relational to qualitative adjectives less often in comparison with the parallel non-compound adjectives, 6. word boundaries are more often unclear within primarily non-denominating parts-of-speech and in the formation of some kinds of comparatives and superlatives formed by improper composition. The analysis based on the onomasiological approach allows us to consider the functionality of the distinct types of compound words and to give preference to the naming values of the words (naming units) to the direction of motivation, and to leave the framework of word-formation classifications based on, for example, the word-formation process point-of-view. Looking at the onomasiological form and structure of the compound words with respect to the language-system thus shows that their naming value is comparable to that of naming units consisting of more words

on the one hand, and that of derived names on the other. This approach at the same time allows us to present the compound words as the potential base for the further word-formation and derivation respectively. The application of the onomasiological approach also connects the compounds with processes of formation of abbreviations, metaphorization and metonymization.

The work only pays partial attention to the stylistic values of the given types of compound words. Our analysis proved that the newly-formed types of compounds, hybrid at first, are being used mainly in specialized and journalistic styles. It is useful to compare the Czech compound words with foreign ones, e.g. English, as the foreign languages' impact on the Czech language has especially recently become stronger in the whole vocabulary (cf. the increased number of the relational compound adjectives including those formed by secondary composition processes, the higher occurrence of the foreign and hybrid compounds, common formation of the proper names by means of foreign and hybrid elements, routine imitation of the given patterns etc.). Many names are nowadays formed in this way, especially in journalistic usage (in the sphere of entertainment and advertisement), cf. *megavraždění*, *supernabídka*, *Videokuchařka* etc. The description of the newest compound words, including hybrids, yields a great deal of interesting information, not only on the impact of foreign patterns of expression on the formation of the compounds and word-formation in general, but also on the neologisms in modern Czech.

Wortbildung durch Zusammensetzung (Zusammenfassung)

Das Ziel der vorliegenden Arbeit "Wortbildung durch Zusammensetzung" besteht darin, zu der bereits bestehenden Beschreibung der Komposition beizutragen, die im gegenwärtigen Tschechisch eine der wichtigsten Wortbildungsarten darstellt (neben der Derivation). Den Ausgangspunkt für die Beschreibung der Komposita bildet das onomasiologische Herangehen an den Wortaufbau, d.h. für die onomasiologische Grundlage wird die Beziehung der Begriffe Kategorie der Substanz, des Merkmals und der Handlung gehalten. In diesem Sinne knüpft die Arbeit im wesentlichen an die Theorie der Wortbildung an, wie sie in der "Tvoření slov v češtině 1 - 2" ("Wortbildung im Tschechischen 1 - 2", 1962 und 1967) und in der "Mluvnice češtiny 1" ("Grammatik der Tschechischen Sprache 1", 1986) präsentiert wird. In Anknüpfung an die Theorie der Derivation wird die Komposition nach parallelen oder ähnlichen inhaltlich-formalen Gruppen im Rahmen der einzelnen Wortarten behandelt (die Komposition kommt im Tschechischen hauptsächlich bei Substantiven und Adjektiven zur Geltung, weniger bei Adverbien, Verben und nur selten bei primär Nicht-Bennnungswortarten).

Nach der onomasiologisch-semantischen Analyse der Komposita gehen wir dann zum formalen Aufbau über; die Kompositionsglieder werden morphologisch, aus der Sicht der Wortart, des Ursprungs und der gegenseitigen syntaktischen Beziehung klassifiziert. Die Hauptkriterien der Klassifizierung von Komposita sind folgende: 1. Typen der onomasiologischen Kategorien, 2. onomasiologische Struktur (Unterscheiden von onomasiologischem Merkmal und onomasiologischer Basis). Es wird konsequent vor allem die reine Komposition von gemischten Vorgängen unterschieden. Obwohl beide Vorgänge traditionell für Komposition gehalten werden, sind wir der Meinung, da sich ihr Wesen wesentlich unterscheidet, und zwar vor allem in diesen Aspekten: 1. der Motivation, 2. der onomasiologischen Struktur, 3. des Kompositionscharakters, 4. des Benennungswertes.

Im Unterschied zu bisherigen Abhandlungen über Komposita führt die Arbeit eine ausführlichere Klassifizierung der zusammengesetzten Adjektive durch. Als das Hauptkriterium gilt auch weiterhin die semantisch-syntaktische Beziehung zwischen den Gliedern, nach der die Adjektive in koordinative und subordinative (onomasiologisch: Mutations- oder Modifikationstyp) unterteilt werden.

Die koordinativen Komposita werden weiterhin nach der Beziehung zwischen der Bedeutung von einzelnen Gliedern und der Gesamtbedeutung der Adjektive in 1. die Komposita mit der Amalgamation der einzelnen Bedeutungen

in die Gesamtbedeutung, 2. die Komposita mit der Bedeutungsbinarität von einzelnen Gliedern im Rahmen der Gesamtbedeutung eingeteilt. Die subordinativen Komposita werden nach der Determinationsart des Grundwortes in 1. direkte determinative und 2. erweiterte determinative Komposita eingeteilt. Eingehend werden auch die durch sekundäre Zusammensetzung gebildeten Adjektive klassifiziert.

In der Arbeit wird in einem selbständigen Kapitel die Komparation von zusammengesetzten Adjektiven behandelt. Unter dem onomasiologischen Gesichtspunkt bedeutet die Komparation Realisierung der Modifikationskategorie. Für die Komparation ist die lexikalische Gesamtbedeutung des Kompositums entscheidend. Die Steigerungsfähigkeit des Ganzen ist durch beide Glieder gegeben, also nicht nur durch das letzte Glied, an dem die Komparation formal realisiert wird (mit Ausnahme der syntaktischen Komparation). Diese Tatsache halten wir für einen der Beweise der Einheitlichkeit der Komposita als eines Ganzen (d.h. formale Vereinigung und Bedeutungsvereinigung beider Glieder und ihre Verselbständigung gegenüber der ursprünglichen syntaktischen Verbindung). Diese Selbständigkeit ist als potentielle Erscheinung zu begreifen, wovon auch Beispiele dekompositioneller Komparation zeugen.

Ein anderes selbständiges Kapitel der Arbeit wird der Rechtschreibung der zusammengesetzten Adjektive gewidmet, die in der gegenwärtigen Praxis ziemlich uneinheitlich ist. Aufgrund der vorangehenden Analyse werden Lösungsvorschläge angedeutet, die man in Zukunft als Ausgangspunkt für weitere Überlegungen über die Vereinigung der orthographischen Regeln von zusammengesetzten Adjektiven nützen könnte. Wir plädieren für ihre Vereinfachung aus.

Durch Berücksichtigung der dynamischen Auffassung von Wortbildungsprozessen bemüht sich die Arbeit, die Dynamik der zeitgenössischen bohemistischen Wortbildungslehre sowie des tschechischen Wortschatzes adäquat zu bewerten. Die Ergebnisse der Analyse unseres Materials führen zu folgenden Schlussfolgerungen: 1. Bei der Zusammensetzung im heutigen Tschechisch sind die komplexen Verfahren im deutlichen Übergewicht gegenüber der reinen Komposition. 2. Bei den primär Nicht-Bennungswortarten kommt sowohl die eigentliche Komposition als auch die Juxtaposition zur Geltung, die überwiegende Mehrheit der primär Nicht-Bennungswortarten entsteht durch Juxtaposition. 3. Im Rahmen der zusammengesetzten Substantive ist das kombinierte derivativ-kompositionelle Verfahren besonders bei den Nomina agentis, Nomina actoris und den Trägern des Substanzverhältnisses vertreten, das kombinierte konversiv-kompositionelle Verfahren bei den Nomina instrumenti und Nomina resultativa, den Nomina actionis und Nomina collectiva. 4. Die zusammengesetzten qualitativen Adjektive vermissen einige typische Eigenschaften der nicht-

zusammengesetzten qualitativen Adjektive; die Möglichkeiten von Derivation, Transposition, Negation, Entstehung von Antonymen und Graduierung sind hier beschränkt. 5. Die zusammengesetzten Relationsadjektive gehen weniger häufig zu den qualitativen Adjektiven über also die nicht zusammengesetzten. 6. Die Grenzen der Worteinheit als Benennungseinheit sind häufiger unscharf bei primär nicht-nominativen Wortarten und bei der Graduierung einiger Typen uneigentlich zusammengesetzter Adjektive.

Die auf den onomasiologischen Grundlagen beruhende Analyse macht es möglich, 1. die Funktionalität der einzelnen Typen von Komposita zu beurteilen und den nominativen Wert des Wortes (der Benennung) der Motivationsrichtung vorzuziehen, 2. den Rahmen der Wortbildungsklassifizierung zu überschreiten, die z.B. durch das Wortbildungsverfahren bedingt ist. Das systembezogene Herangehen an die onomasiologische Gestalt und Struktur von Komposita zeigt, da ihr Benennungswert mit dem der Mehrwortbenennungen einerseits und dem der Derivationsbenennungen andererseits vergleichbar ist. Dieses Herangehen ermöglicht es gleichzeitig, die Komposita als potentielle Ausgangsbasis für weitere Bildungen, v.a. Derivate, anzusehen. Die Anwendung des onomasiologischen Herangehens führt auf diese Weise zur Verbindung der Komposition mit der Bildung von Mehrwortbenennungen, aber auch mit der Bildung von Kurzwörtern, bzw. auch mit den metaphorischen und metonymischen Verfahren.

Die stilistische Markierung der einzelnen Kompositatypen wird in der vorliegenden Arbeit nur am Rande verzeichnet. Die Materialanalyse hat nachgewiesen, da die neuen Typen, besonders die hybriden Komposita, besonders in Fach- und publizistischen Texten Anwendung finden. Es ist nützlich, tschechische und fremde Komposita, z.B. englische Komposita, zu vergleichen, dann der Einflu von Fremdsprachen hat besonders in der letzten Zeit im Tschechischen in bezug auf den Wortschatz im allgemeinen stark zugenommen (vgl. z.B. die Zunahme von zusammengesetzten Relationsadjektiven, einschließlich der durch sekundäre Komposition entstandenen, das zunehmende Vorkommen von fremden und hybriden Komposita, die häufige Bildung von Eigenbenennungen mit starkem Einsatz von Fremdelementen, die mechanische Nachahmung fremder Modelle usw.). So werden wie z.B. besonders in der Publizistik Benennungen gebildet (im Unterhaltungs- und Annoncenanteil), z.B. *megavraždění*, *supernabídka*, *Videokuchařka*. Die Beschreibung der neusten Komposita, einschließlich der hybriden, bringt interessante Erkenntnisse nicht nur über den Einflu fremder Modelle auf die Bildung neuer Komposita, sondern auch über die Neologismen im heutigen Tschechisch.

Bibliografie

- Barnetová, V. - Běličová, H. - Leška, O. - Skoumalová, Z.
- Straková, V.: Russkaja gramatika, Academia, Praha 1979.
- Bednářová, E.: Větná příjmení v češtině. Onomast. zprav. ČSAV, XXIX, 1988, s. 131-142.
- Bozděchová, I.: Pravopis složených přídavných jmen. Typografia, 1987, č. 7, s. 266-268.
- Hybridi složeniny v Typografii. Typografia, 1988, č. 7, s. 265-266.
- Sovětský sborník o slovanském tvoření slov. Nř 73, 1990, s. 22-24.
- Poznámky ke stupňování složených přídavných jmen. JA 27, 1990, č. 1 a 2, s. 86-89.
- Videotechnika v praxi a v jazyce. Typografia 1990, č. 7, s. 267.
- Ke stupňování složených přídavných jmen. Nř 73, 1990, s. 241-248.
- Nakupujeme v diaprodejnách. Nř 74, 1991, s. 109-111.
- Diskosloženiny. Nř 76, 1993, s. 103-104.
- Čejka, M. - Šlosar, D.: První svazek akademické Mluvnice češtiny. Nř 72, 1989, s. 73-81.
- Čermák, F.: Syntagmatika a paradigmatica českého slova II. UK, Praha 1990.
- Daneš, F.: Faktor Rh/ Rh-faktor/ Rh faktor. Nř 68, 1985, s. 176-182.
- Daneš, F. - Dokulil, M. - Kuchař, J.: Tvoření slov v češtině 2 (Odvozování podstatných jmen). Academia, Praha 1967; zkr. TSČ 2.
- Dejmek, B.: Tvoření slov v Mluvnici češtiny 1. ČJL 39, 1988/1989, s. 81-86.
- Dokulil, M.: Lidovýchova, lidovláda, lidspráva. Nř 33, 1949, s. 58-62.
- Kamenolom. Nř 33, 1949, s. 138-140.
- K základním otázkám tvoření slov. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha 1958, s. 154-169.
- Hranice slov v písmě. Nř 42, 1959, s. 26-35.
- K vzájemnému poměru slovotvorby a skladby. AUC - Philologica 3, SlavPrag IV, 1962, s. 369-376.
- Tvoření slov v češtině 1 (Teorie odvozování). ČSAV, Praha 1962; zkr. TSČ 1.
- K tvoření vztahových adjektiv od dvouslovných pojmenování. JŠ XII, 1974, s. 153-164.
- K otázce predictability lex. významu slovotvorně motivovaného slova. SaS 39, 1978, s. 244-251.
- Dokulil, M. - Kuchař, J.: Slovotvorná charakteristika cizích slov. Nř 60, s. 1977, s. 169-185.
- Ertl, V. : Svévolný, svébole. MNHMA. Praha 1926, s. 56-65.
- Filipec, J. - Čermák, F.: Česká lexikologie. Academia, Praha 1985.

- Flajšhans, V.: Předložka bez a složeniny. Nř 19, 1935, s.187.
- Gramatyka współczesnego jezyka polskiego - Morfologia. Warszawa 1984.
- Grepl, M.: Partikularizace v češtině. JA XXVI, 1989, č. 3 a 4, s. 95-100.
- Hauser, P.: Složená podstatná jména s první částí samo-. Nř 34, 1960, s. 262-268.
- Složená slova s polo-, polou-, půl-. Nř 55, 1972, s. 141-144.
 - Nauka o slovní zásobě. SPN, Praha 1980.
- Havránek, B.: Adjektiva bezpříznakový, bezpřízvučný, bezdrátový a pod. SaS 7, 1941, s. 88-94.
- Havránek, B. - Jedlička, A.: Česká mluvnice. 4. vydání, Praha 1981.
- Helcl, M.: Hybridně složená slova jako elektromotor, autodoprava. Nř 36, 1953, s. 34-43.
- Anglo-francouzské kolonie? Nř 37, 1954, s. 249-251.
 - Poznámky k tvoření některých adjektivních složenin. In: Studie a práce lingv. I (Havránkův sb.), Praha 1954, s. 190.
 - Dlouhohrající desky. Nř 37, 1954, s. 252-254.
 - Dřevozpracující podnik? Nř 39, 1956, s. 57-58.
 - O záporu složených přídavných jmen. Nř 39, 1956, s. 268-273.
 - Podstata kompozice a její podíl na rozhojňování slovní zásoby jazyka českého, kand. dis. práce, Praha 1957.
 - K tvoření slov skládáním. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha 1958, s. 170-173.
 - Univerbizace a její podíl při růstu dnešní slovní zásoby. SaS 24, 1963, s. 29.
 - K složeným přídavným jménům s druhou částí - vědecký, -vědní, -vědný. Nř 49, 1966, s. 203-209.
 - Významový poměr přídavných jmen složených s celo- a vše-. Nř 51, 1968, s. 14-22.
 - Nárazuvzdorný. Nř 51, 1968, s. 253-254.
 - Současné tendenze při tvoření slov skládáním v češtině. Nř 55, 1972, s. 115-124.
 - Skládání slov v jazyce českém a slovenském. JŠ XII, 1974, s. 172-182.
- Holub, J. - Kopečný, F.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1952.
- Horecký, J.: Posesívne zloženiny, Slavica Slovaca 11, 197, s. 260-262.
- Zložené slová ako názvy osob. SaS 39, 1978, s. 252-254.
- Hrbáček, J.: Jazykové zkratky v češtině. AUC, Praha 1979.
- Chloupek, J.: Vývoj češtiny po roce 1918. ČJL 39, 1988/1989, s.53-54.
- Jedlička, A.: Víte, co je mikrooddech? Nř 48, 1965, s. 121-122.
- Jelínek, M.: Složená verbální substantiva s dějovým významem. SPFFBU XI, ř. jazykověd. 10, 1962, s. 67-72.
- Knappová, M.: Politickoekonomický nebo politicko-ekonomický (K pravopisu složených přídavných jmen). Nř 54, 1971, s. 141-156.
- O vzniku přísloví z frazeolog. spojení. SaS 35, 1974, s. 15-20.
- Kollár, D.: Složnoje slovo kak osobyj strukturnyj tip slov. In: Slavistické štúdie jazykovedné. Bratislava 1969, s. 117-144.
- Komárek, M.: Příspěvky k české morfologii. Praha 1978.
- Nad 1. svazkem akademické Mluvnice češtiny. SaS 50, 1989, s. 32-42.
- Kozminskaja, T. B.: Složnyje slova v sovremennom češskom literaturnom jazyke. Avtoreferat dissertation. Kijev 1955.
- Kříštek, V.: O spojeních typu křížem krážem, třesky plesky. In: Studie ze slovanské jazykovědy. Praha 1958, s. 293-301.
- Kuchař, J.: Dva živé typy tvoření odborných názvů. Nř 38, 1955, s. 65-69.
- Kurzowa, Z.: Zloženia imenne we współczesnym jezyku polskim. Warszawa Kraków. 1976.
- Lukinova, T.B.: O složnych slovach v češskom jazyke. Slovjanskoje movoznavstvo. Kijev 1958.
- Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1968.
- Malíková, M. O.: K otázke vymedzenia zložených slov a frekventovaných prvých a druhých častí zložení. In: Štúdie z porovnávacej gramatiky lexikológie. Bratislava 1974, s. 41-57.
- Marchand, H.: The Categories and Types of Present-Day English Word Formation, Wiesbaden, 1960.
- Martincová, O.: Problematika neologismů v současné spisovné češtině. Praha 1983.
- Okazionální pojmenování a jejich tvoření v současné češtině. Sborník PF UK, Praha 1985, s. 19-56.
 - Vývojové procesy v současné české slovní zásobě. In: Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe. UK Praha 1988, s. 105-112.
- Mejstřík, V.: Tzv. hybridní složeniny a jejich stylová platnost. Nř 48, 1965, s. 1-15.
- Pracho- a vlhkotěsné hodinky. Nř 49, 1966, s. 243-246.
- Mluvnice češtiny 1. Academia, Praha 1986; zkr. MČ 1.
- Mluvnice češtiny 2. Academia, Praha 1986; zkr. MČ 2.
- Novák, P.: Informačněteoretický, informačně teoretický nebo teoretickoinformační? Nř 48, 1965, s. 253-254.
- Poldauf, I.: Tvoření slov. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha 1958, s. 143-153.
- Polívková, A.: Poliklinika, ale polytechnika. ČJL 40/41, 1989/1990, s. 225-226.
- Pravidla českého pravopisu. Academia Praha 1957, 1983, 1993;

zkr. PČP.

Příruční slovník jazyka českého 1 - 9. Praha 1935 - 1957; zkr. PSJČ.

Skalička, V.: Konkrétnost a abstraktnost při tvoření slov.

In: Vývoj jazyka. Praha 1969, s. 71-80.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha 1978; zkr. SSČ.

Slovník spisovného jazyka českého 1 - 4. Praha 1960 - 1971; zkr. SSJČ.

Studie ze slovanské jazykovědy. Praha 1958.

Šmilauer, V.: Je slovo "jazykozpytec" správně tvořeno? NŘ 23, 1939,

s. 26-28.

- Novočeské tvoření slov. Praha 1971.

- Nauka o českém jazyku. Praha 1972.

Trávníček, F.: Maloměsto a malé město. SaS 2, 1936, s. 21-25.

- Ke vzniku složených jmen typu zemětřesení a trestuhodný. SaS 6, 1940,
s. 28-35.

- Mluvnice spisovné češtiny I. Praha 1948.

Váhala F.: Trhosvinenský, či trhovosvinenský? NŘ 37, 1954, s. 254.

Vachek, J.: K otázce tzv. citátových složenin v češtině. SaS 21, 1960,
s. 110-117.

Žaža, S.: Složené spojky ve spisovné češtině. In: Studie ze slovanské jazykovědy. Praha 1958, s. 119-132.

IVANA BOZDĚCHOVÁ
TVOŘENÍ SLOV SKLÁDÁNÍM
Vydal: ISV NAKLADATELSTVÍ
Grafická úprava: JIŘÍ HAVLÍČEK
Tisk: TIRA s.r.o.
ISBN: 80 - 85 866 - 04 - 8